

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი VII

მკვლელობის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის
შესახებ

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

СВЕДЕНИЯ ЙАҚУТА О ГРУЗИИ
И КАВКАЗЕ

ВЫП. 1

Арабский текст с грузинским переводом
и введением издала

Э. Т. СИХАРУЛИДZE

EXCERPTA HISTORIAE JĀKŪT AR-RŪMĪ AD
GEORGIAM ET CAUCASUM PERTINENTIA

Textum arabicum cum versione georgica edidit,
introductione instruxit

E. SICHARULIDZE

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

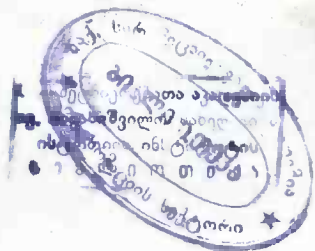
საქართველოს უმსახურესი არსებულნი უცხოური წყაროების კომისია

ს. ქ. თ. ს. ა. მ.
ს. ქ. თ. ს. ა. მ.
ს. ქ. თ. ს. ა. მ.
ს. ქ. თ. ს. ა. მ.

დაკუთხის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის უმსახურეს

ნაკვ. 1

არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავალით გამოსცა
ეთერ სიხარულიძემ

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი — 1964

9 (C 41)

9 (47. 922) (001) + 9 (47. 9) (001) + 90 (394)

o 19

წიგნში წარმოდგენილია XIII ს. არაბულენოვანი ავტორის ანკუთის გეოგრაფიული ლექსიკონიდან ამოკრეფილი ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. აღნიშნულ ცნობებს დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის.

მთავარი რედაქტორი: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩიძე, ს. ჰაუხჩიშვილი,
გ. წიკმიელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია.

არაბული წყაროების სერიის რედაქტორი

გ. წერეთელი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

აჯკუთის დიდი გეოგრაფიული ლექსიკონი „მუჯამ ალ-ბულ-დანი“ მეტად საინტერესო მასალას შეიცავს VIII—XIII სს. საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ისტორიისათვის. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვისაც.

ლექსიკონის მნიშვნელობა იმითაც იზრდება, რომ მასში გამოყენებულია აჯკუთის წინამორბედი მრავალი მნიშვნელოვანი არაბული ისტორიული და გეოგრაფიული თხზულება, რომელთა გარკვეულ ნაწილს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

საქართველო ლექსიკონში შედარებით ღარიბადაა წარმოდგენილი, ვიდრე მისი მეზობელი ქვეყნები, რაც იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ აჯკუთს საქართველოში არ უმოგზაურია და ამ შემთხვევაში მისი მასალა დამყარებულია ზეპირ გადმოცემებსა და წინარე ხანის არაბ ავტორთა ცნობებზე, რომლებიც ვრცლად და მეტად ზუსტადაა გადმოცემული. ამ მასალის გათვალისწინება ხელს შეუწყობს საქართველოს ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხის შესწავლას, მით უმეტეს, რომ აჯკუთის ცნობები საქართველოს შესახებ დღემდე არ ყოფილა სპეციალური შესწავლის საგანი.

აჯკუთ იბნ აბდ ალლჰა ალ-ჰამაფი არ-რუმის¹ დაიბადა 574 ან 575/1178-79 წწ. მისი სახელიდან აჯკუთი (იაგუნდი) ჩანს, რომ წარმოშობით იგი მონა იყო, რადგანაც არაბები ჩვეულებრივ მონებს არქმევდნენ არა მუსლიმთა შორის გავრცელებულ სახელებს.

¹ აჯკუთის ბიოგრაფიისათვის იხ.: Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, transl. from the Arabic by Mac Guckin de Slane, I-IV, Paris, 1842—1871, II, გვ. 210—214. (შემდეგ, იბნ ხალლიკის ნი.) C. Brockelmann, GAL, I, გვ. 479—481; SB, I, გვ. 880; R. Blachère, EI, IV, გვ. 1247—1248; И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, IV, М.-Л., 1957, გვ. 330—337.

არამედ აძლევენ ძვირფასი ქვების ან სურნელოვან საგანთა სახელწოდებებს. მისი ნისბა არ-რუმში მიუთითებს, რომ იგი მცირე აზიიდან უნდა ყოფილიყო (შესაძლოა იგი ბერძენი იყო). რადგანაც მისი მამა არ იყო ცნობილი, ამიტომ იგი ჩვეულებისამებრ იბნაბდ ალლჰად იხსენიებოდა¹.

იგი მცირეწლოვანი უყიდა მდიდარ ვაჭარს, რომელიც წარმოშობით ქ. ჰამადან იყო, მაგრამ სავაჭრო საქმეების გამო უმეტესად ბაღდადში ცხოვრობდა. მისი პატრონისაგან მიიღო აჯკუთმა მეორე ნისბა ალ-ჰამავი.

პატრონის, გაუნათლებელი, მაგრამ მდიდარი ვაჭრის შემწეობით, რომელსაც უნდოდა მოენზადებინა თავისთვის განათლებული ნოქარი, აჯკუთმა ბაღდადში მიიღო მისი დროისათვის კარგი განათლება. თავის მასწავლებლებს შორის იგი ასახელებს ისეთ ცნობილ ფილოლოგებს როგორც არიან ალ-ჟუბარნი (გარდ. 616/1219 წ.) და იბნ ან-რუმი (გარდ. 643/1245 წ.)².

პატრონის გარდაცვალებამ აჯკუთს თავისუფლება მისცა. იგი დასახლდა ბაღდადში და ხელი მიჰყო წიგნების გადაწერასა და გაყიდვას, რასაც ადრეც ეწეოდა. ამ საქმიანობამ მას საშუალება მისცა კარგად გასცნობოდა არაბულ მწერლობას.

აჯკუთის ცხოვრებაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა მოგზაურობებმა, რამაც დიდად შეუწყო ხელი მისი ცოდნის გაფართოებას. აჯკუთი ბევრს მოგზაურობდა. ჯერ კიდევ პატრონის სიცოცხლეში სავაჭრო საქმეებთან დაკავშირებით იგი არაერთხელ ყოფილა სახალიფოს სავაჭრო ცენტრებში; სადაც იკრიბებოდნენ სხვადასხვა ქვეყნებისა და ხალხების წარმომადგენლები.

610/1213 წლიდან სიკვდილამდე, ე. ი. 16 წლის განმავლობაში იგი სისტემატურად მოგზაურობს. ამ მოგზაურობათა შესახებ ცნობები დაცულია მისსავე შრომებში. იგი ყოფილა სირიაში, ეგვიპტეში, სპარსეთში, შუა აზიასა და აზერბაიჯანში. განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოუხდენია მასზე მერვის ბიბლიოთეკების სიმდიდრეს, რის გამოც იგი მერვში სამუდამოდ დარჩენა-

¹ აღსანიშნავია, რომ ყველა ეს სახელი ძალიან გავრცელებული იყო და აჯკუთ იბნ აბდ ალლჰა არ-რუმის სახელით რამდენიმე პირია ცნობილი. იხ.: И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 334.

² The Irshād al-arib ilā ma'rifat al-adib or Dictionary of Learned Men of Jāqūt. Ed. D S. Margoliouth. I—VII. Leyden-London. 1907—1926. (GMS, VI), III, 77, 9. (შემდეგ. აჯკუთი, ირშადი); И. Ю. Крачковский IV, გვ. 335.

საც კი აპირებდა. აქვე გასჩენია მას დიდი გეოგრაფიული ლექსიკონის შექმნის აზრი, მაგრამ მონღოლთა შემოსევის შედეგად იძულებული განხდარა ხორასანში გაქცეულიყო და შეკრებილი მასალის ნაწილი მერვში დაეტოვებინა.

სრულიად გაღატაკებული ანკუთი 617/1220 წ. ჩადის მოსულში. ცნობილი ფილოსოფოსი ვეზირის, იბნ ალ-კიჭტინს⁴ (გარდ. 646/1248 წ.) წყალობით იქ მას შესაძლებლობა მიეცა რამდენიმე წლის განმავლობაში ემუშავა ლექსიკონზე, რომელიც მან 621/1224 წ. დაამთავრა და პირველი ხელნაწერი მიუძღვნა იბნ ალ-კიჭტინს⁵.

625/1228 წელს ანკუთი შეუდგა ლექსიკონის გადამუშავებას, მაგრამ ვეღარ დაამთავრა. იგი გარდაიცვალა 626/1229 წ. რამადანის (აგვისტოს) ოცს, ალუპოს კარებთან მდებარე ხანეში, 50 წლის ასაკში. მთელი თავისი წიგნები ბაღდადის ერთ-ერთ მაშჰადს უანდერძა და ანდერძის შესრულება დაავალა ცნობილ ისტორიკოს იბნ ალ-ასირს, რომელსაც ახლოს იცნობდა⁶.

ანკუთი მეტად პოპულარული იყო სამეცნიერო სამყაროში. მისი გარდაცვალებიდან ერთი წლის შემდეგ ალუპოში ჩავიდა ცნობილი ბიოგრაფი იბნ ხალლიქანი. იგი აღნიშნავს, რომ მეცნიერთა წრეებში ჯერ კიდევ ცოცხლად იყო შემორჩენილი გადმოცემები ანკუთის შესახებ⁷.

ანკუთის სახელთან მრავალი თხზულებაა დაკავშირებული, რომელთაგან ჩვენამდე მხოლოდ სამმა მოაღწია. ესენია: დიდი გეოგრაფიული ლექსიკონი „ქითაზ მუჯამ ალ-ბულდანი“, პატარა გეოგრაფიული ლექსიკონი „ქითაზ ალ-მუშთარიქ ვადან ვა-ლ-მუჭთარიქ სუჯან“ და ბიოგრაფიული ლექსიკონი „ქითაზ ირშად ალ-არბი ილ მარჩიფათ ალ-ადნიბ“⁸.

ბიოგრაფიული ლექსიკონი, რომელსაც ანკუთის თანამედროვენი მის თხზულებათა შორის ყველაზე მეტად აფასებდნენ ნაკლებადაა ცნობილი, რადგან დიდი ხანი არ არის რაც აღმოაჩინეს⁹. ლექსიკონის აღმოჩენისა და გამოცემის საქმეში დიდი დამსახურება მიუძღვის დ. მარგოლიუსს⁹. 1936-8 წწ. კაიროში ლექსიკონი მეორედ გამოსცა აჰმად ჭარბდ რაჰანმ 20 ტომად სრული სახით.

⁴ მის შესახებ იხ. ანკუთი, ირშადი, V, გვ. 477—494; Mittwoch, El, II, გვ. 423; В. В. Бартольд, Восток, IV, М.-Л., 1924, გვ. 126—138.

⁵ ანკუთი, მუჯამი (F. Wüstenfeld-ის გამოცემა), I, გვ. 12, 1—21.

⁶ იბნ ხალლიქანი, IV, გვ. 22.

⁷ იქვე. И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 336.

⁸ იხ.: С. Brockelmann, GAL, I, გვ. 481.

⁹ X. A. Гибб, Арабская литература, М., 1960, გვ. 89.

ბიოგრაფიული ლექსიკონი რამდენიმე სახელითაა ცნობილი. გარდა ზემომოტანილი სახელწოდებისა მას აღნიშნავენ აგრეთვე „მუჯამ ალ-უდაბას“ ან „ტაბაკათ ალ-უდაბას“ სახელით. მასში შესულია ბიოგრაფიები ყველა პირისა, რომლებიც კი აღმზის კატეგორიას განეკუთვნებიან: გრამატიკოსების, ფილოლოგების, ლიტერატორების; კალიგრაფებისა და სხვა. თითოეულ ბიოგრაფიას მოსდევს შრომების სია და ხშირად ვრცელი ამონაწერები მათგან.

ლექსიკონში ბევრი საინტერესო ცნობა გვხვდება ყოფა-ცხოვრების, განათლების, წიგნის ბაზრებისა, სკოლებისა და სხვ. შესახებ. იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრება წიგნში ნათლად და მდიდრადაა ასახული.

ბიოგრაფიულ ლექსიკონს პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება არაბული ლიტერატურის ისტორიისათვის. დიდი მნიშვნელობა აქვს მას აგრეთვე სახალიფოს სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ისტორიისათვისაც.

აჯკუთის ნაწარმოებებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია დიდ გეოგრაფიულ ლექსიკონს „მუჯამ ალ-ბულდანს“, რომელიც შედგება წინასიტყვაობის, ხუთი შესავალი თავისა და საკუთრივ ლექსიკონისაგან.

წინასიტყვაობაში ავტორი მოგვითხრობს ნაწარმოების შედგენის მიზეზის შესახებ: ერთხელ, როცა აჯკუთი იმამ ას-სამანნისთან შეკრებაზე ყოფილა, საუბარი ჩამოვარდნილა ჰადისებში მოხსენიებული არაბეთის ერთი ადგილის, ჰუბაშის შესახებ. სიტყვის ეტიმოლოგიის საფუძველზე აჯკუთი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ უნდა წარმოთქმულიყო ჰუბაში და არა ჰაბაში, როგორც ერთ-ერთი იქ წყოფთაგანი იჩემებდა. ვერავითარი ავტორიტეტით აჯკუთმა ვერ შესძლო დაესაბუთებინა თავისი აზრი. ვერც მერვის მდიდარ ბიბლიოთეკებში იპოვა რამ მისი შეხედულების დამამტკიცებელი. მაშინ მან გადაწყვიტა შეედგინა სრული გეოგრაფიული ლექსიკონი, რომელშიც მოცემული იქნებოდა არა მარტო განმარტება სახელწოდებებისა, არამედ მათი ზუსტი წარმოთქმაც¹⁰. წინასიტყვაობაშივე აჯკუთი მიუთითებს, რომ „ეს არის წიგნი ქვეყნების, მთების, ხეობების, ველ-დაბლობების; სოფლების, ადგილსამყოფლებისა და საცხოვრებლების; ზღვების, მდინარეების, ტბების; კერპების, საკერპეებისა და ქანდაკებების სახელთა შესახებ“¹¹.

¹⁰ აჯკუთი, მუჯამი. I, გვ. 6, 4-10; შდრ. Н. Ю. Крачковский, IV, გვ. 336-7.

¹¹ აჯკუთი, მუჯამი I, გვ. 1, 13-14.

ამასთან დაკავშირებით უწოდებს კიდევ მას „ქითაბ მუჯამ ალ-ბულდანს“ — «ქვეყნების ანბანზე გაწყობილი ლექსიკონი».

იქვე, ავტორი ჩამოთვლის იმ კონკრეტულ ფაქტორებს, რომელთაც განაპირობებს ლექსიკონის შედგენა და რაც ხელს უწყობდა არაბული გეოგრაფიული ლიტერატურის წარმოქმნასა და განვითარებას საერთოდ. დასასრულ, იგი ჩამოთვლის თავის წინამორბედებს, რომელთა შრომებსაც იყენებდა: პლატონს, პითაგორას, პტოლემეს, იბნ ხურდაზმეჰს, აჰმად იბნ ვაღდისს, ალ-ჯაჰჰანისს, იბნ ალ-ჰაკიმს, აბუ ზადდ ალ-ბალხისს, აბუ ისჰაკ ალ-ისტახარისს, იბნ ჰაუკალს, აბუ აბდ ალლჰა ალ-ბაშშარისს, ალ-ჰასან იბნ მუჰამმად ალ-მუჰალლაბისს, აბუ აენ ალ-ბაღდადისს, აბუ უბაიდ ალ-ბაქრისს, აბუ საიდ ალ-ასბაჰისს, იბნ დურაიდს, აბდ არ-რაჰმანისს, აბუ უბაიდ ას-საქუნისს, ალ-ჰასან იბნ აჰმად ალ-ჰამადანისს, აბუ-ლ-აშასს ალ-ქინდისს, აბუ საიდ ას-სირამისს, აბუ მუჰამმად ალ-ასვად ალ-ლუნდიჯანისს, აბუ ზიად ალ-ქილბისს, მუჰამმად იბნ იდრისს იბნ აბუ ჰაჰსასს, ჰიშამ იბნ მუჰამმად ალ-ქალბისს, აბუ-ლ-ჰუსეიმ აზ-ზამახშარისს, აბუ-ლ-ჰასან ალ-ნიმრანისს, აბუ უბაიდ ალ-ბაქრ ალ-ანდალუსისს, აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ მუსა ალ-ჰაზიმისს, აბუ აბდ ალლჰა მუჰამმად იბნ მაჰმუდ იბნ ან-ნაჯჯარს, აბუ მუსა მუჰამმად იბნ უმარ ალ-ისჰაჰანისს, აბუ-ლ-ჰათჰ ნასრ იბნ აბდ არ-რაჰმან ალ-ისქანდარისს¹². აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი არ ასახელებს ყველა წყაროს რომლითაც სარგებლობს¹³. წინასიტყვაობა მთავრდება იმის აღწერით, თუ როგორ უდგება ავტორი დამოწმებულ მასალას და როგორ იყენებს მას¹⁴.

წინასიტყვაობას მოსდევს საკმაოდ ვრცელი, ხუთი თავისაგან შემდგარი შესავალი. პირველ თავში¹⁵, რომელიც ეხება დედამიწისა და მასზე მდებარე მთების, ზღვებისა და სხვათა აღწერას, მოცემულია სხვადასხვა თეორიები დედამიწის ფორმის შესახებ, დედუძნებული მათემატიკური გეოგრაფიის მონაცემებზე. თვით ავტორის აზრით, დედამიწა მრგვალია და ყოველი მხრიდან ერთნაირად მიიზიდება ზეცის, როგორც მაგნიტის მიერ. აქვე ავტორი დაწვრილებით ჩამოთვლის მთებს, ზღვებს და მათთან მდებარე ქვეყნებსა და ხალხებს.

¹² ანკუთი, მუჯამი, I. გვ. 7—8.

¹³ ანკუთის წყაროების შესახებ იხ. შემდეგ

¹⁴ ანკუთი, მუჯამი, I. გვ. 8—11.

¹⁵ იქვე, გვ. 13—25 *الارض وما فيها من الجبال و البحار* (في صفة الارض وما فيها من الجبال و البحار) (وغير ذلك)

მეორე თავი¹⁶ ეძღვნება ქვეყნების იკლნშეზად დაყოფას. ავტორი მსჯელობს შვიდი იკლნშის შესახებ. განიხილავს სხვადასხვა მოსაზრებებს იკლნშის რაობასთან დაკავშირებით და არკვევს ამ ტერმინის ეტიმოლოგიას. შემდეგ ჩამოთვლის თითოეულ იკლნშში შემავალ ქვეყნებსა და ქალაქებს, მათ შორის: მეოთხე იკლნშში— აზერბაიჯანს, კალნკალას, არდაბილს, მარნდას¹⁷; მეხუთეში— ხაზართა ზღვას, არმინიას, ბარზაას, ზაბ ალ-აბეზებს, ხლათს, დაბილს, სუმაასატს და აღნიშნავს, რომ ამ იკლნშის შუა ნაწილი მდებარეობს თბილისის მახლობლად¹⁸; მეექვსეში— ალ-ლანს და სარნრს¹⁹. ამვე თავში მოცემულია ზოდიაქოს ნიშნები: ჭამალი (ვერძი), საერი (კურო), ჯავზაი (მარჩბივი), სარატანი (კირჩხიბი), ასადი (ლომი), სუნბული (ქალწული), მინანი (სასწორი), აკრაბი (ღრიანკალი), კავსი (მშვილდოსანი), ჯადი (თხის რქა), დალვი (მერწყული), ჰუთი (თევზი) და ჩამოთვლილია ის ქვეყნები, რომლებიც მათი გველენის ქვეშ იმყოფებიან: ჭამალთან-- აზერბაიჯანი და ალ-ლანი, ჯავზაისთან-- არმინია და მშუკანი, სარატანთან-- მცირე არმინია და აზერბაიჯანის ნაწილი, კავსთან-- ზაბ ალ-აბეზები და არმინიის ზღვის ნაპირები, ჰუთთან-- კალნკალა²⁰. აქვე ავტორი გვაწვდის პრაქტიკულ წესებს ყოველ ადგილას ყიბლას²¹ დასადგენად.

მესამე თავში²² განმარტებულია ძირითადი ტერმინები, რომლებიც გვხვდება ამ წიგნში და საერთოდ, გეოგრაფიულ თხზულებებში: სიგრძის საზომი ერთეულები— ბარბდი, ფარსაბი, მნლი; ოლქების აღმნიშვნელი სხვადასხვა სახელწოდებები— იკლნში, ქურა, მიხლანდი, ისთანი, რუსთაკი, ტასსუჯი, ჯუნდი. აბადი, სიქქა, მისრი; ასტრონომიული გეოგრაფიის ტერმინები— გრძედი, განედი, გრადუსი, მინუტი; ტერმინები დაკავშირებული გადასახადებთან

¹⁶ იქვე, გვ. 25—36 (في ذكر الاقاليم السبعة واشتقاقها والاختلاف في كيفيتها)

¹⁷ იქვე, გვ. 32.

¹⁸ იქვე, გვ. 33.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე, გვ. 35—36.

²¹ მხარე, საითყენაც მიმართული არიან მუსლიმები ლოცვის დროს, მექის ქაბას, ტაძრის მიმართულება.

²² ავტორი, მეჯამი, I, გვ. 37—48 (في تفسير الالفاظ التي يتكرر ذكرها في هذا الكتاب)

და მიწისმფლობელობასთან — სულჰი, სილმი, ჩანვა, ხარაჯა, ჭაპი; ლანბა, სადნა, ხუმსი, კატინა²³.

გეოთხე თავში²⁴ მოცემულია არაბთა მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების კლასიფიკაცია საგადასახადო ნიშნის მიხედვით.

მეხუთე თავი²⁵ შეიცავს მოკლე ისტორიულ ცნობებს ცალკეული ქვეყნების მცხოვრებთა დახასიათებით. აქვე ჩამოთვლილია სახელმწიფოები მათი მნიშვნელობის მიხედვით. შესავლის შემდეგ, რომელიც 41 გვერდს მოიცავს, იწყება საკუთრივ ლექსიკონი.

ლექსიკონში გეოგრაფიული სახელები დალაგებულია ანბანზე, პირველი ას.ის მიხედვით. სახელწოდების შემდეგ საფუძვლიანადაა განმარტებული სიტყვის წარმოშობა, მითითებულია ყველა ცნობილი ვარიანტი, ხშირად ავტორს მოჰყავს ცალკეული სახელწოდების ეტიმოლოგია. ისევე, როგორც ყველა არაბი ფილოლოგი, ავკუთი ამა თუ იმ სახელწოდების წარმოშობის ახსნას ცდილობს არაბული ენის ნიადაგზე. სიტყვია არაარაბული წარმოშობა მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევაშია დაშვებული. ამ ნაწილში თავისი შეხედულების დასაზუსტებლად ავკუთს ხშირად მოაქვს ციტატები არაბ პოეტთა ლექსებიდან. აღსანიშნავია, რომ შრომის ამ ფილოლოგიურ ნაწილს ავტორი ძალიან დიდ ყურადღებას აქცევს.

ამას მოსდევს ასტრონომიული გეოგრაფიის მონაცემები. მითითებულია დასახლებული პუნქტის გრძედები და განედები, აღნიშნულია, თუ ზოდიაქოს რომელ ნიშნებს ექვემდებარებიან ისინი.

შემდეგი ნაწილი შეიცავს ისტორიულ ცნობებს. მოთხრობილია ქალაქების დაარსებისა და დამაარსებელთა შესახებ, მითითებულია ამ ქალაქების როლი ისტორიაში, მოყვანილია ლეგენდები და გადმოცემები, დაკავშირებული ამ ადგილთან. თუ ეს ადგილი მოხსენიებულია ყურანში და ჰადისებში, მაშინ მოტანილია შესაბამისი ციტატები. როცა ქალაქი ან ქვეყანა დაპყრობილია მუსლიმების მიერ, გადმოცემულია დაპყრობის იტორია.

ხშირადაა მოცემული ცნობები ნაგებობების, ციხე-სიმაგრეების, ნავსადგურების, წარსულის ძეგლების შესახებ. აღწერილია სხვადასხვა ხალხთა ზნე-ჩვეულებანი, ენა, დამახასიათებელი თავისებურებანი. მითითებულია მარშრუტები და მანძილები პუნქტებს შორის, დახასიათებულია სავაჭრო ურთიერთობანი ცალკეულ

²³ ამ ტერმინების შესახებ დაწვრილებით იხ. კომენტარები.

²⁴ ავკუთი, მეჯამი, I, გვ. 48-52. (في اقوال الفقهاء في احكام اراضي الفئى والغنيمه وكيف قسمه ذلك)

²⁵ იქვე. გვ. 52-54. (في جمل من اخبار البلدان)

ოლქებსა და ქვეყნებს შორის, ჩამოთვლილია საბაზრო ცენტრები და სავაჭრო საქონელი, ხელოსნური ნაწარმი და მეურნეობის პროდუქტები, ამა თუ იმ ქვეყნის ბუნებრივი სიმდიდრეები და საკვირველებანი. ლექსიკონში მდიდარი მასალა მოიპოვება მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებასთან დაკავშირებით.

თითქმის სისტემატურადაა დასახელებული ცნობილი მეცნიერები, უმეტესად კანონმდებლები და პადისის მკოდნენი, წარმოშობილნი ან დაკავშირებულნი აღწერილ ადგილთან, აგრეთვე, მათი მასწავლებლები და მოწაფეები.

განსაკუთრებით დაწვრილებითაა აღწერილი ის ადგილები ან ქალაქები, სადაც აკუთნი თვითონ ყოფილა. თბრობა გახალისებულა გადმოცემებითა და ლექსებით, სხვა ავტორთა ვრცელი ჩანაწერებითა და წერილებით. ყოველივე ამის გამო ზიჯიერთი პუნქტის აღწერას რამდენიმე გვერდი უჭირავს.

მაგრამ ყველა აღწერილობა არაა მდიდარი შინაარსით. ფილოლოგიური ნაწილი თითქმის ყველგან უკლებლივ არის, დანარჩენი კი-არა, განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხება უმნიშვნელო პუნქტებს. ასეთ შემთხვევაში ხშირად მდებარეობაც კი მხოლოდ მიახლოებითაა მითითებული და განმარტება ერთ სტრიქონზე თავსდება.

აკუთის მასალა მეტად მრავალფეროვანია. იგი არ იფარგლება მხოლოდ მუსლიმური სამყაროთი. მას ერთნაირად აინტერესებს სახალიფოს ქვეყნები და მის გარეთ მდებარე სახელმწიფოები. მართალია, აღმოსავლეთს იგი უკეთ იცნობს, ვიდრე დასავლეთს, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ხშირად ვხვდებით ისეთ ცნობებს, რაც მის დიდ ცოდნაზე მიუთითებს. მაგალითად, როგორც მ. ამარიმ გამოარკვია აკუთმა შემოინახა ნაწყვეტები ჩვენამდე მოუღწეველი ორი სიცილიელი ავტორის, აბუ ალ-ჰასანის (1050 წ. ახ.) და იბნ. ალ-კატტაის (გარდ. 515/1121 წ.) თხზულებებისა, საიდანაც აქვს მას ამოკრეფილი თითქმის ყველა ცნობა სიცილიის შესახებ²⁶.

გეოგრაფიული ლექსიკონი კომპილაციური ნაშრომია, შევსებული აკუთის მიერ პირადად შეკრებილი ცნობებით, მისი დაკვირვებებითა და შთაბეჭდილებებით. წიგნში გამოყენებულია ავტორის წინადროინდელი თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი ისტორიული და გეოგრაფიული თხუხულება. ლექსიკონი წარმოადგენს

²⁶ F. J. Heer. Die historischen und geographischen Quellen in Jāqūt's Geographischem Wörterbuch. Strassburg, 1898, გვ. 43—44: II. IO. Крачковский, IV, გვ. 340.

ერთგვარ შეჯამებას არაბული გეოგრაფიული და ისტორიული ლიტერატურის მიღწევებისას XIII საუკუნემდე. ამდენად, როგორც ვ. რ. როზენი აღნიშნავდა, ლექსიკონის მნიშვნელობა მთლიანადაა დამოკიდებული მისი წყაროების ხასიათსა და იმ ხერხებზე, რომლებსაც აწკუთიამ წყაროებით სარგებლობისას მიმართავდა²⁷. ამის შესახებ უპირველეს ყოვლისა პასუხს იძლევა თვით ავტორი, რომელიც თავისი შრომის შესავალში დაწვრილებით ჩამოთვლის ლექსიკონში გამოყენებულ თითქმის ყველა თხზულებას, ასახელებს იმ შრომებსაც, რომლებიც მისთვის ცნობილი იყო, მაგრამ ხელმწიფვდომელი აღმოჩნდა და აღწერს, თუ როგორ ექცევა იგი თავის წყაროებს, როგორ სარგებლობს მით²⁸.

„მე ვეცადე—წერს იგი—ამომეკრიბა შენთვის სასარგებლო ცნობები, მათი უმეტესი ნაწილი ან ყველა, და მოგეცი შენ უფლება ნებით, წმინდა გულით, შეაერთო ისინი და გახსნა. მე ვახსენებ მრავალ რასმე, რომელთაც უარჰყოფს გონება და რომელსაც გაურბის ბუნება ცოტად თუ ბევრად განათლებული ხალხისა, რადგანაც ისინი შორს არიან ყოველგვარი ჩვეულებრივისა და ბუნებრივისაგან და არ ეთანხმებიან ყველაფერს, რაც ოდესმე ნახულია და გაგონილი, თუმცა არაფერია შეუძლებელი შემქმნელის ყოვლისმემძლეობისა და შექმნილის მოხერხებულობის გამო. მე თვით მეექვსემა მათი, გაურბივარ მათ, პასუხისმგებლობას ვიხსნი მკითხველის წინაშე მათ სიმართლებზე. მაგრამ შევიტანე ისინი სურვილით, რათა შემენახა ცნობები და მისწრაფებით, შემეძინა როგორც მთლიანი ყელსაბამი, ასევე მისი ცალკეული მარგალიტები, რადგანაც თუ იგი აღმოჩნდება მართალი, ჩვენ მივიღებთ მათთვის წილს მართლისმთქმელისა, თუ აღმოჩნდება ტყუილი, მათში მაინც იქნება სიმართლის ნაწილი, რადგანაც მე ვაღმოვცემ ამას ისე, როგორც ვბოვე. ამგვარად მე მართალი ვიქნები, ვათავსებ რა მათ ისე, როგორც მომაქვს, იმ მიზნით, რათა შენ იცოდე რაც ამ საგნის შესახებ არის ნათქვამი, სულ ერთია—სიმართლე თუ ტყუილი, რადგანაც, მაგალითად, თუ ვინმე იტყვის—მე გავიგე ზეიდი ტყუოდა,—შენ მაშინვე მოინდომებ გაიგო, რას ტყუოდა იგი²⁹.

წინააღმდეგია რა ყოველგვარი შემოკლებებისა და გამოკრების, იგი განაგრძობს: „იცოდე, რომ შემოკლებელი რომელიმე

²⁷ В. Р. Розен, Прологомена к новому изданию Ибн-Фазлана. ЗВО. XV, 1902, гл. 42.

²⁸ ამის შესახებ იხ.: В. Р. Розен, დასახ. ნაშრომი.

²⁹ აწკუთი, მუჯამი, I, 910—918.

წიგნისა, უტოლდება მას, ვინც დაესხმის ლამაზ, სრულყოფილ ადამიანს. აჭრის მას ნაწილებს და შემდეგ აგდება უხელოდ, უფეხოდ, უთვალოდ, უყუროდ. ანდა იმას, ვინც ჩამოგლეჯს ქალს ყველა მის სამკაულს და დატოვებს მას უტანსაცმოლოდ. ან იმას, ვინც ართმევს მეოპარს იარაღს და ტოვებს მას უმწეოდ, ქვეითად. ალ-ჯაჰიზზე ჰყვებიან, რომ მან შეთხზა ჩიგნი, რომელიც გულმოდგინედ დაანაწილა თავებად. ერთმა მისმა თანამედროვემ აიღო იგი, გამოაკლო მას მრავალი რამ და აქცია იგი გადაგდებული ლეშის ნაწილად. მაშინ იხმო იგი ალ-ჯაჰიზმა და უთხრა: წიგნის ავტორი უტოლდება შემოქმედს. მე ჩემს წიგნში თითქოს გამოკვეთე ფიგურა, რომელსაც ჰქონდა ორი თვალი—შენ იგი ამოთხარე! ალლანიმც წაგართმევს შენ თვალებს! ჰქონდა მას ორი ყური—შენ მოსჭერი ისინი! ალლანიმც მოგჭრის ორივე ყურს! ჰქონდა მას ორი ხელი—შენ მოკვეთე ისინი! ალლანიმც მოგკვეთს შენ ხელებს! და ასე ჩამოთვალა ყველა ნაწილები. მაშინ მან ბოდიში მოიხადა მის წინაშე, რომ მას თავისი უფიცობის გამო არ ესმოდა ეს და დაჰპირდა, რომ არაფერს ამის მსგავსს აღარ ჩაიდენდა³⁰.

მართლაც, როგორც ანკუთის მიერ დამოწმებული ცნობების ორიგინალებთან შეჯერებისას ირკვევა, იგი დიდ კეთილსინდისიერებას იჩენს თავისი წყაროებისადმი. თითქმის ყოველთვის ასახელებს ავტორს და ზედმიწევნით ზუსტად გადმოსცემს მათ, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ამა თუ იმ ცნობას არ ახლავს სათანადო წყაროს მითითება, ანდა როდესაც ერთი ავტორის ცნობები შეცდომით მეორეს მიეწერება. მაგ. ქ. ბაქოს, აღწერისას ანკუთი სიტყვისიტყვით იმეორებს აბუ დულაჰას ცნობას ამ ქალაქის შესახებ, მაგრამ არ მიუთითებს წყაროს³¹. ანდა ერთგან, ხაზარებთან დაკავშირებით იგი იმეორებს იბნ ჭადლანს მაშინ, როდესაც სათანადო ადგილი მოტანილია ისტახრის მიხედვით³².

ანკუთი ჩვეულებრივ კრიტიკულად უდგება თავის წყაროებს. როცა სხვადასხვა ავტორთა ცნობები ეწინააღმდეგება ერთმანეთს, იგი არა მარტო უდარებს მათ, არამედ ცდილობს გამოარკვიოს თუ ვის მხარეზეა სიმართლე. ხშირად, როდესაც ვერ მოუხერხებია მისთვის საეჭვო ადგილების შეწამება, მაშინ იგი მთლიანად მოჰყავს და აღნიშნავს, რომ არ შეუძლია პასუხისმგებელი იყოს მისი

³⁰ იქვე, გვ. 11.

³¹ ანკუთი, მუჯამი, I, 427.

³² იქვე, II, გვ. 436-437. დაწერილებით იხ. კომენტარები.

სიმართლისათვის, რადგანაც თვით არ მოუვლია ეს მხარეები და არც საშუალება ჰქონია შეემოწმებინა იმ ხალხთან, რომლებიც იქ ყოფილან. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც იწერს იმ ადგილებს, რომლებიც მას საექვოდ მიაჩნია. უნდა აღინიშნოს, რომ იგი სრულიად შეგნებულად სარგებლობს ისეთი წყაროებით, რომელთა სიმართლეს შიც ეჭვი ეპარება. ამას იგი იმით ასაბუთებს, რომ ხშირად შეიძლება ცდებოდეს და მის მიერ საექვოდ მიჩნეული ადგილების გამოკრებით დააკლოს მკითხველს მეტად სასარგებლო ცნობები. ამავე დროს, ხალხისათვის საინტერესო შეიძლება იყოს ის, თუ რას ამბობენ სხვები. ამიტომ იგი სიტყვასიტყვით, ყოველგვარი ცვლილებების გარეშე გადმოსცემს იმას, რაც უწერიათ სხვებს—დაე, თვით ავტორმა აგოს პასუხი თავისი სიტყვების სიმართლისათვის. წიგნში არაერთხელ ვხვდებით ასეთსა და მსგავს გამოთქმებს: „ესა და ამის მსგავსი ის არის, რომლის სიმართლისაგან, როგორც ადრე ვთქვი, თავი დამიზღვევია, პასუხისმგებელი არ ვარ მის სისწორეზე“³²; ანდა, „ეს ყველაფერი მისწარ იბნ მუჰალჰილის, პოეტისაგან, მოდის და მე თავისუფალი ვარ პასუხისმგებლობისაგან მის სიმართლესზე“³³. ზოგჯერ მისი დამოკიდებულება ლაკონიურად, მაგრამ გარკვეული აქცენტით გამოიხატება: „ასე ამბობს მისწარ იბნ მუჰალჰილი“³⁴ ან „ასე ამბობს იბნ ალ-ჰაკიმი“³⁵, „ალლაჰმა უკეთ უწყის სიმართლეს“³⁷, „იგი ასე ამბობს“³⁸ და სხვა.

აქვითი არ იმეორებს სხვა ავტორთა შეცდომებს, არ აღრევს ძველსა და ახალ ცნობებს. როცა იგი ახასიათებს ამა თუ იმ პუნქტს ადრინდელი წყაროების მიხედვით, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს მის დროინდელ ვითარებასაც და ყოველთვის ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ცვლილებებს, რაც დროთა განმავლობაში მომხდარა. მაგ. მოჰყავს რა ისტახრის ვრცელი აღწერილობა ქალაქ ბარდავის აყვავებული მდგომარეობის შესახებ, დასძენს: „ვამბობ: ეს აღწერილობა ძველია. ახლა კი ყოველივე ამისაგან არაფერი არ დარჩა. მე შევხვდი ბარზაას ერთ მცხოვრებს აზერბაიჯანში, რომელსაც შევეკითხე მისი ქვეყნის შესახებ. მიპასუხა, რომ მას ძალიან ეტყობა განადგურების კვალი. ახლა ის მხოლოდ

³² იქვე, I, გვ. 113

³³ იქვე, III, გვ. 356.

³⁴ იქვე, II, გვ. 740.

³⁵ იქვე, I, გვ. 350.

³⁶ იქვე, II, გვ. 923.

³⁷ იქვე, IV, გვ. 121

სოფელსდა ჰგავს. ხალხი მცირერიცხოვანია და მდგომარეობა ამაღლეზელი. სიღარიბე და გაჭირვება თვალში საცემია. სახლ-კარი მთლიანად დანგრეულია და გაპარტახებული. დიდება მას ვინც ცვლის და თვით არ იცვლება, ვინც წარბოცს და თვით არ წარიხოცება. იგი განაგებს თავის ქმნილებას და არ გამოუმეღავნდება არავის საიდუმლოება მისი განგებვისა“³⁹.

აჯკუთის წყაროები კარგა ხანია იქცევს მკვლევართა ყურადღებას. მას მიეძღვნა მრავალი სპეციალური ნაშრომი თუ გამოკვლევა. მიუხედავად ამისა, მის მიერ გამოყენებული წყაროების ნაწილი ჯერ კიდევ დასადგენია და საძიებელი. ამიტომ საესებით გასაგებია, რომ ამ მიზნით დღესაც წარმოებს შეუწყვლელი კვლევადობა.

ქვემოთ ჩვენ ჩამოვთვლით აჯკუთის მიერ გამოყენებულ ძირითად წყაროებს. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ეს არის მხოლოდ ნაწილი იმ მრავალრიცხოვანი თხზულებებისა, რომლებიც საფუძვლად დაედო ლექსიკონს.

უძველესი ხანის ისტორიული ფაქტების გადმოცემისას აჯკუთი ძირითადად სპარსულ და ბერძნულ ცნობებს ეყრდნობა, შემდგომი ხანისათვის კი მთლიანად არაბული წყაროებით სარგებლობს. ისინი თავისი შინაარსით რამდენიმე ნაწილად შეიძლება დავყოთ: წმინდა გეოგრაფიული, ისტორიული, ბიოგრაფიული, გრამატიკული და ფილოლოგიური ხასიათის წყაროები, პოეტური ნაწარმოებები და ამა თუ იმ მხარის მცხოვრებთა და მოგზაურთა ზეპირი გადმოცემები. მთელი მასალა შეგსებულია თვით აჯკუთის პირადი შთაბეჭდილებებითა და დაკვირვებებით.

ლექსიკონში გარკვეული ადგილი ეთმობა მათემატიკურ გეოგრაფიას. ამ ნაწილში აჯკუთის ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენს „ქითაბ ალ-მალჰამა“ („წიგნი წინასწარმეტყველებისა“), რომელიც შეცდომით პტოლემეს სახელთან იყო დაკავშირებული და „ბრძოლის წიგნის“ სახელით ითარგმნებოდა. ძირითადად „ქითაბ ალ-მალჰამას“ მიხედვით განსაზღვრავს აჯკუთი ქალაქების გრძედებს და განედებს და იხლევა ასტროლოგიურ მონაცემებს⁴⁰.

გარდა ზემოდასახელებული „ქითაბ ალ-მალჰამასი“ ნშირადია მოხსენიებული აგრეთვე აბუ აუნ ისჰაკ იბნ ალნისა და მუჰამად იბნ ჯაბირ ალ-ბატტანის (852—929 წწ.) ზეჯები (ასტრონომიული ტაბუ-

³⁹ აჯკუთი, მუჯამი, I, გვ. 559.

⁴⁰ E. Honigmann. Die sieben Klimata und die *πολις ἐπισημοι*. Heidelberg, 1929, გვ. 125, 126—133; И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 81.

ლები)⁴¹. წიგნში გამოყენებულია აგრეთვე ალ-ბირუნის (973 — 1018 წწ.) თხზულებანი: „ალ-კანუნ ალ-მასუნდინ ჭინ-ლ-ხაჰა ვა-ნ-ნუ-ჯუმ“-ი („მასუნდინ ტახულები ასტრონომიისა და ვარსკვლავების შესახებ“), „თაკანსიმ ალ-აკალიმ“-ი („კლიმატებად დაყოფა“) და „ათ-თაჰჰიმ ლი-აფაჰილ სინნათ ათ-თანჯიმ“-ი („ვარსკვლავთმრიცხველობის ხელოვნების საწყისების შეგონება“), დიდი ენციკლოპედია, რომელშიც თანმიმდევრობითაა განმარტებული გეომეტრიის, არითმეტიკის, ასტრონომიის (გეოგრაფიით, ქრონოლოგიით, ასტრონომიული ინსტრუმენტების აღწერით) და ასტროლოგიის ტექნიკური საკითხები და ტერმინები⁴².

ლექსიკონში ფართოდაა გამოყენებული „ქითაბ ალ-მასალიქ ვა-ლ-მამალიქ“-ის („წიგნი გზებისა და სამეფოების შესახებ“) ტიპის თხზულებები, მათ შორის: აბუ-ლ-აბბას ჯაფარ იბნ აჰმად ალ მარვანის (გარდ. 887 წ. ახ.) შრომა, რომელსაც აჯკუთი ამ ტიპის პირველ ნაწარმოებს უწოდებს⁴³, იბნ ხორდღბეჰის (დაახ. 820 — 912/3 წწ.), ას-სარახსნის (გარდ. 899 წ.), ალ-მუჰალაბის (X ს. II ნახ.), ალ-ჯაჰჰანის (X ს. I ნახ.) ამავე სახელწოდების თხზულებანი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ალ-ჯაჰჰანის იგი დიდი სიფრთხილით ეკიდება მიუხედავად იმისა, რომ ასახელებს თავის წინამორბედთა შორის⁴⁴.

განსაკუთრებით ხშირადაა დამოწმებული ალ-ისტახრის (დაახ. 849/50 — 934 წწ.) „ქითაბ მასალიქ ალ-მამალიქ“-ი (ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში იგი აჯკუთის ერთ-ერთ ყველაზე ძირითად წყაროს წარმოადგენს) და იბნ ჰაუკალის (X ს.) ამავე სახელწოდების ნაშრომი, რომელიც ისტახრის მასალას ხშირად აზუსტებს და ავსებს.

თავის წყაროებს შორის აჯკუთი ასახელებს აბუ ზეად ალ-ბალხნს თხზულებასაც⁴⁵ თუმცა, ყოველთვის იმოწმებს ალ-ისტახრის როგორც ფიქრობენ, მას ხელთ უნდა ჰქონოდა მხოლოდ ერთი რედაქცია, რომლის ცალკეულ ნაწილებსაც იგი ალ-ბალხნსეულად მიიჩნევდა⁴⁶.

⁴¹ Heer, გვ. 24—25.

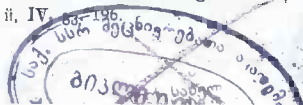
⁴² И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 248—250, 251, 257.

⁴³ აჯკუთი, მუჯამი, II, გვ. 400.

⁴⁴ იქვე, I, გვ. 7; И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 222.

⁴⁵ აჯკუთი, მუჯამი, I, გვ. 7.

⁴⁶ M. J. de Goeje, Die Istakhrī—Balkhī Frage. ZDMG, 25, 1871, გვ. 46; И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 196.

ხშირად გვხვდება ციტირებული აგრეთვე, ალ-ბაქრის (გარდ. 1094 წ.) „ქითაბ ალ-მასალიქ ვა-ლ-მამალიქ“-ი, რომელიც აგრძელებს მარშრუტების აღწერის ძველ ტრადიციას. რაც შეეხება ალ-ბაქრის მეორე თხზულებას „მუჯამ მა სთაჯამა“-ს („ჟუნქტუაცია იმისა, რაც არაა ნათელი“). იგი, როგორც აჯკუთი აღნიშნავს, მიუხედავად დიდი ძებნისა, მიუწვდომელი დარჩენილა მისთვის⁴⁷.

მრავალჯერაა მითითებული ალ-მუკადდასის (946/7—დაახ. 1000 წწ.) თხზულება „აჰსან ათ-თაკასნიმ ჭნ მარჩიჰათ ალ-აკანლნიმ“-ი („საუკეთესო დანაწილება იკლნიმების აღსაქმელად“). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ აჯკუთი ჩვეულებრივ ალ-მუკადდასის იმოწმებს ალ-ბაშშარის ანდა იბნ ალ-ბანნაჰის სახელით, ხოლო მუკადდასის სახელით დამოწმებული ჰყავს „ქითაბ ალ-ბად ვა-თ-თა-რნბ“-ის („წიგნი შექმნისა და ისტორიისა“) ავტორი მუტაჰჰარ იბნ ტაჰირ ალ-მუკადდასი (X ს.)

აჯკუთის ლექსიკონის ძირითად წყაროს წარმოადგენს ასევე „ქითაბ ალ-ბულდან“-ის („წიგნი ქვეყნების შესახებ“) ტიპის ნაწარმოებები. მათგან უფრო ხშირადაა დამოწმებული იბნ ალ-ჰაკიჰ ალ-ჰამადანისა და ალ-აჯკუბის (IX ს. ბოლო—X ს. დასაწ.) თხზულებები და აბუ ლუსმან აამრ იბნ ბაჰრ ალ-ჯჰაჰის (გარდ. 869 წ.) შრომები, განსაკუთრებით სირიის, ერაყისა და ეგვიპტის აღწერის დროს⁴⁸.

საგანგებო ადგილი აქვს დათმობილი ლექსიკონში არაბ მოგზაურთა აღწერილობებს. მათ შორის განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი იბნ ჰადლანის (X ს.) „რისალა“ („ჩანაწერები“) ეოლგისპირეთის ბულღარებთან მოგზაურობის შესახებ⁴⁹ და აბუ დულაჰა მისარ იბნ მუჰალჰილის (X ს.) ორი „რისალა“: პირველი, ჩინეთში მოგზაურობის, ხოლო მეორე, ირანსა და კავკასიაში მოგზაურობის შესახებ⁵⁰. ორივე ზემოდასახელებული ავტორის შრომები თითქმის მთლიანადაა შესული ლექსიკონში. დამოწმებულია აგრეთვე XI ს ქრისტიანი ექიმის, იბნ ბულღანის „რისალა“ შესაბოტამიასა და ჩრდ. სირიაში მოგზაურობის შესახებ⁵¹.

⁴⁷ აჯკუთი, მუჯამი, I, გვ. 7—8.

⁴⁸ იკვე, I, 651, II, 593, 794, IV, 552 და სხვა.

⁴⁹ Путешествие Ибн Фадлана на Волгу, Перевод и комментарий под редакцией И. Ю. Крачковского, М.-Л., 1939, гв. 3—23.

⁵⁰ V. Minor sky. Abū-Dulaf Mis'ar Ibn Muhalhil's Travels in Iran (circa A. D. 950). Arabic Text with an English Translation and Commentary. Cairo University Press, 1955, გვ. 19—20; Вторая записка Абу Дулафа. Изд. текста, пер. введение и комментарии П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова, М., 1960, гв. 12—14.

⁵¹ Heug, გვ. 22.

აჯკუთთან შემონახულია ასევე სალღამ იბნ თარჯუმანის მოგზაურობათა აღწერილობა სალღამი ყველაზე ადრინდელი არაბი მოგზაურია არმინიასა და აზერბაიჯანში, რომლის აღწერილობაც ჩვენამდე მოღწეულა, თუმცა არა დამოუკიდებელი სახით, არამედ სხვა წყაროების მეშვეობით.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იბნ ჭადღანის, აბუ დულაჰას და იბნ ბუჰღანის აღწერილობანი, უკანასკნელ ხანებამდე მხოლოდ აჯკუთის ლექსიკონის წყალობით იყო ცნობილი და გამოყენებული⁵².

„მუჯამ ალ-ბულღანში“ ხშირად გვხვდება აჯკუთის წინამორბედი გეოგრაფების მიერ შედგენილი ლექსიკონების მასალაც. მაგ. აზ-ზამახ-შარის (1075—1144 წწ.) „ქითაზ ალ-ჯიზალ ვა-ლ-ამქინა ვა-ლ-მიჯაჰ“ („წიგნი მთების, ადგილებისა და წყლების შესახებ“) და აბუ-ლ-ჰათჰ ნასრ იბნ აზდ არ-რაჰმან ალ-ისქანდარის (გარდ. 1165 წ.) „წიგნი ერთნაირი და განსხვავებული სახელწოდებების ადგილების შესახებ“⁵³.

ცალკეული ადგილების დახასიათებისას აჯკუთი იყენებდა შრომებს, მიძღვნილს სპეციალურად ამა თუ იმ ქვეყნისადმი. მაგ.: არაბეთის ნახევარკუნძულისათვის საერთოდ—აბუ საინდ ალ-ასმანს (გარდ. 831 წ.) „ქითაზ ჯაზირათ ალ-არაბ“-ს („წიგნი არაბთა ნახევარკუნძულის შესახებ“), ორი სხვა ავტორის, ას-სირაფისა (გარდ. 979 წ.) და ალ-ჰამდანის (გარდ. 945 წ.) ამავე სახელწოდების თხზულებებს⁵⁴; იამანისათვის—უმარა იბნ აბუ-ლ-ჰასან ალბ იბნ ზადან ალ-ჰამანის (XII ს.) და აბუ უზაად ალღამ ას-საქუნის (IX ს.), იამამასათვის—მუჰამმად იბნ იდრის იბნ აბუ ჰაჰჰ ალ-ჰამამი ალ-ჰაჰჰის შრომებს⁵⁵, მექასათვის—მუჰამმად იბნ ისჰაკ ალ-ჰაჰჰის „ქითაზ მაქა“-ს („წიგნი მექას შესახებ“), ალ-ჯანადის „ქითაზ ჭადაილ მაქა“-ს („წიგნი მექას ლირსშესანიშნაობათა შესახებ“) და სხვა⁵⁶; სირიისათვის—იბნ ანაჰირის (გარდ. 1176 წ.) „ქითაზ დიმაშკ“-ს („წიგნი დამასკოს შესახებ“) ან „თაჰრის დიმაშკ“-ს („დამასკოს ისტორია“), და ალ-კასიმ იბნ ანაჰირის (1133—1203 წწ.) „ქითაზ ჭი ჭადაილ ალ-ბაჰთ ალ-მაჰდის“-ს („წიგნი იერუს-

⁵² И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 333.

⁵³ აჯკუთი, მუჯამი, I, გვ. 8.

⁵⁴ Heer, გვ. 26—27.

⁵⁵ იქვე, გვ. 28.

⁵⁶ იქვე, გვ. 29—30.

სალიმის ღირსშესანიშნაობათა შესახებ⁵⁷; ერაცისათვის—ან-ნუ-მაჰრის (IX ს.) „ქითაზ ბასრა“-ს (წიგნი ბასრას შესახებ“), ან-ნაჯ-ჯარის (XI ს.) „ქუფას ისტორიას“, ალ-ხატნბის (XI ს.) და ას-საზბის (XII ს.) „ქითაზ ბალდნდ“-ს („წიგნი ბალდნდის შესახებ“)⁵⁸, ეგვიპტისათვის—ას-სადაფნის (XI ს.) „თაზრ-ხ მისრ“-ს („ეგვიპტის ისტორიას“), ალ-კუდნანს (XII ს.) შრომას და სხვა⁵⁹.

მკვლევართან იყენებს არაბი ისტორიკოსების შრომებსაც, როგორც ზოგადი, ისე სპეციალური ხასიათისას. ისტორიული ხასიათის წყაროებიდან უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია IX ს. ცნობილი ისტორიკოსის ალ-ბალაზორის „ქითაზ ჭუთუჷ ალ-ბულდნ“-ი („წიგნი ქვეყნების დაპყრობის შესახებ“), რომელიც ყველაზე უფრო ხშირადაა მითითებული⁶⁰, ალ-მასჷდნს (გარდ. 956 წ.) „ქითაზ მურჷჯ აზ-ზაჷაბ ვალ-ლ-მანდინ ალ-ჯავჷჷარ“-ი („წიგნი ოქროს სამრეცხლოებისა და ძვირფასი ქვის საბადოების შესახებ“)⁶¹, ალ-კუდნანს (გარდ. 1062 წ.) მიერ შედგენილი კრებული „ალ-მუხთარ ჭი ზიქრ ალ-ხიტატ ვალ-ანსარ“-ი („ამონაკრები ამბები ხიტატებისა“⁶² და წარსულის ძეგლების შესახებ“)⁶³ და მოციქულის ცნობილი ბიოგრაფია შედგენილი იბნ ისჷჷკის (გარდ. 786 წ.), მიერ, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში დამოწმებულია იბნ ჰიშამის (გარდ. 828—33 წწ.) რედაქციის მიხედვით⁶⁴.

ლექსიკონში გამოყენებულია აგრეთვე ჰიშამ იბნ ალ-ქალბნს (გარდ. 820 წ.). „ქითაზ ალ-ასნამ“-ი („წიგნი კერპების შესახებ“), დიდი გენეალოგიური ლექსიკონი „ჯამჷჷარათ ან-ნასაბ“-ი („სავგარტომო კრებული“) და „ქითაზ ანსაზ ალ-ბულდნ“-ი („წიგნი ქალაქების გენეალოგიის შესახებ“)⁶⁵, რომელიც, როგორც ე. ი. კრანკოვსკი ფიქრობს იდენტური უნდა იყოს ლექსიკონის წინასიტყვაობაში დასახელებული „ითიკაჷკ ალ-ბულდნ“-ისა („ქალაქების ეტი-

⁵⁷ იქვე, გვ. 31—32.

⁵⁸ იქვე, გვ. 33—34.

⁵⁹ იქვე, გვ. 41—42, 43—45; იხ. ასევე შრომები მიძღვნილი სხვადასხვა ქვეყნებისადმი.

⁶⁰ ბალაზორის შრომის შესახებ მკვლევართან ლექსიკონში დაწვრილებით იხ. Heer, გვ. 45—87.

⁶¹ იქვე, გვ. 13.

⁶² ხიტატი—თლქებისა და უბნების აღწერილობა.

⁶³ И. Ю. Крачковский II, IV, გვ. 165.

⁶⁴ Heer, გვ. 6—9.

⁶⁵ იქვე, გვ. 4—5; И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 120—121.

მოლოგია⁶⁶, ას-სამწანის (გარდ. 1167 წ.) „მერვის ისტორია“ და „ქითაბ ალ-ანსაბ“-ი („გენეალოგიის წიგნი“), რომელსაც აჯკუთი დიდად აფასებდა⁶⁷.

„მუჯამ ალ-ბულდანიში“ გვხვდება მასალა მუსა იბნ ლუბას (გარდ. 758 წ.), ალ-ვაჰიდის (გარდ. 822 წ.), ალ-მადანის (გარდ. 830—40 წწ.), ატ-ტაბარის (838—923 წწ.), აბუ-ლ-ჰარაჯ ალ-ისჰაჰანის (897—967 წწ.), ალ-ასქარის (გარდ. 992 წ.), იბნ ალ-ასირის (1160—1234 წწ.) და სხვათა თხზულებებიდან. ხსენებული ავტორები შედარებით იშვიათადაა მითითებული, ზოგიერთი მათგანი მხოლოდ ერთხელ ან ორჯერ.

ცალკეულ საკითხებთან დაკავშირებით აჯკუთს ხელთ ჰქონია შრომები, მიძღვნილი სპეციალურად ამა თუ იმ საკითხისადმი. ამ შემთხვევაში აჯკუთის მასალა მეტად მრავალფეროვანია. მათ შორის ვხვდებით X ს. ორი ცნობილი ავტორის აბუ-ლ-ჰარაჯ ალ-ისჰაჰანისა და აშ-შაბუშტის ერთნაირი სახელწოდების თხზულებებს—„ქითაბ ად-დიჰარათ“-ს („წიგნი მონასტრების შესახებ“)⁶⁸, ალ-ჯაჰაშინდარის (გარდ. 942 წ.), „ქითაბ ალ-ფუზარა“-ას („წიგნი ვეზირების შესახებ“)⁶⁹, აბუ აჟსუჰისა (გარდ. 798 წ.) და ააჰა იბნ ადამის „ქითაბ ალ-ხარაჯ“-ს („წიგნი ხარაჯის შესახებ“)⁷⁰ და სხვა.

ლექსიკონში უხვადაა მოტანილი ჰასან იბნ სუბითის (გარდ. 674 წ.), ალ-აშნისი (აწამეს 702 წ.), აშ-შამშახის (გარდ. 810 წ.), აბუ თამშამას (805—846 წწ.), ალ-ბუჰთურის (819—897 წწ.), ალ-მუთანაბბის (915—965 წწ.) და სხვათა ლექსები, რომლებსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ზოგიერთი ბუნდოვანი ადგილების გარკვევისას. პოეტური ციტატების საშუალებით ხშირად შესაძლებელი ხდება ამა თუ იმ პუნქტის ადგილმდებარეობის დადგენა და მასთან დაკავშირებული ამბების კომენტირება⁷².

⁶⁶ აჯკუთი, მუჯამი, I, 7, 20—21; И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 121.

⁶⁷ Heer, გვ. 39.

⁶⁸ იქვე, გვ. 23. აშ-შაბუშტის შრომის შესახებ აჯკუთის ლექსიკონში დაწვრილებით იხ. იქვე, გვ. 88—98.

⁶⁹ იქვე, გვ. 18.

⁷⁰ აჯკუთი, მუჯამი, I, გვ. 49—51.

⁷¹ Heer, გვ. 17.

⁷² არაბული პოეზიის ძეგლების როლის შესახებ ეპიგრაფიკულ ტექსტებსა, ისტორიული და გეოგრაფიული ხასიათის წყაროებში იხ.: И. Ю. Крачковский, Об одном эпитете в надписи бронзового таза ЛУА. Избр. соч., I, М.-Л., 1955, გვ. 415—419. მიხევე, К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Иракша. იქვე, გვ. 273—279.

აქუთის წყაროთა შორის აღსანიშნავია ზეპირი გადმოცემები. ამ შემთხვევაში მისი ინფორმატორები არიან ან მისთვის საინტერესო ადგილის მცხოვრებლები, ანდა პირები, რომელთაც მოუვლიათ და უნახავთ ეს მხარეები. თავის ინფორმატორებს შორის აქუთი ასახელებს თბილისის ყადის ვაჟიშვილს⁷³, მას ვინც მოვლო ალ-ლანის ქვეყანა⁷⁴, ბარზაას ერთ-ერთ მცხოვრებს⁷⁵, თბილისის მცხოვრებლებს⁷⁶, საასაბანის, კაბბანის, ყარსის, ქირანის მცხოვრებლებს⁷⁷ და სხვა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლექსიკონის ცნობების ერთ ნაწილს აქუთის პირადი დაკვირვებები შეადგენს იმ ქვეყნებთან და ქალაქებთან დაკავშირებით, სადაც იგი ყოფილა. ჩვენთვის საინტერესო მხარეებიდან, როგორც მისივე თხზულებიდან ჩანს, აქუთს მხოლოდ სანჩრეთ აზერბაიჯანი მოუვლია და მისი შთაბეჭდილებებიც მხოლოდ ამ მხარეს ეხება. იგი ყოფილა უჯანში, არდებილში, ურმიაში, უშნუში, უნარში, ბასვაში, თავრიზში, ხალხალში, ნავდიზში, ვარაგში, ჰისნ ქაფაში, გადაუვლია მდ. სეფიდ რუდი, გადაუტურავს ურმის ტბა⁷⁸. ამიტომ, ამ პუნქტებთან დაკავშირებით, სხვა ავტორთა ცნობების გადმოცემასთან ერთად, იგი თავის თანამედროვე ამბებსაც აღწერს, თვისი თვალით ნახულსა და გაგონილს.

აქუთის ლექსიკონმა დიდი გავლენა მოახდინა შემდგომი ხანის არაბულ გეოგრაფიულ ლიტერატურაზე. გამოყენებული აქვს იგი აბუ-ლ-ფიდას (1273—1331 წწ.), ალ-კალკაშანდის (1335—1418 წწ.), იბნ ხალდუნს (1332—1406 წწ.), ას-სუფუტის (1445—1505 წწ.), იბნ მჯიდს, XV ს. II ნახევრის ცნობილ არაბ ლოცმანსა და საზღვაო გეოგრაფიის შესანიშნავ მკოდნეს⁷⁹. დასახელებულია და გამოყენებული „მუჯამ ალ-ბუღდანი“ XVIII ს. ცნობილ არაბულ ლექსიკონში „თაჯ ალ-არუს“-ში⁸⁰.

„მუჯამ ალ-ბუღდანის“ გავლენა ეტყობა აგრეთვე მომდევნო ხანის სპარსულ და თურქულ გეოგრაფიულ მწერლობას. ხშირად

⁷³ აქუთი, მუჯამი, I, გვ. 350.

⁷⁴ იქვე, გვ. 351.

⁷⁵ იქვე, II, გვ. 559.

⁷⁶ იქვე, II, გვ. 857.

⁷⁷ იქვე, III, 216, IV, 26, 57, 338.

⁷⁸ აქუთი, მუჯამი, I, 131, 197, 218, 239, 284, 367, 626, 622; II, 277 459, IV, 822, 918.

⁷⁹ И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 391, 415, 436, 564.

⁸⁰ იქვე, გვ. 756.

იმოწმებენ აჯკუთის თხზულებას XVI ს. თურქი გეოგრაფი მუჰამედუ ლაკი, XVII ს. ცნობილი თურქი მეცნიერი, გეოგრაფი და ბიბლიოგრაფი ჰაჯი ხალფა⁸¹ და სხვები.

მიუხედავად აჯკუთის გეოგრაფიული ლექსიკონის დიდი მნიშვნელობისა, ევროპულ მეცნიერებაში იგი შედარებით გვიან შევიდა, თუმცა ზოგი მკვლევარი აღრეც იცნობდა მას. მაგ., იხსენიებს მას 1669 წ. გოლიუსი თავის ალ-ფერგანის გამოცემაში, 1703 წ. გრონოვიუსი თავის სიტყვაში „გეოგრაფიის დასაწყისის, განვითარებისა და სარგებლობის შესახებ“, 1766 წ. კელლერი აბუ-ლ-ფიდას შრომის იმ ნაწილის გამოცემაში, რომელიც სირიისადმი მიძღვნილი⁸².

ლექსიკონის საფუძვლიანი შესწავლა დაიწყო გვიან, კერძოდ XIX ს-ში, რაც აჯკუთის შრომის ხელნაწერების გაცნობასთან იყო დაკავშირებული. ამ მხრივ განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვის ფრენს⁸³, რომელმაც პირველად ამოკრიბა ლექსიკონიდან იბნ ჭადლანის „რისნლას“ ნაწილები და მოგვცა აჯკუთის პირველი საფუძვლიანი დახასიათება⁸⁴.

აჯკუთის შრომის სისტემატური შესწავლა და გამოყენება მხოლოდ XIX ს. II ნახევრიდან გახდა შესაძლებელი, მას შემდეგ, რაც ბერლინის, პარიზისა და პეტერბურგის ხელნაწერების საფუძველზე ვიუსტენფელდმა გამოსცა „მუჯაჰ. ალ-ბულდანი“ სრული ტექსტი 6 ტომად⁸⁵. პირველი ოთხი ტომი შეიცავს ლექსიკონის ტექსტს. მე-5-ე ტომში მოცემულია გეოგრაფიულ სახელთა და ისტორიულ პირთა საძიებლები შრომაში მოხსენიებულ ისტორიულ პირებთან დაკავშირებული მასალის მითითებით. მეხუთე ტომი შეიცავს გამომცემლის წინასიტყვაობასა და შენიშვნებს, შეესებულს ფლაიშერის მოსახრებებითა და შესწორებებით.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „მუჯამ ალ-ბულდანი“ კიდევ ორჯერ გამოიცა. 1323/1906 წ. კაიროში გამოვიდა ლექსიკონის მეორე გამოცემა 10 ტომად, სადაც პირველი რვა ტომი შეადგენს ლექსიკონის ძირითად ტექსტს, გადაბეჭდილს აშ-მინკრტის შეთვალ-

⁸¹ იქვე, გვ. 598, 618.

⁸² იქვე, გვ. 335—32.

⁸³ C. M. Fraehn. Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. Text und Übersetzung mit kritisch-philologischen Anmerkungen, SPb, 1823.

⁸⁴ იბ. B. P. Розен, Прологомена, გვ. 43—45.

⁸⁵ Jacot's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin. St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Ferd. Wüstenfeld. Leipzig, Bd. I—VI, 1866—1873.

ყურეობით⁸⁶, ხოლო ორი უკანასკნელი წარმოადგენს დამატებას შესრულებულს მუჰამად ამნ ალ-ხანჯის მიერ სათაურით „მანჯამ ალ-უმრან ჭი-ლ-მუსთადრაქ ალ-მუჯამ ალ-ბულდან“ („კულტურის განძი ქვეყნების ლექსიკონის დამატებაში“)⁸⁷. ეს დამატება შეიცავს ცნობებს ერთის მხრივ, აკჷთის მიერ უკვე მოხსენიებული პუნქტების, უფრო ხშირად კი მისთვის უცნობი ევროპის, ავსტრალიისა და ამერიკის ქვეყნებისა და ქალაქების შესახებ. როგორც შესავლიდან ჩანს, გამომცემლებს მიზნად ჰქონიათ შეესწორებინათ ევროპული გამოცემის შეცდომები, გამოეცათ ლექსიკონის სრული და ზუსტი ტექსტი⁸⁸, მაგრამ ორივე გამოცემის შედარებისას ირკვევა, რომ კაიროს გამოცემის ტექსტი მთლიანად გადაბეჭდილია ვიუსტენფელდის გამოცემიდან, თუმცა ძალიან იშვიათად გვხვდება სანტერესო შესწორებებიც⁸⁹.

1955--57 წწ. ბერიუთში მესამედ გამოიცა „მუჯამ ალ-ბულდანი“. როგორც თვით გამომცემლები აღნიშნავენ, წინასიტყვაობაში, იგი მთლიანად დამყარებულია ვიუსტენფელდის გამოცემაზე. გარდა მეტად უმნიშვნელო შესწორებებისა, რაც მხოლოდ ტექსტის ენობრივ მხარეს ეხება, ახალს ეს გამოცემა არაფერს არ იძლევა.

ლექსიკონის გამოქვეყნებამ დიდძალი ლიტერატურა გამოიწვია ავტორისა თუ ლექსიკონის შესახებ. როგორც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ 1823 წ. „მუჯამ ალ-ბულდანის“ გამოცემაზე, ფრენზა პირველად დაახასიათა აკჷთი და აღნიშნა მისი დამოკიდებულება წყაროებისადმი, ხოლო ვიუსტენფელდი შეეცადა აკჷთის ბიოგრაფიისა და მოგზაურობების აღწერას⁹⁰. ლექსიკონის გამოცემის

⁸⁶ كتاب معجم البلدان تأليف الشيخ الامام شهاب الدين ابي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادي آخ عنى بتصحيد و ترتيب وضعه و كتابة المستدرک عليه محمد امين الخانجى الكتبى بقرائه على الاستاذ الاديب النحوى الراوية (الشيخ احمد بن الامين الشنقيطى)، نزيل فاهرة، 1-VIII, 1323-1324/1906.

⁸⁷ كتاب منجم العمران فى المستدرک على معجم البلدان جمعه ورتبه السيد محمد امين الخانجى 1-II, 1325/1907.

⁸⁸ იქვე, ტ. VIII, გვ. 536.

⁸⁹ შტრ. Нуреместние Ибн Фадлана на Волгу, 1939, გვ. 179.

⁹⁰ F. Wilstenfeld. Jäcüt's Reisen, aus seinem geographischen Wörterbuche beschrieben, ZDMG. 1864, XVIII. 397-493; Der Reisende Jäcüt als Schriftsteller und Gelehrter. Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften. Göttingen, 1865, № 9, გვ. 233-243.

მემდეგ კი, შესაძლებელი გახდა მასში დაცული მასალის საფუძვლიანი შესწავლა. გამოცემის წინასიტყვაობაში ვიუსტენფელდი შეეხო რამდენიმე შრომას, რომელიც ლექსიკონშია დამოწმებული⁹¹, ხოლო 1893 წ. უკვე გაჩნდა სპეციალური მონოგრაფია ჰეერისა „მუჯამ ალ-ბულდნში“ გამოყენებული ისტორიულ-გეოგრაფიული მასალის შესახებ⁹². იგი დღესაც ერთ-ერთი საუკეთესო ნაშრომია აჯკუთის წყაროებთან დაკავშირებით. თანდათანობით შესწავლილი იქნა აგრეთვე, ლექსიკონში გამოყენებული ცალკეული წყაროები. მაგ. აბუ დულაფას ორივე „რისალა“ მუჯამ ალ-ბულდნში“ შესწავლილი იქნა ვიუსტენფელდის⁹³, შლოცერის⁹⁴, გრიგორიევის⁹⁵, კრაჩკოვსკის⁹⁶, მინორსკის⁹⁷ ბულგაკოვისა და ხალიდოვის⁹⁸ მიერ; „ქითაბ ალ-მალჰამა“ — ჰონიგმანის მიერ⁹⁹; „ალ-აბ-ჰარავანს“ „ქითაბ ალ-იშვარათ ილ-მარითათ აზ-ზიჯარათ“-ი — ბლოხის მიერ¹⁰⁰; იბნ ფალდნის „რისალა“ — კოვალევსკის მიერ¹⁰¹ და სხვა.

ლექსიკონის მასალა მუშავდებოდა ცალკეულ ქვეყნებთან ან პერიოდებთან დაკავშირებით. სიცილიის ისტორიის, გეოგრაფიისა და კულტურისადმი მიძღვნილი ცნობები შეისწავლა მიშელ ამარიმ⁹². ბარბიე დე მენარის მიერ ლექსიკონიდან ამოკრეფილია

⁹¹ Jacut's geographisches Wörterbuch, V, 83, 1—73.

⁹² F. J. Heer. დასახ. ნაშრომი.

⁹³ F. Wüstenfeld. Des Abu Dulaf Mis'ar Ben al-Mohalhel Bericht über die türkischen Horden. Zeitschrift für vergleichende Erdkunde, I Jahrgang, Bd. II, 1842, 83. 205—217.

⁹⁴ Abu Dulaf Misaris ben Mohalhal de Itinere suo asiatico commentarius ed. C. Schläzer. Berlin, 1845.

⁹⁵ В. В. Григорьев. Об арабском путешественнике X века Абу-Долефе и странствовании его по Средней Азии. СПб., 1872.

⁹⁶ Н. Ю. Крачковский. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Ибн-Кутайбы, избр. соч. I, 83. 280—292.

⁹⁷ V. Minorisky. დასახ. ნაშრომი.

⁹⁸ Вторая Записка Абу Дулафа.

⁹⁹ E. Honigmann. დასახ. ნაშრომი.

¹⁰⁰ S. E. Bloch. Harawi's Schrift über die muhammedanischen Wallfahrtsorte, eine der Quellen Jāqūt's. Dissertation. Bonn, 1929.

¹⁰¹ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956: მისივე, Путешествие Ибн Фадлана на Волгу, 1939.

¹⁰² M. Amari. Biblioteca arabo-sicula ossia raccolta di festi arabi che toccano la geografia, la storia, la biografia e la bibliografia delle Sicula, Lipsia, 1857.

ცნობები სპარსეთის შესახებ¹⁰³. ლუდოლფ კრელმა¹⁰⁴ დაამუშავა მასალა, რომელიც ისლამისწინადროინდელი არაბების წარმართობას ეხებოდა. ტექსტის ეს ნაწილი აჯკუთს ძირითადად ალ-ქალბნს „ქითანბ ალ-ასნამ“-იდან აქვს ამოკრეფილი. ხოლო ველჰაუზენმა აჯკუთის ლექსიკონიდან მთლიანად ამოკრიფა და თარგმნა იბნ ალ-ქალბნს თხზულების ნაწყვეტები¹⁰⁵. „მუჯამ ალ-ბულდნის“ ცნობებზეა დამყარებული ოტტო ლოტის შრომა არაბეთის ჰარრას შესახებ¹⁰⁶. ჯვაროსნული ლაშქრობების შესახებ მასალა შესწავლილი აქვს დერენბურგს¹⁰⁷. აჯკუთის შრომაზეა ძირითადად დაფუძნებული ერნსტ დამმანის შრომა შავი აფრიკის შესახებ¹⁰⁸.

„მუჯამ ალ-ბულდანი“ არაა თარგმნილი არცერთ ენაზე, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცალკე ნაწყვეტებს, მიძღვნილს სპეციალურად რომელიმე საკითხისადმი. 1959 წ. გამოვიდა W. Jwa-iden-ის მიერ შესრულებული ლექსიკონის შესავალი ნაწილის ინგლისური თარგმანი წინასიტყვაობითა და საკმაოდ ვრცელი შენიშვნებით¹⁰⁹. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს არის პირველი ნაშრომი, მიძღვნილი სპეციალურად აჯკუთის შრომის შესავალი ნაწილისადმი.

რუსულ ენაზე თარგმნილია აჯკუთის ლექსიკონის მხოლოდ ცალკეული ნაწილები. 1838 წ. სენკოვსკიმ თარგმნა აჯკუთის ცნობა თბილისის შესახებ და უწოდა ავტორს მწერალი ზუსტი და გულმოდგინე, რომელსაც უნდა ვუმაღლოდეთ შუასაუკუნეების ისტორიისა და გეოგრაფიის სხვადასხვა ძვირფას ძეგლების შემო-

¹⁰³ Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes, extrait du Mo'djem el-bouldan de Jaqout et complété à l'aide de documents arabes et persans pour la plupart inédits par C. Barbier de Meynard. Paris, 1861.

¹⁰⁴ Ludolf Krehl, Über die Religion der Vorislamischen Araber. Leipzig, 1863.

¹⁰⁵ J. Wellhausen, Reste arabischen Heidentums. Berlin, 1897.

¹⁰⁶ Otto Loth, Die Vulkanregionen (Harra's) von Arabien nach Jakut. ZDMG. 1867, XXII, 33. 365—382.

¹⁰⁷ H. Derenbourg, Les Croisades d'après le dictionnaire de Jakout. Centenaire de l' Ecole des Langues Orientales Vivantes 1795—1895. Paris, 1895, 33. 71—92.

¹⁰⁸ Ernst Dammann, Beiträge aus arabischen Quellen zur Kenntnis des negrischen Afrika, Kiel, 1929.

¹⁰⁹ Wadie Jwaiden. The Introductory Chapters of Jāqūt's Mu'jam al-Buldān. Leiden, 1959.

ნახვას¹¹⁰. 1897 წ. მედნიკოვმა თავის ცნობილ ნაშრომში «Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов» შეიტანა „მუჯამ ალ-ბულდნანის“ ცნობები სირიისა და პალესტინის შესახებ¹¹¹. მასვე ეკუთვნის ლექსიკონის საერთო დახასიათება საცდელ ლექსიაში, რომელიც სამწუხაროდ არ გამოქვეყნებულა¹¹². თარგმნილია შუა აზიისადმი მიძღვნილი ნაწილიც¹¹³, რამდენიმე ნაწყვეტი „მუჯამ ალ-ბულდნანდან“ თარგმნილი აქვს ვ. როზენს¹¹⁴. ვრცელი ცნობები აზერბაიჯანისა და ამიერკავკასიის შესახებ გადათარგმნა ეუზეჟ. თარგმანი არ გამოქვეყნებულა, იგი ხელნაწერის სახით დაცულია აზერბაიჯანის მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის არქივში¹¹⁵. თარგმანს რედაქცია გაუკეთა კრანკოვსკიმ, რომელმაც შეავსო და შეაწორა ბევრი ადგილი. თარგმანთან დაკავშირებული კრანკოვსკის შენიშვნები შემდეგში ცალკე სტატიების სახით გამოქვეყნდა¹¹⁶.

აჩვენებს ავკუთის ლექსიკონში გამოყენებული ლიტერატურული, ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული სიუჟეტების სისტემატური საძიებლები, რომელსაც თან ერთვის მის მიერ ციტირებული შრომების სია¹¹⁷.

ავკუთის სახელთანაა აგრეთვე დაკავშირებული ორი სხვა გეოგრაფიული თხზულება, რომლებიც „მუჯამ ალ-ბულდნანზე“ ადრე იყო გამოცემული. მათ მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობა და აქვთ დიდი ლექსიკონით სარგებლობისას. პირველი — „ქითაზ ალ-მუშთარიქ ვადან ვა-ლ-მუჰთარიქ სუკან“ („წიგნი სახელების

¹¹⁰ О. П. Сенковский, Собр. соч. VI, 1859, гл. 192—195. შდრ. Н. Ю. Крачковский IV, гл. 332.

¹¹¹ Н. Медников, Палестина, приложения, II; гл. 967—1112.

¹¹² Н. Медников. Об арабском географическом словаре Якута. сб.: И. Ю. Крачковский, Памяти Н. А. Медникова. Избр. соч. V, 1958, гл. 196, შეფ. 2.

¹¹³ В. Розен. Прологомена, гл. 45—48; 54—58, 61—71.

¹¹⁴ Материалы по истории Туркмен и Туркменин, I, М.-Л., 1939, гл. 409—437.

¹¹⁵ Якут Хамави Извлечения из географического словаря. Пер. с арабск. и пред. проф. П. К. Жузе. Научный архив Ин-та Истории АН Азерб. ССР, инв. №№ 504. 505.

¹¹⁶ сб.: И. Ю. Крачковский. Вторая записка Абū Дулафа в географическом словаре Йākūta; К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Йākūta; Шахразūr в географическом словаре Йākūta и в записке Абū Дулафа. Собр. соч. I, гл. 293—298.

¹¹⁷ И. Ю. Крачковский, IV, гл. 334.

შესახებ, რომლებიც ფორმით ერთნაირია, ადგილის მიხედვით კი განსხვავებული“¹¹⁸, აჯკუთის მიერვე იყო შედგენილი დიდი ლექსიკონის შემდეგ სპეციალური მიზნით. როგორც სათაურიდანაც ჩანს, ესაა გეოგრაფიული ომონიმების ლექსიკონი. აქ თავმოყრილია სახელწოდებები, რომლებიც ერთნაირად გამოითქმის, მაგრამ სხვადასხვა პუნქტს აღნიშნავს და სახელები, რომლებიც ერთნაირად იწერება, მაგრამ სხვადასხვაგვარად გამოითქმის. როგორც აჯკუთი აღნიშნავს წინასიტყვაობაში, მან თვით ამოკრიბა იგი ძირითადი ლექსიკონიდან, რათა უფრო სწრაფად ენახა საჭირო ცნობები. ლექსიკონში მნიშვნელოვანი მასალაა. მოტანილია 1091 სახელწოდება, რომელიც 4261 პუნქტს ასახავს. იგი შედგენილია „მუჯამ ალ-ბულდანზე“ უფრო გვიან და შედარებით ახალ ცნობებს იძლევა.

მეორე ნაშრომი — „მარასიდ ალ-იტტილ“¹¹⁹ „ალ-ასმ-ალ-ამქინა ვა-ლ-ბიკან“ („სამეთვალყურეო ადგილები ადგილებისა და ველების სახელებზე“)¹²⁰, არ ეკუთვნის თვით აჯკუთს. მასში შევიდა წმინდა გეოგრაფიული მასალა, ამოკრებილი დიდი ლექსიკონიდან. იგი, როგორც ფიქრობენ, შეუდგენია 100 წლის შემდეგ ვინმე საფრ ად-დინ აბდ ად-მუშინ აბდ ალ-ჰაკის (გარდ. 739/1338 წ.)¹²⁰. შრომა გამოცემულია იეინბოლის მიერ. მიუხედავად იმისა, რომ იგი თითქმის მთლიანად „მუჯამ ალ-ბულდანის“ შემოკლებას წარმოადგენს, მასში, მართალია ძალიან იშვიათად; მაგრამ მაინც გვხვდება განსხვავებული ცნობები, რომლებიც გვეხმარება დიდი ლექსიკონის ზოგიერთი საექვო ადგილების განმარტებისას.

* * *

წინამდებარე ნაშრომი პირველი ცდაა საქართველოსა და კავკასიის შესახებ აჯკუთის „მუჯამ ალ-ბულდანის“ ცნობების ქართულ ენაზე თარგმნისა. ლექსიკონიდან ამოკრებილია მთელი მასალა, რასაც აჯკუთი კავკასიას უკავშირებს. ამავე დროს, ეთარგმნეთ

¹¹⁸ Jacut's Moscharik, das ist: Lexicon geographischer Homonyme. Aus den Handschriften zu Wien und Leyden, hrsg. von F. Wüstenfeld. Cöttingen, 1846.

¹¹⁹ Lexicon geographicum, cui titulus est, Marâsid al ittîlâ' 'alâ asmâ' al-amkina wa-l-biqâ', ed. T. G. Jynboll. I—VI, Lugduni Batavorum, 1852—1864.

¹²⁰ საქითხი სადათა. იხ: И. Ю. Крачковский, IV, გვ. 341.

ის ადგილებიც, სადაც მოხსენებულია ჩვენთვის საინტერესო პუნქტები ანდა მათთან დაკავშირებული ზოგიერთი დეტალი.

ლექსიკონის მასალის ერთი ნაწილი, რომელსაც ავტორი შეცდომით კავკასიას არ უკავშირებს, ანდა სადაც ჩვენთვის საინტერესო პუნქტები მხოლოდ გაკვრითაა ნახსენები, თარგმანში არ შევიდა. ამ ადგილების სრული თარგმანი სათანადო შენიშვნებით წარმოდგენილი იქნება კომენტარებში.

თარგმანში აქვთის ტექსტი მოცემულია სრულად, ყოველგვარი გამოკრების გარეშე. გამოვტოვეთ მხოლოდ პოეტურ ტექსტთა ნაწყვეტები, რომლებიც ძირითადად აბუ თამიმისა და ალ-ბუჰთურის დივანის ნაწილებს შეიცავს. არაბული პოეზიის ძეგლებში დაცულია მდიდარი და საინტერესო მასალა ამიერკავკასიის, განსაკუთრებით კი სომხეთისა და აზერბაიჯანის შესახებ, რომელთა ერთად თავმოყრა და სრულად თარგმნა ჩვენ აუცილებლად მიგვაჩნია.

თარგმანი ძირითადად F. Wiistenfeld-ის გამოცემის ტექსტის მიხედვითაა შესრულებული. ამასთანავე, გათვალისწინებულია ორივე შემდგომი გამოცემა (კაიროსი, ბეირუთის) და თითქმის ყველა პირველწყარო, რომელიც აქვთთანაა დამოწმებული. ეს საშუალებას გვაძლევდა დაგვეზუსტებინა ძირითადი ტექსტის ზოგი გაურკვეველი ადგილი.

თარგმნისას ვცდილობდით შეძლებისდაგვარად ზუსტად გადმოგველო დედანი, რამაც გარკვეული გავლენა მოახდინა სტილზე,

გეოგრაფიული პუნქტების, საკუთარ სახელთა და ტერმინთა გადმოცემისას ტექნიკური მიზეზების გამო არ მოხერხდა ზუსტი ტრანსკრიფცია. ამ მხრივ სიზუსტე დაცულია მხოლოდ წინამდებარე შესავალსა და თარგმანის იმ ნაწილში, სადაც განსამარტავი პუნქტებია ჩამოთვლილი. სხვაგან მხოლოდ გრძელი ხმოვნების გადმოცემა მოხერხდა.

კომენტარები თარგმანში აღნიშნული ნუმერაციის მიხედვით გამოვა ცალკე წიგნად მეორე ნაკვეთის სახით. კომენტარებში დაწვრილებით იქნება განმარტებული ტექსტში დამოწმებული ტერმინები, გეოგრაფიული და საკუთარი სახელები; გარჩეული იქნება „მუჯამ ალ-ბულდნის“ ტექსტის ურთიერთობა პირველწყაროებთან.

„მუჯამ ალ-ბულდანი“ ქართული
თარგმანი

ათლი¹ — ერთ-ერთი ციხე ზავაზნის მხარეში², ზუხთნას 1, 58 ქურთთა ციხეებიდან. ცნობილია ჩიზ ად-დინ აბუ-ლ-ჰასან ალ-ინი აბდ ალ-ქარიმ ალ-ჯაზარის³ მიხედვით.

ან⁴ — ქესრიანი ნუნი⁵.

1, 70

გამაგრებული ციხე და ქალაქი⁶ არმინის მიწაზე, ხილტსა და ქანჯას შორის.

აბხაზი⁶ — (პირველი თანხმონი) — ჭათჰით, შემდეგი — 1, 78 სუქუნი⁷, ხა წერტილიანი, ალიჰი და ზა.

ერთ-ერთი მხარის სახელი კაბკის მთაზე, რომელიც ესაზღვრება ბაბ ალ-აბეზს. ესაა მთები ძნელად სავალი და ოდრო-ოდრო. არ არის მასში ცხენის გასაჭენებელი ადგილი. ემეზობლება იგი ალ-ლანის ქვეყანას. დასახლებულია ქრისტიანი ხალხით, რომლებსაც ქურჯებს უწოდებენ. აქ შეიკრიბნენ ისინი (ქურჯები), დაეშენნენ თბილისის სანახებისაკენ, განდევნეს იქიდან მუსლიმები, დაეუფლნენ მას 515⁷ წელს და არ შეუწყვეტიათ მისი გამგებლობა. აბხაზი მათი (ქურჯების) თავშესაფარი იყო. ისე რომ, როცა 621⁸ წელს გაემართა მათკენ ხვარაზმშაჰი ჯალალ ად-დინი⁹, თავს დაესხა მათ და ცდილობდა გაეთავისუფლებინა მათგან თბილისი, მაშინ გაიქცა დედოფალი მათი აბხაზს და არ დარჩენილა სამეფო სახლიდან არავინ მის გარდა¹⁰.

აბრაშთაფნი¹¹ — (პირველი თანხმონი) — ჭათჰით, შემდეგი — 1, 80 გი — სუქუნი¹², რა — ჭათჰით, წერტილებიანი შინი — სუქუნი¹³, თა ზემოთ ორწერტილიანი — ჭათჰით, ვავი — ქესრი¹⁴, აა — უხმონო და მნი¹⁵.

მთა ბაზხთან, მუკანის მიწაზე, აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქში. მას შეაფარა თავი ბაბაქ ალ-ხურრამი¹⁶. იხსენიებს მას აბუ თამამი¹⁷ საინდ მუჰამმად იბნ აუსუჰ ას-სალრნადმი¹⁸ მიძღვნილ ქებაში.

იხსენიებს აბუ თამამი მას (აბრაშთაფნს) ასევე სხვა ადგილას. მის ერთ-ერთ ლექსში, აღიღებს რა მას (საინდ მუჰამმად იბნ აუსუჰ ას-სალრნს)¹⁹.

ითილი¹⁶—პირველი და მეორე თანხმოვანი—ქესრიტ და ლამი. იბილის ტიპისაა¹⁷.

დიდი მდინარის სახელი ხაზართა ქვეყანაში, ჰგავს დიჯლას, მიედინება რუსთა და ბულღართა¹⁸ ქვეყანაში. ამბობენ, ითილი ხაზართა ქვეყნის დედაქალაქია და მდინარეს მისი სახელი ეწოდა. სლავების, — ისინი ბულღარის ხალხია, — ქვეყანაში მუქთადირის¹⁹ ელჩის, აჰმად იბნ ჭადლან იბნ აბბას იბნ რაშიდ იბნ ჰამმადის წიგნში²⁰ წავიკითხე: ჩემამდე მოაღწია, რომ იქ (ითილში) არის უზარმაზარი ტანის კაცი. როდესაც მივედი მათ მეფესთან, ვკითხე მას მის შესახებ. [მეფემ] მიპასუხა: დიახ, იყო ჩვენს ქვეყანაში და მოკვდა. მაგრამ იგი არ იყო ჩვენი ქვეყნის მკვიდრი და არც ჩვეულებრივი ადამიანი. მისი ამბავი ასეთია: ვაჭარი ხალხი ჩვეულებისამებრ გავიდა მდინარე ითილისაკენ. ესაა მდინარე, ჩვენსა და მას შორის ერთი დღის სავალია. მდინარე აღიდდა და წყალი გადმოვიდა ნაპირებიდან. ჯერაც ვერ მომესწრო ამ ამბის გაგება, რომ უკვე მოვიდა ჩემთან ჯამაათი და მითხრა: ო მეფეო, წყალზე მოცურდა კაცი. თუ ის არის [იმ] ხალხთაგან, რომლებიც ჩვენს ახლოს არიან, მაშინ ჩვენ აღარ გვედგომება ამ ადგილებში და არა დაგვრჩენია რა გადასახლების გარდა. მე გავემგზავრე მათთან ერთად, ვიდრე არ მივალწიე მდინარეს და შევჩერდი იქ.

I, 113 და აი ის კაცი! მისი სიმაღლე—12 წყრთაა²¹ ჩემი წყრთით. მისი თავი ყველაზე უდიდესი ქვაბის ოდენაა. მისი ცხვირი მტკაველზე²² მეტია, მისი თვალები უზარმაზარნი არიან. თითები, თვითეული მათგანი—მტკაველია. მე შემადრწუნა მისმა ამბავმა და შემიპყრო შიშმა ისევე, როგორც ის ხალხი. გამოველაპარაკეთ მას. იგი არ ჯველაპარაკებოდა, მხოლოდ გვიყურებდა. მე მივიყვანე იგი ჩემს ბინაზე, მივწერე ვნსუს²³ მცხოვრებლებს, რომლებიც ჩვენგან სამი თვის სავალზე არიან და ვკითხე მის შესახებ. მათ შემატყობინეს, რომ ეს კაცი ძაჯუჯისა და მჯუჯუჯისაგანაა²⁴. ისინი ჩვენგან სამი თვის სავალზე არიან და ჩვენ და მათ გვყოფს ზღვა. ესაა ხალხი, ვითარცა თავისუფლად გაშვებული ცხოველები, ტიტვლები, ფეხშიშვლები, შეეუღლებიან ერთმანეთს. გამოჰყავს ალღაჰს, — მიტალიმც არს იგი, — მათთვის ყოველდღე ზღვიდან თითო თევზი, რომელთანაც მიდის თითოეული მათგანი დანით და აჭრის მას იმდენს, რამდენიც საკმარისია მისთვის და მისი ოჯახისათვის. და თუ აიღებს ამაზე მეტს, ასტკივდება მუცელი მასა და მის ოჯახს. შეიძლება მოკვდეს იგი და დაიხოცონ ისინი ყველანი. და როცა აიღებენ მათი საჭიროების მიხედვით, მიბრუნდება [თევზი]

და წავა ზღვაში. და ასე არიან ისინი. ჩვენსა და მათ შორის, ერთის მხრივ; ზღვაა და, მეორეს მხრივ, მთებია გადაჭიმული. და როდესაც ალღაში მოისურვებს მათ გამოყვანას, შეწყდება მათთვის თევზი, მიიქცევა ზღვა და გაიხსნება ზღუდე, რომელიც არის ჩვენსა და მათ შორის. შემდეგ თქვა მეფემ: და დარჩა ეს კაცი ჩემთან ერთხანს. შემდეგ გაუჩნდა მას ყელჭირვება და მოკვდა მით. მე წავედი და ვნახე მისი ძვლები, რომლებიც მეტად შემზარავი იყო²⁵.

ამბობს ავტორი,— შეიწყალებს მას ალღაში, მაღალიმც არს იგი, — ესა და ამის მსგავსი ის არის, რომლის სიმართლისაგან, როგორც ადრე ვთქვი, თავი დამიზღვევია, პასუხისმგებელი არ ვარ მის სისწორეზე. მოთხომა იბნ ჭადღანისა და მუკთადირის მიერ ბულღარებთან მისი გავზავნის ამბავი აღწერილია, ცნობილია და გავრცელებული ხალხში. მე ვნახე მისი რამდენიმე ნუსხა.

ამასთან მდინარე ითილი უეჭველად დიდია და გრძელი. იგი გამოდის შორეული სამხრეთიდან, ჩაუვლის ბულღარებს, რუსებს, ხაზარებს და ერთვის ჯურჯანის ტბას²⁶. მით მოგზაურობენ ვაჭრები ენსუსაკენ და მოაქვთ დიდძალი ბეწვეული, როგორცაა თახვი, სიასამური და ციყვი. ამბობენ, მისი სათავე ხარხინის მიწაზეა²⁷, ალ-ქიმაქმასა და ალ-ლუზნმას შორის²⁸. იგი საზღვარია ამ ორს შუა. შემდეგ მიემართება დასავლეთით ბულღარისაკენ, ბრუნდება ბურტანისა²⁹ და ხაზართა ქვეყნისაკენ, ვიდრე არ ჩაედინება ხაზართა ზღვაში. ამბობენ, მდინარე ითილიდან სამოცდაათზე მეტი მდინარე განტოტდება. მთავარი ტოტი მდინარისა კი კვლავ მიედინება ხაზარისაკენ, ვიდრე არ ჩაერთვის ზღვას. ამბობენ, რომ მისი წყლები, როდესაც შეერთდებიან ერთ ადგილას მის ზემო წელში, მდინარე ჯეიჰუნზე³⁰ მეტია. ამ წყლების სიმრავლე, სიუხვე და ძლიერი მდინარება იმას აღწევს, რომ, როდესაც შეერთვის ზღვას, I, 114 მიედინება მის სიღრმეში ორი დღის სავალზე, და იგი ერევა ზღვის წყალს ისე, რომ იყინება ზამთრობით სიმტკნარის გამო და გამოირჩევა მისი ფერი ზღვის წყლის ფერისაგან³¹.

უჯანი³²—ჰა მზა—დამ მით, ჯ რ მი— შემსუბუქებული და I, 131 ბოლოში—ნუნ ი.

პატარა ქალაქი აზერბაიჯანში. მასა და თიბრნის შორის ათი ფარსანია^{32a} რეის³³ გზაზე. მე ვნახე იგი. მას აქვს კედელი. არის იქ ბაზარი, მხოლოდ [ამჟამად] მეტწილად დანგრეულია.

აზრანეჯანი³⁴ — (პირველი თანხმოვანი)—ჰათ ჰით, შემდეგი I, 171 —სუქუნით, რა—ჰათ ჰით, ერთწერტილიანი ბა—ქესრით, აა—უხმოვანო და ჯ რ მი. ასე გვხვდება აშ-შამმახის³⁵ ლექსში.

ხალხი წარმოთქვამს ზნალს — ძათჰით და რანს — სუქჰნით. სხვები ამასთანავე ჰამზას უსვამენ მადღას. გადმოსცემენ I, 172 მუჰალაბის³⁶ მიხედვით, — მე არ ვიცნობ ამ მუჰალაბს, — აზრბაჯანს — მადღიანი ჰამზით და სუქჰნიანი ზნალით. რადგანაც ორი სუქჰნი ხედება ერთმანეთს, ამიტომ რან იღებს გრძელი-ს. [შემდეგ] მოდის ერთწერტილიანი ბა — ძათჰით, ჯნმი, ალიჰი და ნუნი.

ამბობს აბუ აენ ისჰაკ იბნ ალნ³⁷ თავის ზნჯში³⁸: აზრბაჯანი [მდებარეობს] მეხუთე იკლმში³⁹. მისი გრძელია 73 გრადუსი, განედი — 40 გრადუსი⁴⁰.

გრამატიკოსები ამბობენ: მისი ნისბა⁴¹ განმონებული არის აზარბა. ითქმის [აგრეთვე] აზრბ — ზნალი სუქჰნით, რადგანაც მათთვის იგი არის შედგენილი სიტყვა აზრ და ბნჯანისაგან და ნისბა ნაწარმოებია პირველი ნახევრისაგან. ამბობენ [აგრეთვე] აზარბნ-ს. ესაა და ეს ყველაფერი, რაც გვხვდება. ესაა სახელი, რომელშიც თავმოყრილია სარფის⁴² ხელისშემშლელი ხუთი გარემოება: უცხოურობა, განსაზღვრულობა, მდებრობითი სქესი, შედგენილობა და ბოლოში სუფიქსი-ან. ამასთანავე, როდესაც მოსცილდება მას ერთ-ერთი ეს დაბრკოლება, როგორცაა განსაზღვრულობა, მაშინ ის გაიჩენს სარფს, რადგანაც დანარჩენი მიზეზები არაა ხელისშემშლელი სარფისათვის, გარდა იმ შემთხვევისა, როცა სიტყვა წარმოადგენს ალამს⁴³. თუ იგი ალამი არაა, მაშინ ბათილდება დანარჩენი მიზეზების გავლენა. ეს რომ ასე არ იყოს, მაშინ იქნებოდა კანიათუ-ს, ნანიათუ-ს და მუტრათუ-ს მსგავსად ორბრუნვიანი, რადგანაც იგი მდებრობითი სქესისაა და ზედსართავია, ანდა იქნებოდა ალ-ჰირინდისა და ალ-ლიჯამის მსგავსად ორბრუნვიანი, რადგანაც თავს იყრის მასში უცხოურობა და ზედსართაობა. ასევეა ალ-ჰითმანი, რადგანაც მასში არის სუფიქსი ან და ზედსართავია. იცოდე ეს⁴⁴.

ამბობს იბნ ალ-მუჰაჰაჰა⁴⁴: აზარბაჯანი ეწოდა მას აზარბაზ იბნ ირან იბნ ასვად იბნ სამ იბნ ნუჰის⁴⁵, — მშვიდობა მას, — მიხედვით. ნათქვამია [აგრეთვე], რომ აზარბაზ იბნ ბნვარსჰის მიხედვით⁴⁶. [სხვები კი] ამბობენ, არა, აზარ ცეცხლის სახელია ფალაურად, ბაჰჰანი კი ნიშნავს დამცველს, შემნახველს და აღნიშნავს ცეცხლის სახლს ან ცეცხლის მცველს. ეს უფრო ჰგავს სიმართლეს და ყველაზე უფრო შეეფერება მას. რადგანაც ცეცხლის ტანობები ამ მხარეში ძალიან ბევრი იყო.

აზრაბნჯანის საზღვრებია—აღმოსავლეთიდან დასავლეთით—
ბარზანადან არზანჯანისაკენ. მისი საზღვარი ჩრდილოეთის მხრი-
დან ეკვრის დაღლამს⁴⁷, ჯნლსა^{47a} და ტარმს^{47b}.

ესაა ვრცელი იკლნმი. მისი ცნობილი ქალაქთაგანია თობრნ-
ზი. იგი ახლა მისი დედაქალაქი და მისი უდიდესი ქალაქია.
წინათ კი მისი დედაქალაქი მარნლა იყო. მის ქალაქთაგანაა: ხუვაძრ,
სალამნსი, ურმიჯა, არდაბნლი, მარანდი და სხვები. ეს არის ვრცე-
ლი მხარე და დიდი სამეფო. სჭარბობს მასში მთები. იქ მრავალი
ციხეა, უხვი დოვლათი და დიდძალი ნაყოფი. მე არ მინახავს სხვა
მხარე უფრო მდიდარი ბაღებით, უფრო უხვი წყლებითა და წყა-
როებით. მოგზაური არ საჭიროებს იმ მხარეებში წყლისათვის ჭურ-
ჭლის წაღებას, რადგანაც წყლები აქ მიედინება მის ფერხთით
საითყენაც არ გაემართება. ესაა ცივი წყალი, მტკნარი და ჯანსა-
ლი. მისი მცხოვრებლები ლამაზი სახისანი არიან, წითურნი, ნაზი 1, 173
კანით. მათ აქვთ ენა, რომელსაც ეწოდება აზარნჯა და რომელიც
არ ესმის არავის მათ გარდა. მათ ხალხს სათნოება და კარგი
ურთიერთდამოკიდებულება ახასიათებს, თუმცა სიძუნწე სჭარ-
ბობს მათ ბუნებაში.

ესაა ქვეყანა განსაცდელისა და ბრძოლებისა, რაც არასოდეს
არ წყდება. ამის გამო უმეტესი მისი ქალაქებისა დანგრეულია,
სოფლები—გავერანებული. ამ ჩვენს დროში ეს არის სამეფო ჯალნლ
ად-დნ მანქუბარნ იბნ ალნ ად-დნ მუჰამმად იბნ თექემ ხეა-
რაზმ შაჰისა.

დაიპყრეს იგი [არაბებმა] პირველად რომარ იბნ ალ-ხატტაბის⁴⁸,
—აღლნჰიმც კმაყოფილია მისით,—დროს. გაეზავნა რომარმა მულნრა
იბნ შუბა ას-საკაჰბ⁴⁹, ქუჰას⁵⁰ ვალნ⁵¹ და გაატანა მას სიგელი ჰუზაჰ-
ჰა იბნ ალ-ჰამანის⁵² დანიშვნის შესახებ აზრაბნჯანის ვალნდ. მიუ-
ვიდა წიგნი ჰუზაჰჰას, როდესაც იგი იყო ნეჰვენდს⁵³ და გაემარ-
თა იქიდან აზრაბნჯანისაკენ მრავალრიცხოვანი ლაშქრით, ვიდრე
არ მიალწია არდაბნლს, რომელიც მაშინ აზრაბნჯანის [მთავარი]
ქალაქი იყო. მის მარზჰანს⁵⁴ უკვე შეეკრიბა მებრძოლები ბნჯარ-
ვანის, მინაზის, ბაზის, სარვის, შინის, მაჰნიჯისა⁵⁵ და სხვათა
მცხოვრებთაგან და ჰქონდათ მუსლიმებთან სასტიკი ბრძოლა რამ-
დენიმე დღეს. შემდეგ დაეზავნა მარზჰანი ჰუზაჰჰას მთელს აზრა-
ბნჯანზე 800 000 ღირჰემის წონაზე იმ პირობით, რომ არ მოკ-
ლავდა მათგან არავის, არ დაატყვევებდა, არ დაანგრევდა ცეცხ-
ლის ტაძარს და არ შეუშლიდა ხელს ბალნშაჯანის⁵⁶, საბალანისა
და მიჰან რუნანის⁵⁷ ქურთებს და არ აუკრძალავდა, განსაკუთრე-

ბით შინის მცხოვრებლებს, ეცეკვათ თავიანთ დღესასწაულებზე და საჯაროდ გაეკეთებინათ ის, რასაც აკეთებდნენ წინათ.

შემდეგ მან (ჰუზააქამ) დალაშქრა მუჰანი და ჯრლანი, და-
ამარცხა ისინი (მცხოვრებლები) და დაეზავა მათ გადასახალზე. შემ-
დეგ ომარმა, — ალლჰიმც კმაყოფილია მისით, — გადააყენა ჰუზააქა
და აზრაბნჯანის ვალნდ დანიშნა ლუთბა იბნ ჭარკადი⁵⁸, რომელიც
მივიდა იქ მავსილიდან⁵⁹. ამბობენ [აგრეთვე], არა, მივიდა იქ შაჰრზუ-
რიდან⁶⁰ შაქქის გზით, რომელიც ცნობილია მუწაგნა ალ-აზრინდ⁶¹.
და როდესაც შევიდა არდაბნლში, ნახა, რომ მისი მცხოვრებლები
ასრულებენ პირობას [მაშინ, როდესაც] სხვა მხარეებს იგი დაერ-
ღვით. იგი თავს დაესხა მათ, გაიმარჯვა მათზე და წაიღო ნა-
დავლი. და იყო მასთან ძე მისი ომარ იბნ ლუთბა იბნ ჭარკად აზ-
ზაჰიდი⁶². ალ-ვაჰიდინს⁶³ მიხედვით, მულნრა იბნ შუბა თავს დაესხა
აზრაბნჯანს ქუჩადან 22 წელს⁶⁴, დაიპყრო იგი ბრძოლით და და-
უწესა ხარაჯა^{64ა}.

გადმოსცემს აბუ მუნზირ ჰიშამ იბნ მუჰამმადი⁶⁵ აბუ მიხნა-
ჰისაგან⁶⁶, რომ მულნრა იბნ შუბა თავს დაესხა აზრაბნჯანს 20
წელს⁶⁷ და დაიპყრო იგი. შემდეგ ისინი (აზერბაიჯანის მცხოვრებ-
ლები) გაურჯულოდნენ. [მაშინ] დალაშქრა ისინი აშას იბნ კაჲს
ალ-ჰინდინ⁶⁸, დაიპყრო ჯაბრავანის ციხე და დაეზავა მათ მულნ-
რას სულჰის⁶⁹ მიხედვით. აშასის სულჰი ძალაშია დღემდე^{69ა}.

თქვა ალ-მადანინ⁷⁰: როდესაც უკუიქცნენ ურწმუნოები
ნეჰვენდთან, დაუბრუნდა ხალხი თავიანთ ქალაქებს, ხოლო
ჰუზააქასთან დარჩნენ ქუჩას მცხოვრებლები, რომელთა საშუა-
ლებითაც (იგი) თავს დაესხა აზრაბნჯანს და დაეზავა 800 000
I, 174 დირჰემზე. როდესაც ოსმან იბნ აჰჰანმა⁷¹, — ალლჰიმც კმაყოფილია
მისით, — ქუჩას მმართველად დანიშნა ვალნდ იბნ ლუბა⁷², მან გა-
დააყენა ლუთბა იბნ ჭარკადი აზრაბნჯანიდან. მაშინ მათ (აზერბაი-
ჯანის მცხოვრებლებმა) დაარღვიეს პირობა, რისთვისაც დაესხა მათ
თავს ვალნდ იბნ ლუბა 25 წელს⁷³ მის მოწინავე რაზმში იყო
აბდ ალლჰა იბნ შუბაჲლ ალ-აჰმასინ^{73ა}, მან (ვალნდმა) ილაშქრა
მუჰანის, ათ-თიბრნის და ატ-ტაჲლასანის⁷⁴ მცხოვრებთა წინააღ-
მდეგ, ხელთ იგდო ნადავლი, დაატყვევა [მრავალი] და შემდეგ
დაეზავა აზრაბნჯანის მცხოვრებლებს ჰუზააქას სულჰის თანახმად⁷⁵.

I, 183 **არანნი**⁷⁶ — (პირველი თანხმომი) — ჭა თ ჰ ი თ, რ ა — თ ე შ -
დ ნ დ ი თ, ა ლ ი ჭ ი და ნ შ ნ ი.

არაარაბული სახელი ვრცელი ვილაიეთისა^{76ა} და მრავალი ქალა-
ქისა. მათ შორისაა: ჯანზა, რომელსაც ხალხი უწოდებს ქანჯას,

ბარზანა, შამქურნი და ბაღლაქანი. აზრადიწუნსა და არრანს შორის მდინარეა, სახელად არ-რასსი. ყველაფერი, რაც ემეზობლება მას დასავლეთითა და ჩრდილოეთით, ეკუთვნის არრანს, ხოლო ის, რაც აღმოსავლეთითაა — აზრადიწუნს. თქვა ნასრმა⁷⁷: არრანი არმინის ერთ-ერთი მხარეა, იხსენიება სწრაფანთან ერთად.

არჯრში⁷⁸—(პირველი თანხმომიანი)—ჭათჰით, შემდეგი—1, 196 სუქუნი; ჯრმი—ქესრით, ან—სუქუნი და წერტილებიანი შინი.

ძველი ქალაქი დიდი არმინის ერთ-ერთ ოლქში, ხილპტის მახლობლად. მის მცხოვრებთა უმეტესობას ქრისტიანი სომხები შეადგენენ. მისი გრძელი 66 გრადუსია, ერთი მესამედი და ერთი მეოთხედი, განედი—40 გრადუსი, ერთი მესამედი და ერთი მეოთხედი.

არჯრში უკავშირდება ჭაკრში⁷⁹ სწრაფ აბუ-ლ-ჰასან ალ-იბნ მუჰამმად იბნ მანსურ იბნ დანუდ ალ-არჯრში⁸⁰. მისი დაბადებას ადგილია აბუ ისჰაკის ხანაკა⁸¹, არჯრშის ერთ-ერთ ოლქში. იგი შაჰის მიმდევარი⁸² იყო. დადგა მუნღად⁸³ ჰალაბში⁸⁴ ზაჯჯაჯელთა მედრესეში⁸⁵, კმაყოფილი მცირედი საზღაურით. და როდესაც მოუმატებდნენ მას რასმე, არ მიიღებდა და იტყოდა ამ მიტანილის შესახებ: ჩემთვის ესეც საკმარისია. მისი რაოდენობა 12 დირჰემს⁸⁶ უდრიდა. მე შევხვდი მას, დავრჩი მასთან ერთად მედრესეში და ვნახე დიდ მსახურებაში, მუდამ მღუმარე და ვუთხარი, თუ როგორ გამოაცა მე მისმა მშვენიერმა საქციელმა.

არდაბილი⁸⁷—(პირველი თანხმომიანი)—ჭათჰით, შემდეგი—1, 197 სუქუნი, დალი—ჭათჰით, ბან—ქესრით, ან—უხმომიანი და ლანი.

ახერბაიჯანის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ქალაქი. ისლამის გავრცელებამდე⁸⁸ იგი ამ მხარის დედაქალაქი იყო.

მისი გრძელი 80 გრადუსია, განედი—36 გრადუსი და 33 მიწუტი. მისი ტალია⁸⁹ ას-სიმჰი⁹⁰. მისი ბაჰთ ალ-ჰაჰათი⁹¹ პირველ გრადუსზეა ალ-ჰამალიდან⁹², ას-სარატანიდან⁹³ 12 გრადუსით ქვემოთ. ასევე: მისი მოპირდაპირე მხარე—ალ-ჯადიდან⁹⁴, მისი ბაჰთ ალ-მულქი⁹⁵—ალ-ჰამალიდან, მისი ნაკიბა⁹⁶—ალ-მინჯანიდან⁹⁷. იგი (არდაბილი) მეოთხე იკლმშია. ამბობს აბუ აენი თავის ზნჯში: მისი გრძელი 73 გრადუსია და ნახევარი, განედი—38 გრადუსი.

იგი ძალიან დიდი ქალაქია. მე ვნახე იგი 617 წელს⁹⁸ და ვპოვე ვრცელ, გაშლილ ადგილას, სადაც მის გარეთ და შიგნით

შიედინება რამდენიმე წყალუხვი მდინარე. მიუხედავად ამისა, აქ არ არის არც ერთი ხილის ხე, არც მის გარეთ, არც შიგნით და არც მთელს ამ სივრცეზე, რომელზედაც იგი მდებარეობს. თუ დაითესება ან დაირგვება აქ რაიმე ამის მსგავსი, არ იხარება, მიუხედავად ჯანსაღი ჰავისა, წყლის სიმტკნარისა და მიწის სიკეთისა. ესაა ყველაზე საკვირველი, რაც მე შინახავს. ქეშმარიტად, მიზეზი ამისა დაფარულია. ხილი აქ მხოლოდ მთის გადაღმიდან შემოაქვთ, ყოველი მხრიდან, რომელიც მისგან ერთი დღის ან მეტნაკლების სავალზეა. მასა და ხაზართა ზღვას შორის ორი დღის სავალია. მათ შორის ხშირი, უღრანი ტყეა. როდესაც მათ (მოსახლეობას) შეემთხვევათ რაიმე, თავს აფარებენ მას (ამ ტყეს) და იგი იცავს და იფარავს მათგან, ვისაც სურს მიაყენოს მათ ზიანი. იგია მათი თავშესაფარი. აქ ჭრიან ხე-ტყეს, რომლისგახაც ამზადებენ ხალანჯის⁹⁹ ჯამებსა და სინებს. ქალაქში მრავალი ხელოსანია მათ შესაკეთებლად და დასამუშავებლად. რაც ამ ქვეყანაში [ხე-ტყე] მოიპოვება, უფარგისია. ქეშმარიტად, ერთი ნაჭერიც კი არ მოიპოვება დაუზიანებელი და კარგი. მივედი მის ხელოსნებთან და მოვთხოვე დაუზიანებელი ნაჭერი. მათ მითხრეს. რომ ასეთი რამ არ არსებობს. ამაზე უკეთესი მხოლოდ რეიდან შემოაქვთ. მე მივედი მის ხელოსნებთან აგრეთვე და მრავლად ვნახე სალი ხე.

I, 198

იქიდან ჩემი წამოსვლის შემდეგ მას (ქალაქს) თავს დაესხნენ თათრები¹⁰⁰ და გაანადგურეს. მათსა და ქალაქის მოსახლეობას შორის იყო ბრძოლები. ისინი შესანიშნავად იცავდნენ თავს, ისე რომ უკუაგდეს თათრები ორგზის. შემდეგ მოუბრუნდნენ [თათრები] მათ მესამედ, მათ ვერ გაუძლეს, დაამარცხეს [თათრებმა] მოსახლეობა და დაიპყრეს იგი (ქალაქი) ძალით. [თათრები] თავს დაესხნენ მუსლიმებს. ამოხოცეს ისინი და არ დაუტოვებიათ არავინ. ვინც კი თვალში მოხვდათ. გადარჩა მხოლოდ ის, ვინც გადაიშალა. საშინლად ააოხრეს ქალაქი და შემდეგ გასცილდნენ მას. იგი საზარელი სანახავი იყო დანგრევისა და მოსახლეობის სიმცირის გამო. ახლა [თანდათანობით] დაუბრუნდა თავის პირვანდელ მდგომარეობას და უკეთესსაც კი და იგი თათართა ხელშია¹⁰¹.

ნათქვამია. რომ პირველი, ვინც დაარსა იგი, იყო მეფე ჭნრუში¹⁰², რომელმაც უწოდა მას ბაზნან ჭნრუში. ამბობს აბუ სალი¹⁰³: შესაძლოა იგი (ქალაქი) დაკავშირებული იყოს არდაბნლიბნ არმინი იბნ ლანტე იბნ ჟუნანთან¹⁰⁴.

მისი რიტლი¹⁰⁵ დიდია. მისი წონა 1040 ღირჰემია. მასა და სარწვეს შორის ორი დღის სავალია, მასა და თიბრწხს შორის—7 დღის სავალი, მასა და ხალხწწლს შორის კი—ორი დღის სავალი^{105ა}. დაკავშირებულია მასთან მრავალი მეცნიერი ყოველი დარგისა¹⁰⁶.

არდაშწტი¹⁰⁷—ჩქითაბ ალ-ჭუთუჭში^{108ა} [წერია]: და გაე- I, 199 მართა ჰაბწბ იბწ მასლამა¹⁰⁹ არჯწშიდან და მივიდა არდაშწტს,— ესაა კირმიზის სოფელი,—გადალახა ნაჭრ ალ-აქრადი¹¹⁰ და დაბანაკდა დაბწლის ველზე.

არზანჯანი¹¹¹—(პირველი თანხმოვანი)—ჭათჭით, შემდეგი— I, 205 სუჭუწით, ზწ—ჭათჭით, ნწწნი—სუჭუწით, ჯწმი, ალი-ჭი და ნწწნი. მისი მცხოვრებლები ამბობენ არზანჯან—ქწჭით.

ესაა მშვენიერი ქალაქი, ცნობილი, ჯანააღი, ყოვეთით მდიდარი და ხალხმრავალი, არმინიჯაში, რუწმის ქვეყანასა¹¹² და ხილწტს შორის, არზან რუწმის ახლოს. მისი მოსახლეობის უმეტესობა სომხებია. არიან მასში მუსლიმებიც. ისინი მის მცხოვრებთა შორის ყველაზე წარჩინებულნი არიან. ღვინის სმა და უკეთურება იქ საჯაროდაა გავრცელებული. აქედან გამოსულს არავის არ ვიცნობ.

არზანი¹¹³—(პირველი თანხმოვანი)—ჭათჭით, შემდეგი—სუ- I, 205 ქუწით, ზწ—ჭათჭით და ნწწნი. ამბობს აბუ ალი: რაც შეეხება არზანს და ადრამს; არაბული ენის ნორმის მიხედვით ჰამზა აქ მხოლოდ აფიქსალურია. მათი ფლექსიის დროს დასაშვებია ორი სახეობა: ერთი, როდესაც ზმნას არ ახლავს სუბიექტის ნიშანი, აქვს იწრაბი^{113ა}, მაგრამ არ იღებს სარფს, მეორე კი, როდესაც აქვს მას სუბიექტის ნიშანი და უცვლელია.

ცნობილი ქალაქი ხილწტის ახლოს. მას აქვს გამაგრებული ციხე. ყველაზე უფრო დასახლებული ადგილი იყო არმინიის მხარეებს შორის. ამჟამად კი ჩემამდე მოაღწია, რომ ნგრევა მას აშკარად ეტყობა.

მას უკავშირდება ხალხი მეცნიერთაგან. შათგანაა: აბუ ღას- I, 206 სწწ აჯჯშ იბწ იბრწწწმ ალ-არზანწ¹¹⁴, რომელიც გადმოსცემდა ალ-ჰაჯსამ იბწ ადწწსა¹¹⁵ და სხვებისაგან; ააჰა იბწ მუჰამმად ალ-არზანწ¹¹⁶ ადწწი¹¹⁷, მშვენიერი კალიგრაფი, მართლწერისა და კლასიკური პოეზიის მცოდნე. მას ეკუთვნის შესავალი გრამატიკისა. ეს ისაა, რომელსაც იხსენიებს იბწ ჰაჯჯჯაჯი¹¹⁸ თავის ლექსში და ამბობს: აღბეჭდილია ჩემს დავთარში ააჰა ალ-არზანწს ხელით;

დაპყრობილ იქნა იგი იაჯად იბწ ღანწმის მიერ¹¹⁹ ალ-ჯაზწრას¹²⁰ დაპყრობის დამთავრების შემდეგ¹²¹, 20 წელს სულჭით, მსგავსად არ-რუჰწწს¹²² სულჭისა.

მისი გრძელი 36 გრადუსია, განედი—34 გრადუსი და მეოთხედი.

არზანარ-რუმი¹²³ — მეორე ქალაქია ისევ არმენიაში. მისი მცხოვრებლები სომხები არიან. იგი ახლა უფრო დიდია და ვრცელი, ვიდრე პირველი. მას ჰყავს დამოუკიდებელი სულთანი, რომელიც იქ ცხოვრობს. იგი დიდი ვილაიეთია, ფართო სანახებიანი და მრავალსიკეთიანი. მათი პატრონის მიერ მისი სამწყსოსადმი სამართლიანად მოპყრობა აშკარაა, ოღონდ უკეთუობა, ღვინის სმა და ბოროტმოქმედება მათში გავრცელებულია. არ კრძალავს მას ამკრძალველი და არ ერიდება მას მხედველი.

I, 208 **არშაკი**¹²⁴ — (პირველი თანხმომიანი) — **ქათჰით**, შემდეგი — **სუქუნით**, წერტილებიანი **შინი** — **ქათჰით** და **კაქი**.

მთა მუკანის მიწაზე აზერბაიჯანის მხარეში, ბაზუთან, ბნაქ ალ-ხურამის ქალაქთან. იხსენიებს მას აბუ თამში, აღიღებს რა აბუ საწრდ მუჰამმად იბნ აუსუსჰ ას-სადრის.

I, 210 **არკანიჯა**¹²⁵ — ხაზართა ზღვის სახელი. გარდა ამისა, მას აქვს სხვა სახელებიც, რომლებიც მოხსენიებულია ხაზართა ზღვასთან. არისტოტელი მას არკანიჯას უწოდებს, ასე ამბობს აბუ-რ-რეჰმანი¹²⁶.

I, 216 **ურმუ**¹²⁷ — (პირველი თანხმომიანი) — **დამმით**, შემდეგი — **სუქუნით**.

მხარე აზერბაიჯანში. აქ შეიკრიბა ხალხი არმანთაგან და სხვათაგან საწრდ იბნ ალ-ანსსთან¹²⁸ საბრძოლველად, როდესაც იგი თავს დაესხა მას. და გაგზავნა მათ წინააღმდეგ საწრდმა ჯარირ იბნ აბდ ალლჰ ალ-ბაჯალრ¹²⁹, რომელმაც დაამარცხა ისინი და ჯვარს აცვა მათი მეთაური¹³⁰.

I, 218 **ურმიჯა**¹³¹ — (პირველი თანხმომიანი) — **დამმით**, შემდეგი — **სუქუნით**, **ჯა უთეშდრდო** — **ქათჰით** და **ჰა**. ამბობს ალ-ჰარისი¹³²: რაც შეეხება მათ აზრს ქალაქ ურმიჯას სახელის შესახებ, არაბული ენის ნორმების მიხედვით დასაშვებია **ჯა უთეშდრდო** და **თეშდრდითაც**. ვინც ხმარობს მას **უთეშდრდოდ**, მისი აზრით ჰამჰა ძირეულია. **ჯა-ს** წესია, რომ იგი ვახდეს ვაწვი **ჯაბრაჯნი** სიტყვისა და მის მსგავსთა მიხედვით. ოღონდ თუ სიტყვა არ იხმარება როგორც მდებრობითი, მაგ., **უნსუვათ**, ვაწვი იცვლება **ჯა-დ**, როგორც **არკუვას** მრავლობითში, როცა ამბობენ — **არკი**. თქვა: **ჰათთა თაკადდ** **არკი** დ-დ ულლ. პოეზიაში დასაშვებია რომ **ჯა იყოს** ნისბისა და იყოს **უთეშდრდო**, როგორც ამბობს იბნ ალ-ხუვარ

აღ-წაღწე აზ-ზაქარი¹³³. ხოლო ვინც ხმარობს ან-ს თეშდნდით, ჰამზას ორგვარად განიხილავს. ერთ შემთხვევაში, არაძირეულად თითქოსდა იყოს ნაწარმოები უძე-ულათ ტიპის მიხედვით რამადათუსაგან, და მეორეში კი, როგორც ღი-ლიდაათ I, 219 ფორმას ნაწარმოებს ირამინ და ურუმისაგან — მაშინ ჰამ-ზა იქნება პირველი ძირეული. რაც შეეხება მათ აზრს კაცის სა-ბელის ირმიდას შესახებ, არაბულში არ გვაქვს იძე-ილ-ს ტიპი და არ მოსდის მას ის, რაც მოსდის ურმიდას ვანვისაგან მიღე-ბული ან-ს არსებობით. ვერა ხედავ, რომ სახელი, რომელსაც დაერთვის მდებარეობითი სქესის ალიძე უფლებქსია და არ ჰგავს (ალიძე) ან-ს, რომელიც ხან მდებარეობითია და ხან მამრო-ბითში¹³⁴?

ურმიდა დიდი, ძველი ქალაქის სახელია აზერბაიჯანში. მასა და ტბას შორის დაახლოებით სამი ან ოთხი მილია¹³⁵. ის, რო-გორც ამბობენ, ზარადუშთას¹³⁶, მაჯუსების¹³⁷ წინასწარმეტყვე-ლის ქალაქია. ვნახე მე იგი 617 წელს. ლამაზი ქალაქია, მრავალ-სიკეთიანი, მდიდარი ხილითა და ბაღებით, ჯანსაღი ჰავით, უხვ-წყლიანი, ოღონდ არ არიან მომწყვდილი სულთნის მიერ მისი სისუსტის გამო—იგია უხბეკ იბნ ალ-ჰაჰლავან იბნ ილდაქიზი¹³⁸.

მასა და თიბრზს შორის 3 დღის სავალია, მასა და ირბილს შორის—7 დღის სავალი. რაც შეეხება ურმიის ტბას, იგი,—თუ მოისურვებს ალლჰი,—მოხსენიებულ იქნება ურმიის ტბასთან.

ნისბა ურმიისა არის ურმავე. უკავშირდება მას მრავალი, მათგან: აბუ აბდ ალლჰა ალ-ჰუსეინ იბნ აბდ ალლჰა იბნ მუჰამ-მად იბნ აშ-შუვახ ალ-ურმავე¹³⁹, რომელიც ჩავიდა მისრში¹⁴⁰ და აღესრულა იქ 460 წელს¹⁴¹; აბუ-ლ-ჰადლ მუჰამმად იბნ რომარ იბნ აჟსუჰ ალ-ურმავე ალ-ბადლანდ¹⁴², რომელიც უსმენდა აბუ-ლ-ჰუსეინ მუჰამმად იბნ ალ-იბნ ალ-მუჰთადინ ალ-კანდინს, აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ ან-ნაჰურ ალ-ბაზზაზს, აბუ-ლ-ლანაჰიმ აბდ ას-სამდ იბნ ალ-იბნ ალ-მაჰმუნს, აბუ-ლ-კასიმ ალ-იბნ აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ ალ-აჟსრს, აბუ ბაქრ აჰმად იბნ ალ-იბნ სნბით ალ-ხატინ ალ-ჰაჰინს, აბუ-ლ-კასიმ აჟსუჰ იბნ მუჰამმად ალ-მიჰ-რავენინს და სხვებს მათ გარდა¹⁴³ და სწავლობდა ღიკჰს შეიხ აბუ ისჰაკ აშ-შინაზინსთან¹⁴⁴. დანიშნულ იქნა ქალაქ ნაჟლის¹⁴⁵ ყადიდ¹⁴⁶. გარდაიცვალა 547 წელს¹⁴⁷ რეჯების¹⁴⁸ თვეში, დაიბადა 459 წელს¹⁴⁹. იგი შაფიიტი იყო; მუჰაჰმად იბნ აჟსუჰ ალ-ურმავე¹⁵⁰, მუჰადლი-ბი¹⁵⁰, რომელიც გადმოსცემდა აბუ-ლ-კასიმის ალ-ჰანინისა და სხვათა-გან; ძე მისი აჟსუსი, რომელიც იყო საუკეთესო ქათიბი¹⁵¹ დივანის¹⁵²

დახელოვნებულ ქათობთა შორის. დანიშნულ იქნა იგი დივანის მეთვალყურედ ბაღდადში¹⁵³ ნასირ ლი-დ-დინ ალლჰის მიერ¹⁵⁴.

I, 219 არმინია ან ირმინია¹⁵⁵—(პირველი თანხმომავნი)—ქესრით ანდა ჭათჭით, მეორე—სუქუნით, მემი—ქესრით, ან—სუქუნით, ნუნი ქესრით, ან უთეშდოდო—ჭათჭით.

I, 220 დიდი, ვრცელი მხარის სახელი ჩრდილოეთში. მისი ნისბა არმინი, წესისაგან განსხვავებით—ჰამზა ჭათჭით და მემი—ქესრით. ერთ-ერთ პოეტს წარმოუთქვამს (ასეთი) ლექსი:

რომ დასწრებოდა უმმუ-ლ-კუდადი ჩვენს ბრძოლას მარაშში, ააჭიხენებდა არმინიელის ცხენებს.

ისმარლ იბნ ჰამმადი¹⁵⁶ [ამ ნისბას] გადმოსცემს ორივე თანხმომავანთან ჭათჭით. ამბობს აბუ ალ¹⁵⁷: [სიტყვა] არმინიაში, თუ მივეყენებთ მას არაბული ენის ნორმებს, ჰამზის წესია, რომ თუ იგი იქნება აფიქსალური, უნდა ჰქონდეს ქესრა, როგორც მაგალითად: იჯჰნლ, იხრნტ, იტრნჰ და მის მსგავს სიტყვებში, შემდეგ მას დაერთვის ნისბის ან და მდედრობითის თან. ნორმის მიხედვით მისი ნისბა იქნება არმინი. ოღონდ, როდესაც რანს შემდეგ გვაქვს ისეთივე [ბგერა], როგორც ჰანს შემდეგ სიტყვა ჰანნჭათში, ან იკარგება, როგორც იკარგება ჰანნჭათიდან ნაწარმოებ ნისბაში, ნისბის ან ისეთივეა, როგორც მდედრობითის თან ჰანნჭათში, ისევე როგორც რჰმნ და რჰმ, სინდრ და სინდ, ანდა შეიძლება იყოს მსგავსი ბადავისა და მისთანათა, რომლებიც იცვლებიან ნისბაში¹⁵⁸.

მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ არმინია ეწოდა [ამ ტერიტორიას] არმინი იბნ ლანტა იბნ აემარ იბნ ანჰეს იბნ ნჰჰის¹⁵⁹, მშვიდობა მას,— მიხედვით. იგი იყო პირველი, ვინც ჩამოვიდა და დასახლდა იქ.

ამბობენ: არის ორი არმინია—დიდი და მცირე. ორივეს სახელებია ბარზაადან ბაბ ალ-აბუნამდე, ხოლო მეორეს მხრივ—რჰმის ქვეყნამდე, კაბკის მთამდე და სარრის სამფლობელომდე. ამბობენ [აგრეთვე], დიდი არმინიაა ხილტი და მისი სანახები, მცირე კი—თბილისი და მისი სანახები. [იმასაც] ამბობენ, რომ არის სამი არმინია, [ზოგის აზრით]—ოთხიც. პირველია—ბაღდაქანი, კაბალა, შირვანი და ის, რაც მათ ეკვრის, ისიც ითვლება აგრეთვე მის ნაწილად; მეორეა—ჯურზანი, სულდაბნლი, ბაბ ჭნრჰჰ კუბზი და ალ-ლაქზი; მესამეა—ბუსჰჰურჯანი, დაბნლი, სირაჯ ტაარი, ბაღრაყანი და ნაშავა; მეოთხე არმინიაშია საჰენ იბნ მუატიტალის¹⁶⁰, მოციქულის თანამოღვაწის,— ალლჰიმც აკურთხებს

მას და მიესალმება,—საფლავი, რომელიც მდებარეობს ზიჯდის ციხის მახლობლად, და სადაც ხარობს ხე, რომელიც არავინ იცის თუ რა არის. მას აქვს ნაყოფი, მსგავსი ნუშისა, იჭმება ქერქიანად და ძალიან გემრიელია. მეოთხე [არმინიჯაშია] შიმშატი, კალნკალნ, არჯრში, ბაჯუნაასი. ოლქები არრანისა და სრსაჯანისა, დაბნლისა, ნაშაფანის, სირაჯ ტაარის, ბაღრაევანდის, ხილნტისა და ბაჯუნაასისა, შედის რუშმის სამეფოში. დაიპყრეს იგი რუშმებმა და შეუერთეს შირვანის სამეფოს, რომელშიც მდებარეობს კლდე მუსასი,—შმვილობა მას,— სიცოცხლის წყაროს მახლობლად¹⁶¹.

„მალჰამაში“¹⁶², რომელსაც მიაკუთვნებენ პტოლემეს, ვპოვე, რომ დიდი არმინიის გრძელი 78 გრადუსია, განედი—38 გრადუსი და 20 მინუტი. შედის იგი მეხუთე იკლიშში. მისი ტალინი 19 გრა- I, 221
დუსზეა ას-სარატანიდან, მოპირდაპირე მხარე კი—15 გრადუსზე ალ-ჯადიდან. მისი ცის ცენტრი 15 გრადუსზეა ალ-ჰამალიდან. მისი ბაათ ალ-ჰამათი—15 გრადუსზე ალ-მინანიდან. ამბობს: მცირე არმინიის დედაქალაქის¹⁶³ გრძელი უდრის 75 გრადუსს და 50 მინუტს, განედი—45 გრადუსს. მისი ტალინი 20 გრადუსზეა სარატანიდან. ასევეა: მისი მოპირდაპირე მხარე ალ-ჯადიდან, მისი ბაათ ალ-მულქი—ალ-ჰამალიდან, მისი ბაათ ალ-წაქიბა — ალ-მინანიდან. მას აქვს წილი ალ-წავეაშის¹⁶⁴ და ად-დუბბ ალ-აქბარის¹⁶⁵ თანავარსკვლავედებში, [აგრეთვე] ალ-ჰუზის¹⁶⁶ თანავარსკვლავედში. ეს (ჰუზი) კი ბრძენთა ვარსკვლავია. და არ დაიბადება არასდროს არავინ, რომლის ტალინი ჰუზია ისე, რომ ბრძენი არ იქნეს. მასზე დაიბადა პტოლემე, ბუქრათი და ევკლიდი¹⁶⁷. ეს ქალაქი მდებარეობს ბრძენთა ქალაქის მოპირდაპირე მხარეს, რომელსაც გარს უვლის ოთხი ნაწილი მთელი ბანათ ნაწის¹⁶⁸ თანავარსკვლავედისა. მასში ჯანსაღი ჰავაა და ყველას, ვინც იქ ცხოვრობს, გაგრძელებული აქვს სიცოცხლე ნებითა ალლაჰისათა, — მაღალიმც არს იგი. ყველა ეს ცნობები პტოლემეს „მალჰამადანა“.

სპარსულ წიგნებში¹⁶⁹ კი [წერია] რომ: ჯურზანი და არრანი ხაზართა ხელთ იყო, არმინიის დანარჩენი ნაწილი კი—რუშმის ხელთ. განაგებდა მას მისი მფლობელი არმინაკოსი¹⁷⁰. [ამიტომ] უწოდეს მას (ამ ტერიტორიას) არაბებმა არმინაკი.

ხაზარები [ხშირად] გამოდიოდნენ, თავს ესხმოდნენ მეზობელ ქვეყნებს და ზოგჯერ აღწევდნენ დინავარამდე¹⁷¹ კი. და გაგზავნაკუბაზ იბნ ჭირუშ მეფემ თავისი ერთ-ერთი უდიდესი მხედართმთავარი 12 000 კაცით. მან გადათელა არრანის ქვეყანა და დაიპყრო ის, რაც არის არ-რასსად წოდებულ მდინარესა და შარვანს შორის. შემდეგ მივიდა კუბაზი და აამენა არრანში ქალაქი ბაღლაკანი და

ქალაქი ბარზანა, — ყველა ეს სასახლეგრო ქალაქებია, — და ქალაქი კაბალა. განდევნა ხაზარები, ააგო ზღუდე გამოუმწვარი ავურისაგან შარვანსა და ალ-ლანს შორის და ააშენა ამ ავურის ზღუდესთან 360 ქალაქი¹⁷², რომლებიც დანგრეულ იქნა ბზბ ალ-აბგვბის დაარსების შემდეგ. კუბანის შემდეგ გამეფდა ძე მისი ანუ შირვანი^{172ა}, რომელმაც ააშენა ქალაქი შნაბარანი და ქალაქი მასკატი, შემდეგ ააშენა ბზბ ალ-აბგვბი, რომელსაც აბგვბს (კარებს) მხოლოდ იმიტომ უწოდებენ, რომ აშენებულა მთაზე გადასასვლელ გზებზე. და ყველა ის ადგილი, რაც ააშენა, დაასახლა ხალხით, რომელთაც უწოდა სიმაჯუნები¹⁷³ და ააშენა არრანის ქვეყანაში კარნი შაქქისა და კამირანისა¹⁷⁴ და კარები დუღანისა¹⁷⁵. ესაა ხალხი, რომელთა შესახებ ამბობენ, რომ ისინი დუღან იბნ პასად იბნ ხუზაჰმა იბნ მუდრაქა იბნ ალ-მანს იბნ მუდარ იბნ მაადდ იბნ ლანანის შთამომავალი არიან. და ააშენა [აგრეთვე] დურხუქია¹⁷⁶. ესაა 12 კარი. ყველა კარზე არის კოშკი I, 222 ქვისაგან. და ააგო ჯურზანის მიწაზე ქალაქი, რომელსაც ეწოდება სულდაბნლი, ჩამოიყვანა მასში ხალხი სოლდელთაგან და სპარსელთაგან და აქცია იგი მასლაჰად^{176ა}. და ააშენა ჯურზანში იმ მხარეს, რომელიც ეკვრის რუმს, ციხე წოდებული ბზბ ჭირუხ კუბანად, და ციხე რომელსაც ეწოდება ბზბ ლზიქა¹⁷⁷, და ციხე რომელსაც ეწოდება ბზბ ბარიქა¹⁷⁸ და რომელიც მდებარეობს ტარაბიზუნდას ზღვაზე. ააშენა [აგრეთვე] ბზბ ალ-ლანი და ბზბ სამსახნი¹⁷⁹ და ციხეები ალ-ჯარდამანი¹⁸⁰ და სამშულდა¹⁸¹. დაიპყრო არმინის მთელი ის ნაწილი, რაც იყო რუმის ხელთ და დაასახლა ქალაქი დაბნლი და ქალაქი ნაშავა — ესაა ნაკჯავანი. იგია ქალაქი ბუსტურჯანის ოლქში. და ააშენა ციხე ვაჰსი¹⁸² და ციხეები სისაჯანში, მათ შორის, ციხე ქილანი და შნაბუში¹⁸³ და დაასახლა ეს ციხეები და სიმაგრეები გულადებითა და მამაცებით¹⁸⁴. არმინია განუწყვეტლივ იმყოფებოდა რუმის ხელთ ისლამის გავრცელებამდე. არმინიის დაპყრობის შესახებ კი მოთხრობილია თავთავის ადგილას თითოეულ ქალაქთან დაკავშირებით.

გადმოგვცემს იბნ ვაღიჰ ალ-ისბაჰანი¹⁸⁵, რომ იგი იყო ამ მხარის მრავალი მეფის ქათიბი, მან დიდხანს დაჰყო არმინიაში და არ უნახავს ქვეყანა უფრო ვრცელი და უფრო დასახლებული. ამბობს: მისი სამეფოების რიცხვი 118-ს უდრის. მათგანაა სარნის პატრონი და მისი სამეფო, ალ-ლანსა და ბზბ ალ-აბგვბს შორის. მისკენ მისასვლელი მხოლოდ ორი გზაა, გზა ხაზართა ქვეყნისაკენ და გზა არმინიისაკენ. მასში 18 000 სოფელია. არრანი მისი პირველი სამფლობელოა არმინიაში. მასში 4 000

სოფელია, რომელთა უმეტესობა სარწრის პატრონს ეკუთვნის. დანარჩენი სამეფოები კი რაც ამათ შორისაა, აღემატება 4 000 და არ ეკუთვნის სარწრის პატრონს. მათგანაა შირვანი, რომლის მეფესაც ეწოდება შირვან შაჰი¹⁸⁶.

ჰკითხეს ერთ-ერთ სპარსელ მეცნიერს აპრართა¹⁸⁷ შესახებ, რომლებიც არიან არმინიაში, რატომ ეწოდათ მათ ასე. უპასუხა: ისინი არმინიის წარჩინებულები იყვნენ ვიდრე დაიპყრობდნენ მათ სპარსელები. სპარსელებმა იმის შემდეგ, რაც დაეუფლნენ მას, გაათავისუფლეს ისინი და დაამკვიდრეს თავიანთ ვილაიეთებში. ისინი განსხვავდებიან სპარსელ აპრართაგან, რომლებიც არიან ამანსა¹⁸⁸ და ჭარსში¹⁸⁹. მათზე არასოდეს არავინ არ მბრძანებლობდა ისლამამდე და ეწოდათ მათ აპრარები მათი პატივის გამო.

[არმანი] ამ ნისბით იწოდება ხალხი მეცნიერი, რომელთაგანაცაა აბუ აბდ ალლჰაჰ ისნ იბნ მალიქ იბნ შიმრ ალ-არმანი¹⁹⁰, მოგზაური მისრსა და მალრიბში¹⁹¹.

არვანი¹⁹²—წერტილიანი ხე-თი.

I, 224

ციხე ზავაზანის მხარეში. ეკუთვნის მავსილის მფლობელს.

ისბნჯარუში¹⁹³—თეთრ მდინარეს ნიშნავს. ცნობილი მდინა-

რის სახელია აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქში. მისი სათავე ჭარსნთან ახლოსაა. ჩადინება ჯურჯანის ზღვაში.

ამბოზს ისტახრ¹⁹⁴: ისბნჯარუში არდაბნლსა და ზანჯანს¹⁹⁵ შორისაა. ესაა მდინარე, რომელიც ხომალდებისათვის სანაოსნოდ პატარაა. მისი სათავე დაჟამის ქვეყანაშია. მიედინება ციხის ქვემოთ, რომელიც ცნობილია სალლარის ციხის¹⁹⁶ სახელით,—ესაა სამირანი. ამბოზს მონა ალლჰაჰისა, მისი წყალობის მოხოვნილი¹⁹⁷, მე ვნახე იგი სხვადასხვა ადგილებში.

ასბნრანი¹⁹⁸ —(პირველი თანხმოვანი) — ჭა თ ჰ ი თ, შემდეგი I, 239 ს უ ქ უ ნ ი თ, ბ ვ — ერთწერტილიანი ქესრი თ, ა ნ — უხმოვნი, რ ნ — ჭა თ ჰ ი თ და ნ უ ნ ი.

ცნობილი ქალაქი არზან რუმის სანახებში, არმინიაში.

უხტანი¹⁹⁹ —(პირველი თანხმოვანი) — და მ მ ი თ, შემდეგი— I, 245 ს უ ქ უ ნ ი თ და ბოლოში ნ უ ნ ი.

ცნობილი ციხე ხილატის სანახებში არმინიაში.

უშნუ²⁰⁰—(პირველი თანხმოვანი)— და მ მ ი თ, მეორე— ს უ ქ უ . I, 284 ნ ი თ, ნ უ ნ ი — და მ მ ი თ და ჰ ნ უ წერტილო.

ქალაქი აზერბაიჯანის საზღვარზე ირბილის მხრიდან, რომელიც მე მინახავს. მასა და ურმიას შორის 2 დღის სავალია, მასა და ირბილს²⁰¹ შორის—5 დღის. იგი ირბილსა და ურმიას შორისაა,

ბალებიანი [ქალაქია]. იქაა მსხალი, ყველა მის ჯიშზე უკეთესი. იგი გააქეთ ყველა მეზობელ მხარეებში. მაგრამ, დანგრევის კვალი [ქალაქს] აშკარად ემჩნევა. ჩავედი იქ თაბრნის გავლით 617 წელს.

მის ნისბას უკეთებენ მუჰადღისები²⁰¹ რავეების²⁰² კრებულს სამგვარად: უშნანნი—ასე აქვს ნაწარმოები ნისბა აბუ ჯაჰარ მუჰამად იბნ ამრ იბნ ჰაჰს ალ-უშნანის, რომლისგანაც გადმოსცემს აბუ აზდ ალლაჰ ალ-ლუნჯარნი²⁰³. და იგი იქიდანაა.

ამბობს მუჰამად იბნ ტაჰირ ალ-მუჰადღასნი²⁰⁴, თქვა: მინახავს, რომ ნისბას ამ სოფლიდან ასე აწარმოებენ—ალ-უშნუჰნი, მაგრამ ასე აწარმოებს ნისბას აბუ სა'დ ალ-მალნინი²⁰⁵ ზოგიერთ თავის „თახრინჯში“²⁰⁵. თქვა: ზოგჯერ ამბობენ ჰამზას ალიჰის შემდეგ და ამბობენ—უშნაჰნი—წესის გარეშე. მას (ამ ქალაქს) უკავშირდება ჰაკიჰი აზდ ალ-ნაზიზ იბნ ალნი ალ-უშნუჰნი აშ-შაჰანი²⁰⁶, რომელიც სწავლობდა ჰიკჰს აბუ ისჰაკ იბრანში იბნ ალნი ალ-ჰირუზაბაზისთან²⁰⁷ და ისმენდა ჰადისებს აბუ ჯაჰარ იბნ მასლამასგან. მან შეადგინა „მუხთასარ ჰნი ლ-ჰარაიდი“²⁰⁷, და გააუქმებდა იგი.

I, 306 ატრნაზუნდა²⁰⁸ — (პირველი თანხმომიანი) — ჰათჰით, შემდეგი—სუჰჰანი. რა, ალიჰი, ერთწერტილიანი ბა—ჰათ-
I, 307 ჰით, ზა—დამმით, ნუნი—სუჰჰანი, დალი უწერტილო და ჰა.

ქალაქი რუმის ცნობილ ქალაქთაგან ალ-კუსტანტინიას ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე — იგი ცნობილია ბუნტუსის ზღვის სახელით. ამ ქალაქამდე აღწევს კაბკის მთა, რომელსაც შემდეგ ჰრის ზღვა. იგი (ქალაქი) დაჰყურებს ზღვას და მისი წყალი გარს უვლის მას, ვითარცა ხანდაკი, ამოთხრილი მის ირგვლივ მთლიანად. მას აქვს ხიდი. როდესაც თავს ესხმის მათ მტერი, შლიან მას (ამ ხიდს). მას (ქალაქს) აქვს ვრცელი რუსთავი²⁰⁸. მის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს ქალაქი ქარსინდა²⁰⁹, ამ ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე. მის მცხოვრებთა უმეტესობა ბერებია. იგი ალ-კუსტანტინიას²⁰⁹ ერთ-ერთი ოლქია. მისი ვილაიეთი მთლიანად დასერილია მთებით.

I, 331 აჰლულუნიჰა²¹⁰ — (პირველი თანხმომიანი) — ჰამზითა და ჰათჰით, ზა—სუჰჰანი, ლამი—დამმით, ვავი—სუჰჰანი, ლახნი წერტილიანი, მეორე ვავი უხმოვნო, ნუნი, ჰა და ალიჰი.

დიდი ქალაქი არმანთა ქვეყანაში, არმინის ერთ-ერთ ოლქში. ცნობილი არაა, რომ აქედან ოდესმე ვინმე ღირსეული გამოსუ-

ლიყო. ამ ქალაქს რუსთაყები და გამაგრებული ციხეები აქვს, მათ შორის, ციხე, წოდებული ვარინანად²¹¹, რომელიც მდებარეობს შუა ზღვაში მთის მწვერვალზე და მიუწვდომელია. იქ არის მდინარე, რომელიც ჩაედინება მიწაში და უწოდებენ მას ნისინდინის²¹² მდინარეს. სპილოს ავადმყოფობა მათ ხალხში სწრაფად ვრცელდება, რადგანაც უმეტესი ნაწილი მათი საქმელისა კომბოსტოა²¹³ და ჯირკვალი მათი თანდაყოლილი თვისებაა. [მათ ჩვეულებად აქვთ] მომსახურება სტუმრისა, გამასპინძლება და კეთილი მორჩილება ბერებისა ისე რომ, როდესაც რომელიმე მათგანს აღსასრული დაუდგება, მოაყვანიან მღვდელს. ჩააბარებს მას ქონებას და ეტყვის აღსარებას. და ითხოვს შენდობას მისთვის მღვდელი, თავს იდებს მის პატიებასა და შენდობას მისი ცოდვებისას. ამბობენ, რომ მღვდელი გადააჟარებს სამოსელს და ყოველთვის, როდესაც ავადმყოფი ასახელებს ცოდვას, გაიშვებს მღვდელი ორსავე ხელს. როდესაც გათავდება აღსარება, მღვდელი დაადებს ერთ ხელს მერჯზე, თითქოს უჭირავსო რაიმე და შემდეგ გადააგდოო მიწაზე. და როდესაც მორჩება მისი ცოდვების აღიარებას, აიკრეფს მღვდელი ქალთას და გარეთ გავა. ესე იგი, ავკრიფეო შენი ცოდვები ამ ტანსაცმელში, წაიღებს და დაბერტყავს ველზე. ესაა უცნაური, უცხო ჩვეულება^{213ა}.

აკშუნა²¹⁴ — უნი წერტილებიანი და სწ — სამწერტილიანი. I, 343

ციხე-სიმაგრე. მე ვფიქრობ, არმინიანია. იხსენიებს მას აბუთამში აბუ საინდ ას-საღრისადმი მიძღვნილ ქებაში:

ულთა²¹⁵ — ჰამზა — დამით, ლამი — სუქუნით და თნ I, 350
ორი წერტილით ზემოთ.

გამაგრებული ციხე და ქალაქი თბილისის მახლობლად. მასა და არხან რუმს შორის სამი დღის საგალია.

ალ-ლანი²¹⁶ — ჭათჰით, ბოლოში — ნუნით. I, 350

ქვეყანა ვრცელი და ხალხი მრავალი. მათი ქვეყანა ესახლვრება დარბანდს კაბკის მთაზე. არ არის იქ დიდი და ცნობილი ქალაქი. მათ შორის არიან მუსლიმები, თუმცა ქარბობენ ქრისტიანები. მათ არ ჰყავთ ერთი მეფე, რომელსაც ისინი დაემორჩილებოდნენ, არამედ ყველა ტომს ჰყავს მეთაური. ისინი სასტიკნი, უხეშნი და მოუფიქრებელნი არიან. გადმომცა თბილისის ყადის ვაჟიშვილი: ავად გახდა ერთი მათი წარჩინებული ბელადთაგანი და ჰკითხა I, 351
მას ერთ-ერთმა მასთან მყოფმა: რა დაგემართა? მიუგეს: ამ ავადმყოფობას ეწოდება ელენთის ავადმყოფობა. ესაა ძლიერი ქარი, რომელიც დაეუფლება ამ ორგანოს და ასიებს მას. თქვა: მინდა მისი ნახვა. შემდეგ აიღო დანა, გაჰკვეთა ეს ადგილი, ამოიღო

ელენთა თავისი ხელით, ნახა იგი და სურდა ამ ადგილის გაკერვა (ისევ), მაგრამ (ავადმყოფი) მაშინვე გარდაიცვალა.

თქვა ალბინი ალ-ჰუსეინმა²¹⁷: არა, სარირის ბატონის სამეფო ესაა ალ-ლანის სამეფო და მისი მეფე იწოდება ქარქუნდნაჰად. ეს სახელი ყველაზე უფრო გავრცელებულია მათ მეფეთა სახელებში, ისევ, როგორც ჭინღანშაჰი სარირის მეფეთა სახელებში.

ალ-ლანთა სატახტო ქალაქს ეწოდება მალსი და ნიშნავს სარწმუნოებას. მას აქვს კოშკები და სასეირნო ადგილები ქალაქს გარეთ, სადაც გადადის ხოლმე საცხოვრებლად [მათი მეფე].

ალ-ლანის მეფეებმა ისლამის გამოჩენის შემდეგ, აბასიანთ ბატონობის დროს²¹⁸ მიიღეს ქრისტიანობა. ამაზე აღრე კი ისინი წარმართები იყვნენ. ხოლო 320²¹⁹ წლის შემდეგ, ისინი ქრისტიანობიდან კვლავ დაუბრუნდნენ იმას, რასაც წინათ ადგნენ და განდევნეს ეპისკოპოსები და მღვდლები, რომლებიც გაუგზავნა მათ რუმის მეფემ.

ალ-ლანთა სამეფოსა და კაბკის მთას შორის არის ციხე და ხიდი, [გადებული] დიდ მდინარეზე. ამ ციხეს ბაბ ალ-ლანის ციხე ეწოდება. ააშენა იგი ერთ-ერთმა ძველმა სპარსელმა მეფემ, სინდბად იბნ ბუშთასჰ იბნ ლაჰურასჰმა²²⁰ და განაწესა იქ კაცები, რომლებიც ალ-ლანებს არ უშვებდნენ კაბკის მთასთან. მათ კი არ ჰქონდათ [სხვა] გზა ამ ხიდის გარდა ციხის ქვემოთ. ციხე აგებული იყო საღ კლდეზე და არავითარი საშუალება არ არსებობდა მის ასაღებად. ვერაფერ ვერ მიაღწევდა მას, თუ არ იმის ნებით, ვინც იყო ამ ციხეში. ციხეს აქვს მტკნარი წყლის წყარო, ამომდინარე მის შუაგულში კლდის ზემოთ. ესაა ერთ-ერთი ციხე, რომელიც კი ქვეყანაზე აღწერილი ყოფილა. მას იხსენიებენ სპარსელები თავიანთ ლექსებში^{220ა}.

მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქმა²²¹ მიაღწია ამ ადგილს, დაეუფლა ამ ციხეს და ჩაასახლა იქ ხალხი არაბთაგან ამ საზღვრამდე, ამ ადგილის დასაცავად. საზრდო მათთვის თბილისიდან მოჰქონდათ. მასა და თბილისს შორის რამდენიმე დღის სავალია. თუნდაც რომ ერთი კაცი ყოფილიყო ამ ციხეში მას შემდეგ ხელი შეეშალა მთელი ქვეყნის მეფეებისათვის ამ ადგილის გადალახვაში, რადგან ეს ციხე გადმოკიდებულია ცაში და დაჰყურებს გზას, ხიდსა და ხეცს^{221ა}.

ალ-ლანთა მმართველს 30 000 მხედარი ჰყავდა, ასე გადმოსცემს ზოგიერთი ისტორიკოსი. რაც შემეხება მე, საწყალს, ვკითხე მას, 1,352 ვინც მოვლო ეს ქვეყანა და მან შემატყობინა ის, რაც მე დასაწყისში ვახსენე.

ალკნ²²² — (პირველი თანხმოვანი) — **ჭ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგი — I, 352 ს უ ქ უ ნ ი თ, კ ა ჭ ი — ქ ე ს რ ი თ და ა ნ.

გამაგრებული ციხე ზავაზანის მხარის ციხეებიდან. ეკუთვნის მავსილის მფლობელს.

უნარი²²³ — **ჭ ა მ ზ ა** — **და მ მ ი თ**, ნ უ ნ ი — უ თ ე შ დ ნ დ ო, ა ლ ი - I, 367 ჭ ი და რ ა.

პატარა ქალაქი, მდიდარი წყლებითა და ბალებით, აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქში. მასა და არდაბნლს შორის 7 ფარსახია მთაში [სავალი]. არდაბნლში ხილი უმთავრესად აქედან შეაქვთ. ითვლება ბნშქინის²²⁴, აპრუსა და ვარაგნის მფლობელის გამგებლობაში. მე მინახავს იგი.

უნჯუ²²⁵ — (პირველი თანხმოვანი) — **და მ მ ი თ**, შემდეგი — ს უ - I, 371 ქ უ ნ ი თ და ჯ ო მ ი.

ოლქი ზავაზანის მხარეში, მავსილსა და არმინიას შორის.

უჯი²²⁶ — (პირველი თანხმოვანი) — **და მ მ ი თ**, შემდეგი — ს უ ქ უ - I, 399 ნ ი თ და დ ა ლ ი წ ე რ ტ ი ლ ი ა ნ ი.

ქალაქი არაგვის მხარეში სულაჰმან იბნ რაბინას მიერ დაპყრობილი.

უნეკი²²⁷ — (პირველი თანხმოვანი) — **და მ მ ი თ**, შემდეგი — ს უ - I, 408 ქ უ ნ ი თ, ნ უ ნ ი — ქ ე ს რ ი თ, ა ნ — უ ხ მ ო ვ ნ ო და კ ა ჭ ი.

გამაგრებული ციხე ბანინის ოლქში, არზან რუმის მიწაზე. მასთან მოხდა ბრძოლა, რომელშიც დამარცხებულ იქნა რუქნ აღდონ იბნ კილიჯ არსლანი²²⁸.

აპრუ²²⁹ — (პირველი თანხმოვანი) — **ჭ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგი — ს უ - I, 409 ქ უ ნ ი თ და რ ა.

ქალაქი დასახლებული და მრავალსიკეთიანი, მიუხედავად იმისა რომ დაბლობშია. მდებარეობს აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქში არდაბნლსა და თაბრნზს შორის. უწოდებენ მის ემირს იბნ ბნშქინს. გამოვიდა აქედან მრავალი ჭაკნაჰი და შუჰადდისი.

მასა და ვარაგნს, მეორე ქალაქს შორის ორი დღის სავალია.

ბაბ ალ-აბევზი²³⁰ — უწოდებენ მას ალ-ბაბს იზაფეთას გარეშე I, 437 და ალ-ბაბ ვა-ლ-აბევზს. ესაა დარბანდი, შარვანის დარბანდი.

ამბობს ისტახრნ: რაც შეეხება ბაბ ალ-აბევზს — ესაა ქალაქი, რომლის კედელსაც ხშირად აღწევს ზღვის წყალი. მის შუაგულში ნავსადგურია ხომალდებისათვის. ეს ნავსადგური ზღვის მიერაა შექმნილი. ზღვის ორსავე ნაპირზე აშენებულია ორი ზღუდე და შესასვლელი გაკეთებულია დაკლაკანილად. შესართავთან ჯაქვია გაბმული და არ არის ხომალდებისათვის არც შესასვლელი და არც

გასასვლელი ნებართვის გარეშე. ეს ორი ზღუდე ქვისა და ტყვიისაგანაა.

ზაბ ალ-აბევაბი მდებარეობს ტაბარისტანის ზღვაზე— იგია ხაზართა ზღვა. ესაა ქალაქი არდაბნლზე უფრო დიდი. უკავია დაახლოებით ორი კვადრატული მილი. მათ აქვთ მრავალი ნათესები, მაგრამ ხილი მცირე, გარდა იმისა, რაც შემოაქვთ მათთან სანახებიდან²³¹.

ქალაქს შემოვლებული აქვს ქვის ზღუდე; გაჭიმული მთაზე სიგრძით და არა სიგანით. არ არის ამ მთაზე გზა მუსლიმთა ქვეყნებისაკენ, გზების ჩამოქცევისა და გადასასვლელების სიძნელის გამო ურწმუნოთა ქვეყნიდან მუსლიმთა ქვეყნისაკენ, რასაც ემატება სიგრძეც ამ გალავნისა. გალავნის ერთი ნაწილი ჩადის ზღვაში წაგრძელებული კონცხის მსგავსად, რათა ხელი შეუშალოს ხომალდების მოახლოებას გალავანთან. იგი მკვიდრი ნაშენებია, I, 438 მყარი საფუძვლით, ანჟშირვანის ნაშენთაგანია.

ესაა ერთი დიდი და ვრცელი სასაზღვრო ადგილი, რადგანაც მრავალრიცხოვანია მტერი, რომელაც გარს არტყია მას სხვადასხვა ჯურისა და განსხვავებული ენების ხალხთაგან. ისინი მრავალნი არიან.

მის (ქალაქის) გვერდით დიდი მთაა, ცნობილი ზიზის²³² სახელით. მის წვერზე ყოველწლიურად მრავლად აგროვებენ შემას საქიროების შემთხვევაში ცეცხლის დასანთებად, რათა გაფრთხილებულ იქნან აზერბაიჯანის, არჩანისა და არმინის მცხოვრებლები მტრის შესახებ, თუ იგი დაესხმის მათ თავს.

ამბობენ, რომ მთის ქედზე რომელიც ესაზღვრება ზაბ ალ-აბევაბს 70-ზე მეტი ხალხია. ყოველ ხალხს აქვს თავისი ენა. რომელიც არ ესმის მის მეზობელს. ხოსროები²³³ დიდ ყურადღებას იჩენდნენ ამ სასაზღვრო ადგილებისადმი და თვალს არ აშორებდნენ მათ მისი სარგებლიანობის, დიდი საფრთხისა და ძლიერი საშიშროების გამო. დაყენებულ იქნენ ამ ადგილის დასაცავად მეთვალყურეები სხვადასხვა ქვეყნიებიდან გადმოსახლებულთაგან და მათთვის სანდო ხალხთაგან. და განთავისუფლებულ იქნა მათთვის დასახლებული ადგილი, რამდენადაც შესაძლებელი იყო სულთნის წინაშე ვალდებულებისა, მასთან მოთათბირებისა და კონტროლის გარეშე, ძლიერი სურვილის გამო დაეცვათ იგი სხვადასხვა ჯურის თურქების, ურწმუნოებისა და მტრებისაგან. იმათგან. ვინც განწესებულ იქნა აქ მეთვალყურეებად არის ხალხი, რომელსაც ეწოდება ტაბარსარანი და ხალხი მის მეზობლად, ცნობილი ჭილწანად.

აგრეთვე, ხალხი, ცნობილი ლაქზად, — მრავალია რიცხვი მათი, დიდი ძალა მათი, — და ღირსნი²³³, მარგანი და სხვები. ყოველი ჯურისათვის მათგან დადგენილ იქნა ადგილი, რომელიც უნდა დაეცვათ მათ. ისინი არიან მრავალრიცხოვანნი, ძლიერნი, ქვეთნიც და ცხენოსანნიც.

ბზბ ალ-აბეზბი ნავსადგურია ამ ზღვაზე. იკრიბებიან მასში ხაზარები, სარირები, სინდნები²³⁴, ხაზნები²³⁵, ქურჯები, რუკლანები²³⁶, ხარანქარანები²³⁷, სამეკები²³⁸ — ეს უკანასკნელნი ჩრდილოეთის მხრიდან, იკრიბებიან მასში აგრეთვე. ჯურჯანიდან, ტაბარისთანიდან²³⁹, დაჰლამიდან და ჯიბალიდან²⁴⁰.

აქ ამზადებენ სელის ტანსაცმელს. და არ არის არსად სელი არრანსა, აზერბაიჯანსა და არმინიჟაში თუ არ აქა და მის რუსთაკებში. აქ არის ზაფრანა. გვხვდება აქ აგრეთვე მონები ყოველგვარი ჯურისა²⁴¹.

მის მეზობლად, იმ მხარეს, რომელიც ეკვრის ისლამის ქვეყნებს, არის რუსთაკი წოდებული მასკატად. მოსდევს მას ლაქზების ქვეყანა. ესაა ხალხი მრავალრიცხოვანი, ვაჟაკი და ტანადი, [აქეთ] დამუშავებული დიანები²⁴² და დასახლებული ოლქები. აქ არიან კეთილშობილები, რომლებიც ცნობილნი არიან ხამშირებად. მათ ზემოთ დგანან მეფეები, ქვემოთ კი — მუშაკები. მასა და ბზბ ალ-აბეზბს შორის ტაბარსარან შაჰის²⁴³ სამეფოა. ისინიც ამგვარადვე გულადები და ძლიერები არიან. აქვე მრავალი დამუშავებული ადგილები, მხოლოდ ლაქზები უფრო მრავალრიცხოვანნი არიან და მათი ქვეყანაც უფრო ვრცელია. მათ ზემოთ ჭიღანია. იგი არ არის დიდი ოლქი.

ამ ზღვის ნაპირას, მასკატს ქვემოთ, მდებარეობს ქალაქი შნ-ბარანი, პატარა, გამაგრებული, მრავალრუსთაკიანი.

რაც შეეხება მანძილებს: ითილიდან, ხაზართა ქალაქიდან, ბზბ ალ-აბეზბამდე 12 დღის სავალია, სამანდარიდან ბზბ ალ-აბეზბამდე — 4, 439 დე — 4 დღის სავალი, სარირის სამეფოდან ბზბ ალ-აბეზბამდე — 3 დღის სავალი.

თქვა აბუ ბაქრ აჰმად იბნ მუჰამმად ალ-ჰამადანნი²⁴⁴: ბზბ ალ-აბეზბი შესასვლელია რამდენიმე ხეობაში კაბკის მთაზე. მასში მრავალი სიმაგრეა. მათ შორის: ბზბ ას-სული, ბზბ ალ-ლანი, ბზბ აშ-შნბარანი, ბზბ ლზიკა, ბზბ ბარიკა, ბზბ სამისჯანი²⁴⁵, ბზბ სნჰბ ას-სარირი, ბზბ ჭიღან შაჰი. ბზბ ტარჰნანი²⁴⁶, ბზბ ტაბარსარან შაჰი, ბზბ ნრან შაჰი²⁴⁷.

მიზეზი ბზბ ალ-აბეზბის აშენებისა, როგორც მოუთხრობს აბუ-ლ-ნაბზს ტუსი²⁴⁸ იყო შემდეგი: ერთხელ, მანსურის²⁴⁹ დროს,

აჯანყდნენ ხაზარები და გეკითხა ჩვენ: იცით როგორ ააშენა ანუ-
 შირვანმა კედელი, რომელსაც ეწოდება ალ-ბაზი? ვუპასუხეთ: არა.
 თქვა: ხაზარები თავს, ესზოდნენ სპარსელთა სულთანს²⁵⁰ ისე, რომ
 აღწევდნენ ჰამადანსა²⁵¹ და მავსილს. და როდესაც გამეფდა
 ანუშირვანი, გაუგზავნა [მოციქული] მათ მეფეს, სთხოვა ქალიშვილი,
 რათა შეერთო ცოლად, და შესთავაზა მას აგრეთვე მისი ასული,
 რათა შერიგებულიყვნენ და შემდეგ კი ორივე მხარეს მოეცალა
 თავიანთი ბტრების წინააღმდეგ. როდესაც დათანხმდა ამაზე [ხა-
 კანი], გამოძებნა ანუშირვანმა ერთ-ერთი მხევალი თავის საუკეთესო
 მხევალთაგან, გაუგზავნა იგი ხაზართა მეფეს, როგორც თავისი
 ასული და გაატანა მას ის, რასაც ატანდნენ ხოლმე მეფეთა ასუ-
 ლებს. ხაკანმაც გამოუგზავნა ანუშირვანს თავისი ასული. როდესაც
 მოვიდა [ქალი] მასთან, მისწერა ხაზართა მეფეს, რომ შევხედეთო
 ერთმანეთს და დავაკანონოთო სიყვარული ჩვენს შორის. ამაზე
 დაეთანხმა იგი [ხაზართა მეფე] და შეპირდა შეხვედრას დასახელე-
 ბულ ადგილას. შეხვდნენ ერთმანეთს და დარჩნენ იქ რამდენსამე
 დღეს. შემდეგ ანუშირვანმა უბრძანა ერთ-ერთ ბელადს მის ბელად-
 თაგან, რომ ამოერჩია 300 კაცი მის ძლიერ მებრძოლთაგან და
 როდესაც შესუსტდებოდა სიფხიზლე, თავს დასხმოდა ხაზართა
 ლაშქარს, გადაეწევა იგი, დაერბია და დაბრუნებულყო ლაშქარში
 უჩუმრად. ასეც მოიქცა. როდესაც გათენდა, შეუთვალა მას
 ხაკანმა --რა არის ეს? თავს დაესხი წუხელ ჩემს ლაშქარს? ანუ-
 შირვანმა უპასუხა: ჩვენგან ეს არ მომხდარა, შეისწავლე და გა-
 მოიძიე. ასეც მოიქცა [ხაკანი], მაგრამ ვერაფერი ვერ გაიგო. შემ-
 დგე [ანუშირვანმა] გადადო (ეს საქმე) რამდენიმე დღით და კვლავ
 გაიმეორა იგივე ვიდრე არ გააკეთა სამჯერ. და ყოველთვის თავს
 იმართლებდა და ითხოვდა გამოძიებას. ისიც (ხაკანი) იძიებდა,
 მაგრამ ვერაფერს ვერ აღგენდა. და როდესაც ეს აუტანელი გახდა
 ხაკანისათვის, მოუხმო ერთ-ერთ ბელადს მის ბელადთაგან და
 უბრძანა იგივე, რაც უბრძანა ანუშირვანმა [თავის ბელადს]. როცა
 ასე მოიქცა, შეეკითხა ანუშირვანი: რა არის ეს? ჩემი ლაშქარი
 ამ ღამით გათელილ იქნა? რა მიქნეს და რა გამიკეთეს? შეუთვალა
 ხაკანმა: რა ჩქარა აღელდი. ეს მოუვიდა ჩემს ლაშქარს სამჯერ,
 შენსას კი მხოლოდ ერთხელ. ანუშირვანმა უპასუხა: ეს არის იმ
 ხალხის საქმე, რომლებსაც უნდათ წაახდინონ ჩვენი ურთიერთობა.

I, 446 მე მაქვს ერთი აზრი, თუ შენ მიიღებ მას, ჰპოვებ სასურველს.
 ჰკითხა (ხაკანმა): რაა იგი? უპასუხა: დამრთე ნება, რომ ავაშენო
 კედელი ჩემსა და შენს შორის და გავაკეთო მასზე კარი. და ვერ

შემოვა შენს ქვეყანაში ვერავინ, თუ შენ არ ისურვებ და ვერც ჩემს ქვეყანაში შემოვა ვინმე, ვისაც მე არ ვისურვებ. ამაზე დაეთანხმა ხვკანი და დაბრუნდა თავის სამეფოში. მაშინ დაიწყო ანტუშირვანმა კედლის შენება ქვისა და ტყვისაგან და ააგო იგი სივანით 300 წყრთა, სიმაღლით—ვიდრე არ მიაღწია მთის წვერს და შემდეგ შეიყვანა იგი ზღვაში. ამბობენ, რომ გაბერა ტიკები და დაიწყო მასზე შენება. დაიწყეს ტიკებმა ჩაძირვა. შენობა ადიოდა ზემოთ იქამდე, სანამ არ განმტკიცდა ტიკები მიწაზე. შენობა აამაღლა იქამდე, ვიდრე არ გაუსწორდა იმას, რაც იყო მიწის ზედაპირზე სივანითა და სიმაღლით, შეება მას კარი რკინისაგან და ჩააბარა იგი 100 კაცს, რომლებიც დაიცავდნენ მას, მაშინ, როდესაც მანამდე მის დასაცავად საჭირო იყო 100 000 კაცი²⁵². მერე მოათავსა მისი ტახტი ბორცვზე, რომელიც გააკეთა ზღვაში და თაყვანისცა სიხარულით მას, რაც მოაწყო ღმერთმა მისი ხელით. შემდეგ დაწვა ზურგზე და თქვა: ახლა კი დროა, რომ დავისვენო. თქვა: ზოგიერთი აგვიწერს ამ ზღუდეს, რომელიც ააშენა ანტუშირვანმა, და ამბობს, რომ გააკეთა მისი ბოლო ზღვაში და გაამაგრა ისე, რომ ადვილი არ იყო მისი გადალახვა. აშენებულია იგი კარგად დამუშავებული, გათლილი, ოთხკუთხედი ქვით, რომელთა შორის ყველაზე პატარა არ არის 5 ნაბიჯზე ნაკლები. დამაგრებულია ლურსმებითა და ტყვიით. და გაკეთებულია ამ შვიდ ფარსახზე შვიდი გადასასვლელი, ყოველ გადასასვლელზე—ქალაქია. და ჩაყენებულ იქნა მასში ხალხი მეომარი სპარსელთაგან, რომელთაც უწოდებენ ანშასთაქინებს. არმინიჯას ევალებოდა შენახვა კაცებისა ამ ზღუდის დასაცავად მანძილზე, რომელზედაც გაივლის 20 კაცი თავიანთი ცხენებით, რათა არ შეევიწროვებინათ ერთმანეთი²⁵³.

მოხსენებულია, რომ ქალაქ ბაბ ალ-ბაზმაში ჯიჰანდის კარზე, კედლის ზემოთ, არის ორი ქვის სვეტი. თვითეულ სვეტზე ლომის ქანდაკებაა თეთრი ქვისაგან. მათ ზემოთ ორი ქვაა. ყოველ ქვაზე (აგრეთვე) ქანდაკებაა დედალი ლომისა. ამ კარის ახლოს არის ადამიანის გამოსახულება ქვისაგან. მის ფეხებს შორის მელიის გამოსახულებაა, რომელსაც პირში ყურძნის მტევანი უჭირავს. ქალაქის განაპირას წყალსაცავია თალიანი საფეხურებით, რომლითაც ჩადიან ამ წყალსაცავში, როცა იკლებს წყალი. ამ საფეხურების ორსავე მხარეს აგრეთვე, ლომის ორი ქანდაკებაა ქვისაგან. ამბობენ, რომ ეს ზღუდის თილისმაა²⁵⁴.

რაც შეეხება ამბავს მისი დაპყრობის შესახებ: სალმან იბნ რაბი'ა ალ-ბაჰილი²⁵⁵ დაესხა მას რომარ იბნ ალ-ხატტაბის დროს,—

აღლპიმიც კმაყოფილია მისით,— გადალახა მისი ორი სიმაგრე და ბალანჯარი და შეხვდა მას ხაკანი, ხაზართა მეფე, თავისი ლაშქრით მდინარე ბალანჯარს იქით. მოწამებრივად დაეცა სალმან იბნ რაბინა და მისი მხედრები 4 000 კაცი. და თქვა აბდ არ-რაჰმან იბნ ჯუმანა აღ-ბაჰლინი²⁵⁶, როდესაც მოიხსენია სალმან იბნ რაბინა და კუთაბა იბნ მუსლიმ აღ-ბაჰლიელები თავი მოჰქონდა რამათით:

ქეშმარიტად ჩვენ გვაქვს ორი საფლავი, საფლავი ბალანჯარში. და საფლავი სინის ისთანში. ო, შენ საფლავო!

ეს, რომელიც სინშია, ცნობილია მისი დაპყრობები.

და ეს არის ის, რომლითაც ირწყევება თავთავნი მიწისა²⁵⁷.

ამით იმის თქმა უნდოდა, რომ თურქები და ხაზარები, მას შემდეგ რაც მათ მოკლეს სალმან იბნ რაბინა და მისი მებრძოლები, ყოველ ღამე ხედავდნენ დიდ ცეცხლს მათი ბრძოლის ადგილას. ამბობენ, ჩათლეს ისინი (შეომრები), სალმან იბნ რაბინა კი მოათავსეს კიდობანში და გაგზავნეს სამლოცველოში. გვალვიანობისა და მოუსაველიანობის დროს გამოაქვთ კიდობანი, აღებენ მას და მოდის წვიმა²⁵⁸.

ვპოვე სხვა ადგილას, რომ აბუ მუსა აღ-აშარინი²⁵⁹, როდესაც მოათავა ისბაჰანის²⁶⁰ დაპყრობა რომარ იბნ აღ-ხატტაბის დროს, 19 წელს²⁶¹, გაგზავნა სურაჰა იბნ ამრი^{261a}, რომელიც იწოდებოდა ზუნუნად აღ-ბაბისაკენ. მის მოწინავე რაზმში დანიშნულ იქნა აბდ არ-რაჰმან იბნ რაბინა, რომელიც აგრეთვე იწოდებოდა ზუნუნად. გაემართა (სურაჰა) ლაშქრით აღ-ბაბისაკენ და დაიპყრო იგი ბრძოლის შემდეგ, რომელიც მოხდა. და თქვა სურაჰა იბნ ამრმა ამის შესახებ ლექსი.

ბაბ აღ-აბუნბს უკავშირდება მრავალი. მათგან: ზუჰაჰარ იბნ ნუჰაჰმ აღ-ბაბინ და იბრაჰიმ იბნ ჯაჰფარ აღ-ბაბინ²⁶². თქვა აბდ აღ-ლანინ იბნ საინდმა²⁶³, რომელიც ასწავლიდა მისრში, რომ მე მას მოვესწარიო. მე ვფიქრობ. რომ ისინი ორივენი, ე. ი. ზუჰაჰარი და იბრაჰიმი წარმოშობილნი არიან ბაბ აღ-აბუნბიდან, რომელიცაა ქალაქი დარბანდი; აღ-პასან იბნ იბრაჰიმ აღ-ბაბინ, რომელიც გადმოსცემს ჰამინდ ატ-ტავნლისაგან, ვნასისაგან, წინასწარმეტყველისაგან. — აღლპიმიც აკურთხებს მას და მიესალმება²⁶⁴. გაუკეთეს [მას] ბეჭედი აკრკით²⁶⁵ და ეს კი აშორებს გაჭირვებას. გადმოცემს მისგან რის იბნ მუჰამმად იბნ მუჰამმად აღ-ბაბდინი; ჰილალ იბნ აღ-ალა აღ-ბაბინ, რომლისგანაც გადმოს-

ცემს აბუ ნუ^აამ ალ-ჰანჭიზი²⁶⁶. ალ-ჰაჰსალში²⁶⁷ [მითითებულია] ზუჰაჰარ იბნ მუჰამმად ალ-ბაბი და მუჰამმად იბნ ჰიშამ იბნ ალ-ვალიდ იბნ ^აბდ ალ-ჰამიდ აბუ-ლ-ჰასანი, ცნობილი იბნ აბუ ^ნიმრან ალ-ბაბი²⁶⁸, რომელიც გადმოსცემს აბუ სა^ნიდ ^აბდ ალლ^აჰ იბნ სა^ნიდ ალ-აშაჯჯ ალ-ქინდისაგან. მისგან კი გადმოსცემს მის^არ იბნ ^ალ^ი ალ-ბარზა^ნ; ჰაბიბ იბნ ჰაჰდ იბნ ^აბდ ალ-^აზიზ აბუ-ლ-ჰასან ალ-ბაბი²⁶⁹, რომელიც გადმოსცემს მუჰამმად იბნ დუსთისაგან, სულაჰმან ალ-ისბაჰანისაგან, ბახთუვაჰისაგან, ^ანსიმ იბნ ისმ^ანისაგან, ^ანსიმ ალ-აჰვალისაგან. მისგან კი გადმოსცემს აბუ ბაქ^რ ალ-ისმ^ან^ი. ამბობენ, რომ იგი ცნობილი იყო 270 წლის წინათ მუჰამმად იბნ აბუ ^ნიმრან ალ-მაჰბირის კარზე²⁷⁰; მუჰამმად იბნ აბუ ^ნიმრან ალ-ბაბი ას-საჰბი²⁷¹, — აბუ ^ნიმრან ჰიშამის გვარი წარმოშობილია ბაბ ალ-აბუბიდან და დასახლებული ბარზა^ნში. გადმოსცემს იგი იბრაჰიმ იბნ მუსლიმ ალ-ხვარაზმისაგან²⁷².

ბაბირთი²⁷³—მეორე ბა—ქესრით.

I, 444

დიდი დაბა და ლამაზი ქალაქი არზან რუმის სანახებში, არმინიჰაში, გადმომცა მის შესახებ კაცმა მის მცხოვრებთაგან, ჰა- I, 445
კიჰმა.

ბაბალეში²⁷⁴—ლაჰანი წერტილიანი, აჰ — სუჰჰუნი და I, 446
შინი წერტილებიანი.

ოლქი ახერბაიჯანსა და არდაბილს შორის, ჩაუდის მას აზ-
ზაბ ალ-^ალ^ა²⁷⁵.

ბაჯარვანი²⁷⁶—ბოლოში ნუნი.

I, 454

ქალაქი ბაბ ალ-აბუბის ოლქში, შარვანის ახლოს. მასთან მდებარეობს უკვდავების წყარო, რომელიც იპოვა ალ-ხიდრმა²⁷⁷,— მშვიდობა მას. ნათქვამია, რომ ესაა სოფელი, სადაც მუჰამად და ხიდრმა,—მშვიდობა მათ,—დააპურეს მოსახლეობა²⁷⁸.

ბაჯუნაჰი²⁷⁹—ნუნი—ჰათჰით, სინი უწერტილო. ამგვარად I, 455
ენახე მე ის გახმოვნებული იბნ ბარდ ალ-ხაბბაზად წოდებულ აბუ
ჰადლ ^აბბას იბნ ^ალ^ი ას-სულ^ის ხელნაწერში²⁸⁰.

ესაა ძველი ქალაქი ხილატის ოლქში, იხენიება არჯანშთან ერთად. იგი მეოთხე არმინიჰაშია. დაიპყრო იგი ^აიჰად იბნ ლანმა. იგი [მდებარეობს] მეხუთე იკლიში. მისი გრძელია 70 გრადუსი და ნახევარი, განედლი—40 გრადუსი და მეექვსედი. ამბობს მის^არ იბნ მუჰალჰილი²⁸¹: ბაჯუნაჰი ქალაქია. ააშენა იგი სულაჰმმა. მასში მადნებია: ანდარანის მარილის, შავნიუშისა და სპილენძის. აქ არის მცენარე აბზინდა²⁸², რომლის საშუალებითაც გა-

მოჰყავთ სიღრმიდან ქიები და გველები, მაგრამ თურქული მასზე უკეთესია. იქ არის აბსანთინი და უსთუხუდუსი²⁸³.

- I, 459 ბახავხა²⁸⁴—ორი ხე-თი.
ციხე ზავაზანის ოლქში, ეკუთვნის მავსილის მფლობელს.
- I, 461 ბაზან ჭაქარში²⁸⁵—ხალი წერტილიანი, ალიქი და ნუნი.
აზერბაიჯანის ცნობილი ქალაქის, არდაბილის, სახელი. ააშენა იგი ჭირუხმა, სპარსელთა ერთ-ერთმა პირველმა მეფემ.
- I, 466 ბაზუ-ლ-ჭამრანი²⁸⁶—ციხე ზავაზანის მხარეში, რომელიც ეკუთვნის ბუხთინას ქურთებს. ზავაზანი არის მხარე, რომელიც მოხსენიებულია.
- I, 468 ბასინი²⁸⁷—გადმომცა მე ჭაკრში მუჰამად იბნ სიდღეკ ალ-ბასინიმ ალ-ხანიკაში²⁸⁸, თქვა: ბასინი ზედა და ბასინი ქვედა ორი ოლქია, რომელთა დედაქალაქია არზან რუმი.
- I, 477 ბაქუვა²⁸⁹ — ქაჭი — დამმით, ვაგი — სუქუნით და ხა — ჭათით.

ქალაქი დარბანდის სანახებში, შარვანის მხარეში. მასში არის ნავთის დიდი წყარო, რომლის საიჯარო გადასახადი აღწევს 1000 დირჰემს დღეში. მის გვერდით მეორე საბადოა, რომლიდანაც განუწყვეტლივ, დღე და ღამე, მიედინება თეთრი ნავთი, როგორც ვერცხლისწყლის ზეთი²⁹⁰. მისი საიჯარო გადასახადი იმასვე აღწევს რასაც პირველის. გადმომცა მე მან, ვინც სარწმუნოდ მიმაჩნია ვაჭართაგან, რომ ნახა იქ მიწა, რომლისაგანაც მუდამ ამოდის ცეცხლი. მე მგონია, რომ ცეცხლი ჩაავდო მასში ვიღაცამ ხალხთაგან და არ ქრება, რადგანაც ინახავს მას მადანი (ნავთი)²⁹¹.

- I, 480 ბალუ²⁹² — გამაგრებული ციხე და ქალაქი არმინიაში, არზან რუმისა და ხილტს შორის. (მოიპოვება) იქ რკინის მადანი.
- I, 499 ბუნტუსის ზღვა²⁹³—ბან-ერთწერტილიანი, შემდეგ ნუნით — სუქუნით, ტა — დამმით და სინი უწერტილო. ასე შემხვდა აბუ-რ-რეჰმანის ხელნაწერში.

- I, 500 ამბობს: დასახლებული ადგილის შუაგულს, საქალბებისა და და რუსების მიწაზე არის ზღვა, რომელიც ბერძნებთან იწოდება ბუნტუსის ზღვად, ჩვენთან კი—ტარაბიზუნდას ზღვად, რადგანაც იგი ნავსადგურია მასზე. გამოდის მისგან სრუტე, რომელიც ჩაუვლის კუსტანტინიას კედელს და თანდათან ვიწროვდება²⁹⁴. ვიდრე არ შეუერთდება აშ-შამის ზღვას²⁹⁵, რომლის სამხრეთ ნაპირზე მდებარეობს ქვეყანა აშ-შამისა, მისრი, ისქანდარია²⁹⁶ და იჭირეკია²⁹⁷.

- I, 500 ხაზართა ზღვა²⁹⁸ — ბაპრ ალ-ხაზარი—ასეა განმარტებული, ესაა ტაბარისტანის, ჯურჯანის, აბასქუნის ზღვა—ყველა ეს ერთია. ესაა ვრცელი, დიდი ზღვა, რომელიც სხვას არაფერს არ უკავშირ-

დება. იწოდება აგრეთვე ხურანისა და ჯრლის ზღვად. ზოგიერთი მას ზოგჯერ ხურანისის მორევსაც უწოდებს.

ამბობს ჰამზა²⁹⁹: მისი სახელი სპარსულად არის ზარა აქფუ-და, ეძახიან მას აგრეთვე აქფუდა დარაწვს. არისტოტელე მას არკანიას უწოდებს, ზოგიერთი კი ხვარაზმის ზღვასაც, მაგრამ ეს ის არაა რადგან ხვარაზმის ტბა სხვაა და მოიხსენიება თავის ადგილას, თუ მოისურვებს ალლაჰი.

ამაზე [მდებარეობს] ბაბ ალ-აბვაბი, იგივე დარბანდი, როგორც აღვწერთ თავის ადგილას. აღმოსავლეთის მხრიდან მას ეკვრის მუჟანის, ტაბარისტანისა და ჯურჯანის მთები. გრძელდება იგი დიპისთანის³⁰⁰ პირდაპირ, სადაც მდებარეობს აბასქუნი³⁰¹, შემდეგ უხვევს აღმოსავლეთით თურქთა ქვეყნისკენ და ჩრდილოეთით ხაზართა ქვეყნისაკენ. ერთვის მას მრავალი მდინარე, რომელთაგან უდიდესია ალ-ქურრი, არ-რასსი და ითილი.

თქვა ისტახრემ: რაც შეეხება ხაზართა ზღვას, მის აღმოსავლეთით არის ნაწილი დაალამისა, ტაბარისტანისა, ჯურჯანისა და ნაწილი სტეპისა, რომელიც მდებარეობს ჯურჯანსა და ხვარაზმს შორის; დასავლეთით—ალ-ლანი კაბკის მთაზე სარბრთა საზღვრებამდე, ხაზართა ქვეყანა და ნაწილი ალ-ლუზნას სტეპისა; ჩრდილოეთით—ალ-ლუზნას,—ესენი არიან თურქთა ტომი,—სტეპი სიხაჰ ქუჰის³⁰² მხარეში; სამხრეთით—ჯრლი და ნაწილი დაალამისა. თქვა: ხაზართა ზღვა არ უკავშირდება რომელიმე სხვა ზღვას დედამიწის ზედაპირზე. მართლაც, თუ ვინმე შემოუვლის ამ ზღვას, დაბრუნდება იმავე ადგილას, საიდანაც დაიწყო (მოგზაურობა) ისე, რომ არ დააბრკოლებს მას არაფერი, გარდა რომელიმე მდინარისა, რომელიც ერთვის მას. ესაა მარილიანი ზღვა. მასში არაა არც მოქცევა და არც უკუქცევა. ესაა მუქი ზღვა, რომლის ფსკერი თიხისაა, განსხვავებით კულუზუმის³⁰³ და სპარსეთის ზღვისაგან, ვინაიდან სპარსეთის ზღვაში ზოგჯერ, ზოგიერთ ადგილას, გამჭვირვალობის გამო ჩნდება თეთრი ქვებიც მის ფსკერზე. არ ამოიღება ამ ზღვიდან არაფერი ძვირფასი ქვებიდან, არც მარგალიტი, I, 501 არც მარჯანი და არც სხვა რამ. ვერ ისარგებლებ ვერაფრით რაც ამოაქვთ აქედან, გარდა თევზისა.

მით მოგზაურობენ ვაქრები მუსლიმთა ქვეყნებიდან ხაზართა ქვეყნისაკენ და იქითკენ, რაც არის არრანს, ჯრლს, ჯურჯანსა და და ტაბარისტანს შორის. ამ ზღვაში არ არის დასახლებული კუნძულები, რომლებზეც იქნება მოსახლება, როგორც სპარსეთისა და რუმის ზღვაში³⁰⁴ და სხვაგან. მაგრამ მასში არის კუნძულები დაფა-

რული უღრანი ტყით, წყლებითა და ბუჩქნარებით, რომლებზედაც არაა ადამიანი. მათგანაა სიძაპ ქუჭის კუნძული, რომელიც მოხსენებულ იქნა. მდინარე ქუჩრის პირდაპირ კი მეორე კუნძულია³⁰⁵, სადაც უღრანი ტყეა, ბუჩქნარი და წყლები. იღებენ იქ ენდროს. მიჰყავთ იქ ხომალდებით ცხოველები და უშვებენ საძოვრად, ვიდრე არ დასუქდებიან. არის აქ აგრეთვე კუნძული, ცნობილი რუსების კუნძულად³⁰⁶ და სხვა მცირე კუნძულები.

ზბასქუნიდან ხაზარამდე, თუ დავადგებით მარჯვენა მხარეს ზღვის ნაპირზე, არ არის სოფელი და არც ქალაქი, გარდა ერთი ადგილისა ზბასქუნიდან დაახლოებით 50 ფარსახის მანძილზე, რომელსაც ეწოდება დიპისთანი. ნაგებობანი 'მეჭრილია ზღვაში, რომელსაც თავს აფარებენ გემები ზღვის ღელვის დროს. მიისწრაფვის ამ ადგილისაკენ მრავალი ხალხი სწვადასხვა ოლქებიდან და რჩებიან იქ სათევზაოდ. აქ არის წყლები. და არაფერი ვიცი სხვა ამის გარდა.

რაც შეეხება მარცხენა მხარეს ზბასქუნიდან ხაზარისაკენ: იგი მთლიანადაა დასახლებული, რადგანაც, როცა დაადგები ზბასქუნიდან გზას მარცხნივ, ჩაუვლი ჯურჯანის, ტაბარისთანის, დაღამის, ჯრღის, მუქანის, შარვანის, მასკატის, ბაზ ალ-აბუზბის საზღვრებს, შემდეგ სამანდარისაკენ ოთხადღის გზაა. სამანდარიდან მდ. ითილისაკენ 'მვიდი დღის გზაა სტეპით. ამ ზღვას სიძაპ ქუჭის მხრიდან აქვს შლაზიანი ნაპირები, რომელიც საშიშია ხომალდებისათვის, რათა როდესაც დაუბერავს ქარი, არ დაამსხვრიონ. და თუ იქ დაიმსხვრა ხომალდი, არ იქნება ადგილი რაიმეს შეკრება თურქთა გამო, რომლებსაც მიაქვთ იგი და ანაწილებენ თავიანთ პატრონსა და თავიანთ შორის³⁰⁷. ამბობენ, რომ ამ ზღვის სანაპირო ირგვლივ 1500 ფარსახია; რადიუსი—100 ფარსახი. და ალლაჰმა უკეთ უწყის³⁰⁸.

1, 513 არჯრის ტბა³⁰⁹—ესაა ხილნტის ტბა, რომელშიც არის ტირ-რინი³¹⁰.

თქვა იბნ ალ-ქალბნი³¹¹: არმინის საკვირველებათაგან არის ხილნტის ტბა. ჰეშმარიტად, ათი თვის განმავლობაში არ ჩანს მასში ბაყაყი და არც თევზი. წელიწადში ორი თვის განმავლობაში კი გამოჩნდება მასში [თევზი] ისე, რომ ხელითაც კი დაიჭირება. გააქვთ იგი ყველა ქვეყანაში, ინდოეთშიც კი.

ამბობენ, რომ კუბაზ დიდმა, როდესაც გაგზავნა ბალნინსი, რათა გაეკეთებინა თილისმა მისი ქვეყნისათვის, თილისმა გაუკეთა ამ ტბასაც. და ამჟამადაც ათი თვის განმავლობაში არ ჩნდება თევზი. მე ვამბობ: ესა და ამის მსგავსი არაარაბთა მონაქორია. აქ სხვა საიდუმლოებაა დაფარული.

„ქითაბ ალ-ჟუჟუჰში“ [წერია]: გაემართა ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ჰიჰრან ოსმან იბნ აჰჰმანის მიერ გაგზავნილი, ვიდრე არ მიღწია არჯრშს. და გაგზავნა ხალხი, ვინც დაიპყრო მისი მხარეები, შეკრიბა ჯიზია³¹² სულზე მათი მოსახლეობიდან და დაეზავა მათ მიწის ხარაჯაზე. რაც შეეხება ტირორნხის ტბას, იგი არ მისულა მასთან და თავისუფალი დარჩა, ვიდრე არ დაინიშნა მუჰამმად იბნ მარვან ალ-ჰაჰამი^{312ა} ალ-ჯაზირასა და არმინის მმართველად, რომელმაც დაისაკუთრა მისი ნანადირევი და დაადო მას ბაჟი³¹³.

ურმიის ტბა³¹³—რაც შეეხება ურმიას, ის უკვე მოვიხსენიეთ. I, 513 მასა და ურმიის ტბას შორის დაახლოებით ორი ფარსახია. ესაა მლაშე ტბა, ცუდი სუნის. არ ცხოვრობს მასში ცხოველი, არც თევზი და არც სხვა რამ. მის შუაგულში მთაა, რომელსაც ქაბჰ-ხანს³¹⁵ უწოდებენ და კუნძული, რომელზეც ოთხი სოფელია ან დაახლოებით ამდენი. ცხოვრობენ მასზე ამ ტბის ხომალდთა მეზღვაურები. ზოგჯერ თესვენ ამ კუნძულზე პატარა ყანას

მთაზე ციხეა ცნობილი, გამაგრებული. მისი მცხოვრებლები უმეტეს შემთხვევაში არ ემორჩილებიან აზერბაიჯანის ვლენებს. ზოგჯერ გადიან თავისი ხომალდებით, მეკობრეობენ და ბრუნდებიან თავიანთ ციხეებში. არ არის მათ წინააღმდეგ არავითარი საშუალება და არც არავითარი ხერხი. შე ვნახე ეს ციხე შორიდან, როცა გადავდიოდი ამ ტბას, ხურანისაკენ მიმავალი 617 წელს.

ამბობენ, რომ მისი ნაპირი ირგვლივ 50 ფარსახია. სივანეზე ხომალდით ზოგჯერ ერთ ღამეში გადაიკურება. ამოაქვთ აქედან მარილი, ბრწყინვალეებით მსგავსი თუთიისა. მის ნაპირზე, აღმოსავლეთის მხარეს, წყაროებია გამომდინარე, რომელთა წყალიც ქვად I, 514 იქცევა, როგორც კი ჰაერზე მოხვდება—ამბობს მისარი³¹⁶.

ბადლნისი³¹⁷—(პირველი თანხმოდანი)—**ჭ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგი— I, 526 ს უ . ქ ლ ნ ი თ, ლ ა მ ი — ქ ე ს რ ი თ, ა ა — უ ხ მ ო ვ ნ ო და ს ნ ი ნ უ წ ე რ - ტ ი ლ ო. არ ვიცი მსგავსი ფორმის სახელი არაბულ ენაში, გარდა ვ ა ჰ ბ ო ლ ი ს ა, რომელიც ზურგის ტეინის შიდა ნაწილის სახელია. რაც შეეხება არაბობთა ენას, იქ არის: თ ა ჭ ო ო ს ი, თ ა ბ ო რ ზ ი. ადგილი არმინის ერთ-ერთ ოლქში ხილანტის ახლოს, მდიდარი ბადებით. მისი ვაშლის ხარისხი, მოსავლიანობა და სიიაფე არაქადაა ქვეული. გააქვთ მრავალ ქვეყანაში.

მისი გრძელი 65 გრადუსია, განედი—33 გრადუსი.

თქვა აჰმად იბნ აჰჰა იბნ ჯაბირმა: როდესაც ნიჰად იბნ ლანმმა დაამთავრა ილ-ჯაზირას [დაპყრობა], შევიდა მთის გასასვლელში და

მიიღწია ბაღლნის. შემდეგ გადაიარა ხილტისაკენ, დაეზავა მის პატრიკიოსს, მიიღწია მთავე წყლის წყაროს, რომელიც აღარ გადაუვლია, დაბრუნდა და დააკისრა ბაღლნისის მმართველს ხილტისა და მისი ქების მსგავსი ხარაჯა. ამის შემდეგ გაემართა რაკ-კასაკენ³¹⁷, მივიდა ჰომისს³¹⁸ და გარდაიცვალა იქ ჰიჯრის 26 წელს³¹⁸.

ბაღლნისს იხსენიებს აბუ-რ-რიდჷ ალ-ჰადლ იბნ მანსურ აზ-ზარეჰი³¹⁹.

I, 529 **ბაზზი**³²⁰ — ზ ნ ლ ი წერტილიანი — თ ე შ დ ი თ :

ოლქი აზერბაიჯანსა და არანს შორის. ესაა ბზბაქ ალ ხურ-რამის გამოსვლის ადგილი ალ-მუ^რთასიმის³²¹ დღეებში. იხსენიებენ მას ალ-ჰუსეინ იბნ ად-დაჰჰანჰი,³²² აბუ თამიმში, ალ-ბუჰთურ³²³. ამბობს მის^რი, პოეტი: ბაზზში არის ადგილი დაყოფილი სამ ჯე-რიბად³²⁴. ამბობენ, რომ მასში სადგომია კაცისა, სადაც ვინც კი მიმართავს ალლჰს თხოვნით, შესმენილ იქნება. აქ აღმართული იქნა ალმები მუჰამმირებისა³²⁵, რომლებიც ცნობილი არიან ალ-ხურრამიჰას სახელით. აქედან გამოვიდა ბზბაქი და აქ ელოდნენ მაჰდის³²⁶ გამოჩენას. მის ქვემოთ დიდი მდინარეა. თუ განიბანება

I, 530 მასში ვინმე შეპყრობილი ძველი ციებ-ცხელებით, განიკურნება იგი.

მის გვერდით მდინარე არ-რასსია. აქ არის საუცხოო ბროწე-ული, რომლის მსგავსი არაა მთელს ქვეყანაზე. იქ არის აგრეთვე, ლეღვი საუცხოო და ჩირი, რომელსაც ახმობენ თორნეში, რად-განაც არ არის იქ მზე ხშირი ღრუბლების გამო და ცა არ იწმინ-დება მათთან არასოდეს. მათ აქვთ ცოტაოდენი გოგირდი, რომელ-საც პოულობენ წყალში ნაჭრებად და ასუქებს ქალებს, როდესაც სვამენ მას ყლუბებად³²⁷.

I, 548 **ბურჯანი**³²⁸ — ჯ ნ მ ი თ . ქალაქი ხაზართა მხარეში. ასტრონო-მები ამბობენ, რომ იგი მეექვსე იკლემშია. მისი გრძედი 40 გრადუსია, განედი — 45 გრადუსი. დალაშქრეს იგი მუსლიმებმა ^როსმანის, — ალლჰიმც კმაყოფილია მისით, — დროს. იხსენიებს მას აბუ ნუჯად ათ-თამირ³²⁹.

I, 551 **ბარხუ**³³⁰ — ჰ ა თ ჰ ი თ . ციხე ზავაზანის ოლქის ციხეებიდან, ეკუთვნის მავსილის მფლობელს.

I, 556 **ბარდჯი**³³¹ რ ა — ს უ ქ უ ნ ი თ , დ ნ ლ ი — ქ ე ს რ ი თ , ა ნ — უ ბ - მოვნო და ჯ ნ მ ი

ქალაქი აზერბაიჯანის უკიდურეს საზღვარზე. მასა და ბარ-ზანს შორის 14 ფარსახია. წყალი, რომელიც უელის მას გარშემო არის მდინარე, სიდიდით უახლოვდება დიჯლას და ეწოდება ალ-ქურრი.

ამ ქალაქთანაა დაკავშირებული ჰაჭიზი³³² აბუ ბაქრ აჰმად იბნ ჰარუნ იბნ რუჰ ალ-ბარდღჯინ³³³, რომელსაც მოუსმენია ნასრ იბნ ალი ალ-ჯაჰადმინს, ბაქქარ იბნ კუთაბას, სანდ იბნ ადჰუბ ალ-ვსიტინს და სხვებისათვის³³⁴. მისგან გადმოსცემენ ჯაჩქარ იბნ აჰმად იბნ სინან ალ-კატტანი, სულაჰმან ატ-ტაბარანი, იბნ ადრ და სხვები³³⁵. თქვა ჰამზა იბნ აჟსუჰ ას-საჰმინ³³⁶: შეგვეკითხე ად-დარაკუტინის³³⁷ აბუ ბაქრ იბნ ბარდღჯინ შესახებ. მითხრა: სანდოა იგი და დიდი ავტორიტეტი. გარდაიცვალა 301 წლის რამადანის³³⁸ თვეში და იგია ერთ-ერთი სვეტი ჰადისისა.

1, 558 **ბარზანა**³³⁹—აბუ სადი გადმოსცემს უწერტილო დალით და უწერტილო ახით.

ქალაქი აზერბაიჯანის უკიდურეს ნაწილში. ამბობს ჰამზა: [სიტყვა] ბარზანა არის გაარაბულებული ბარდაჰდარი, რაც სპარსულში ნიშნავს ტყვეთა ადგილს. ეს იმიტომ, რომ სპარსთა ერთ-ერთმა მეფემ დაატყვევა ხალხი არმინიის საზღვრებს იქით და აქ დაასახლა ისინი.

თქვა ჰილალ იბნ ალ-მუჰსინმა³⁴⁰: ბარზანა აზერბაიჯანის დედაქალაქია. იბნ ალ-ჰაკინის მიხედვით³⁴¹ კი — ბარზანა არანის ქალაქია და მდებარეობს აზერბაიჯანის უკიდურეს საზღვარზე. პირველი, ვინც ააშენა იგი. იყო კუბზ მეფე. ქალაქი გაშლილია ვაკეზე. მისი შენობები აგურისა და თაბაშირისაგანაა.

ამბობს „მალჰამას“ ავტორი: ქალაქ ბარზანას გრძელი 79 გრადუსია და 30 მინუტი, განედი—45 გრადუსი. იგი მდებარეობს მეექვსე იკლმში. მისი ტალინი, ალ-ჰუთი³⁴², 13 გრადუსზეა. ქაჭქ ალ-ხადნი³⁴³ იმავე გრადუსზეა, რაზედაც მისი ტალინი. კალბ ალ-აკრაბი³⁴⁴ მეხუთე იკლმშია, ად ალ-ჯავზანი³⁴⁵—მეოთხეში, სურრ ალ-ჯავზანი³⁴⁶ მეოთხეშია ნამდვილად. ამბობს აბუ ავნი თავის ზიჯში: ბარზანა მდებარეობს მეხუთე იკლმში. მისი გრძელი 73 გრადუსია, განედი—43 გრადუსი.

თქვა ისტახრემ: ბარზანა ძალიან დიდი ქალაქია. [მისი ფართობი] კვადრატულ ფარსახზე მეტია. მასში ჯანსალი ჰავაა. იგი ნაყოფიერია, მდიდარია ნათესებითა და ხილით. ირჰქსა³⁴⁷ და ხურასანს³⁴⁸ შორის, რეისა და ისბაჰანის შემდეგ არ არის ქალაქი უფრო დიდი, ნაყოფიერი და ლამაზი ადგილმდებარეობით, ვიდრე ბარზანას მხარეა. მისგან ფარსახზე ნაკლები მანძილითაა დაშორებული ადგილი, რომელსაც ეწოდება ალ-ანდარაბი³⁴⁹. იგი ქურრას³⁵⁰, ლასუბას³⁵¹ და ნაჰტანს³⁵² შორისაა. მისი ფართობი

ერთი დღის საეალზე მეტია, დაფარულია ბაღჩა-ბაღებით, მდიდარია ხილით. იქ არის საუკეთესო ჯიშის თხილი, რომელიც სამარ-1, 559 ყანდის³⁵³ თხილს სჯობია და აგრეთვე, წაბლი სირიის წაბლზე უკეთესი. (იქ მოდის) ნაყოფი, რომელსაც ჰქვია დავკალი³⁵⁴, ზომით ამპურას ოდენია, ტკბილია, როდესაც დაწვით დება, დაწვით მანუე კი სიმწარე აქვს. ბარზა³⁵⁵ში ლეღვი ლასუბიდან შემოაქვთ და სჯობია მის ყველა ჯიშს. გააქვთ აქედან მრავალი ნაკეთობა აბრე-შუმისაგან, რომელსაც აგროვებენ თავისუფლად გაშვებულ თუთის ხეზე, რომელსაც არა ჰყავს პატრონი. იქიდან უხვად გააქვთ ფარსსა და ხუხისთანში³⁵⁶ აბრეშუმის ნაკეთობა.

ბარზა³⁵⁷დან სამი ფარსახითაა³⁵⁸ დაშორებული მდინარე ალ-ქური. მასში არის შურმან³⁵⁹—თევზის ერთ-ერთი ჯიში, რომელიც გააქვთ სხვადასხვა მხარეში დამარილებული. მდინარე ქურიდან გააქვთ აგრეთვე თევზები, დავკინი³⁶⁰ და ყუშბი³⁶¹. ორივე ეს თევზი, ყველა ჯიშის თევზზე უკეთესია ამ მხარეში.

ბარზას აქვს კარი, რომელსაც უწოდებენ ბზ ალ-აქრანდს³⁶² და სადაც კვირაობით იმართება ბაზარი. მისი სახელია ალ-ქურქ³⁶³. მისი ფართობი კვადრატული ფარსახია. იქ ყოველ კვირა დღეს იკრიბება ხალხი ყველა ქვეყნიდან, ზირაკიდანაც კი. იგი ქურსარეს³⁶⁴ ბაზარზე დიდია. ამ დღემ დაიშვიდრა სახელი ალ-ქურქ, რადგანაც კვირა დღეების ჩამოთვლისას ბევრი ამბობდა: პარასკევი, შაბათი, ქურქი, ორშაბათი, სამშაბათი და ასე შემდეგ, ვიდრე არ დაითვლიდნენ კვირის დღეებს.

მათი ბაათ ალ-მალი³⁶⁵ საკრებულო მეჩეთშია მოთავსებული სირიის წესის მიხედვით. იმიტომ, რომ ბაათ ალ-მალი სირიაში მეჩეთშია. მას სახურავი ტყვიითა აქვს დაფარული. აქვს რკინის კარი და დგას ცხრა სვეტზე. დარ ალ-იმრა³⁶⁶ მეჩეთის გვერდითაა მადინამი³⁶⁷, ბაზრები კი—რაბადში³⁶⁸.

ვამბობ: ეს აღწერილობა ძველია. რაც შეეხება ახლანდელ დროს კი, ყოველივე ამისაგან არაფერი არ დარჩა. მე შეგხვდები ბარზას ერთ მცხოვრებს აზერბაიჯანში, რომელსაც შევეკითხე მისი ქვეყნის შესახებ. მიპასუხა: რომ მას ძალიან ეტყობა განადგურების კვალი. ახლა ის მხოლოდ სოფელსა ჰყავს. ხალხი მცირერიცხოვანია და მდგომარეობა ამალელებელი, სიღარიბე და გაჭირვება თვალში საცემია. სახლ-კარი მთლიანად დანგრეულია და გაპარტახებული³⁶⁹. დიდება მას ვინც ცვლის და თვით არ იცვლება, ვინც წარბოცს და თვით არ წარიხოცება. იგი განაგებს თავის ქმნილებას და არ გამოუმკლავდება არავის საიდუმლოება მისი განგებისა.

ბარზა^ადან ჯანზამდე — ეს იგივე ქანჯაა — 9 თარსახია. იხსენიებს მას მუსლიმ იბნ ალ-ვალრიდი³⁶⁸ აზნდ იბნ მაზაღისადმი³⁶⁹ მიძღვნილ ელგვიაში, რომელიც გარდაიცვალა ბარზა^აში 135³⁷⁰ წელს.

რაც შეეხება მის დაპყრობას, ამის შესახებ ნათქვამია: გაემ- I, 560 გზავრა სალმან იბნ რაბი^ა ალ-ბაჰილი^ა ოსმან იბნ აჰმედანის დროს, — კმაყოფილიმცაა ალლაჰი მისით, — ბაჰლაქანის დაპყრობის შემდეგ ბარზა^ასაკენ. მისი ლაშქარი [დაბანაკდა] სარსურზე. ესაა მდინარე ბარზა^ადან თარსახზე ნაკლები მანძილით დაშორებული. მცხოვრებლებმა დაკეტეს კარნი. მაშინ იგი თავს დაესხა მის [მახლობელ] სოფლებს იმ დროს, როდესაც ყანები მოსამკელი იყო და დაეზავენ მას ბაჰლაქანის სულჰის პირობით. იგი შევიდა ბარზა^აში, დადგა იქ და გაგზავნა თავისი ცხენოსანი რაზმი, რომელმაც დაიპყრო სხვა ქალაქები³⁷¹.

ბარზა^ასთანაა დაკავშირებული მრავალი იმამი, მათგან: მაქქრ იბნ აჰმად იბნ სა^ადაეაჰ ალ-ბარზა^ა³⁷², ჰადისის მეცნიერების ერთ-ერთი წარმომადგენელი, მოგზაური და შემკრები (ჰადისებისა) — რომელიც უსმენდა დიმაშქში^{372a} აჰმად იბნ ლუმა^არსა და მუჰამმად იბნ აჟსუჰ ალ-ჰარავის, ატრანბულუსში^{372b} — აბუ-ლ-კანსიმ აბდ ალლ^აჰ იბნ ალ-ჰასან იბნ აბდ არ-რაჰმან ალ-ბაზზას, ბაღდადში — აბუ-ლ-კანსიმ ალ-ბაღავისა და აბუ მუჰამმად სან^აიდს, სხვაგან — აბუ ალ-ლ^ა მუჰამმად იბნ ალ-ჰადლ იბნ ზუჰა^არს, აბუ არ^აშბას, აბუ ჯა^აჰარ ატ-ტაჰ^ავის, აბდ ალ-ჰაქამ იბნ აჰმად ალ-მისრ^ას, მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ რაჯა^ა ალ-ჰანაფის, მუჰამმად იბნ ლუმა^არ ალ-ჰანაფის, მისრ^აში — ირს იბნ ჰაჰდ ალ-მავსილს³⁷³. მისგან გადმოსცემენ უსთაზი^{373a} აბუ-ლ-ვალრიდ ჰასან იბნ მუჰამმად ალ-ჰაქ^ანი, ალ-ჰაქიმ აბუ აბდ ალ-ლ^აჰი და აბუ ჰადლ ნასრ იბნ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ აკ^აჰბ ალ-ატ^ატ^არ არ-რასს^{373b}. ჩავიდა იგი ნისნბურში³⁷⁴ 330 წელს^{374a} და დარჩა იქ. შემდეგ გადავიდა მავრანანაჰრში³⁷⁵ 350 წელს^{375a} და დაწერა ხურანანში ბევრი, რაც განაცვიფრებს სიმრავლით ადამიანს. გარდაიცვალა იგი შაშში³⁷⁶ 354 წელს³⁷⁷; სა^ანდ იბნ ამრ იბნ ამმ^არ აბუ ლუ^ამან ალ-აზნდ, რომელიც უსმენდა დიმაშქში აბუ ზურ^ა ად-დიმაშქის, აბუ აკ^აჰბ ალ-ჯუზჯანის, აბუ სა^ანდ ალ-ამაჯჯის, მუსლიმი იბნ ალ-ჰაჯჯაჯ ალ-ჰაჰ^აის, მუჰამმად იბნ აჰა^ა აზ-ზაჰლს, აბუ ზურ^ა და აბუ ჰათიმ არ-რ^აზნებს, მუჰამმად იბნ ისჰაკ ას-სალანის და სხვებს³⁷⁸. გადმოსცემენ მისგან მუჰამმად იბნ აჟსუჰ იბნ იბრ^აჰნი, I, 661 აბუ აბდ ალლ^აჰ აჰმად იბნ ტ^აჰირ იბნ ან-ნაჯმ ალ-მაჰანაჯ^ა და სხვები. თქვა ჰაჰს იბნ ლუ^ამარ ალ-არდუბნლიმ³⁷⁹: დაჯდა სა^ანდ იბნ ამრ ალ-ბარზა^ა³⁸⁰ თავის ბინაში, დახმა კარნი და თქვა:

არ ვუამბობ ხალხს ჰადისებს, რადგან ხალხმა იგი შეცვალა. თხოვეს დახმარება ჰადისის მცოდნეებმა მუჰამმად იბნ მუსლიმ იბნ ვარა არ-რანს³⁸⁰. იგი წარსდგა მის წინაშე და სთხოვა, რომ მოეთხრო მათთვის ჰადისი. უპასუხა: არ ვიზამ ამას. უთხრა: გაფიცებ, რომ მოუყვე ამათ ჰადისს. მიუგო: რა უფლება გაქვს შენ ჩემზე! უთხრა: მე შენ უზანგს დაგიჭერ როდისმე. უპასუხა: შენ შეასრულებ შენს მოვალეობას ალლანის წინაშე. მე კი არა ვარ შენს წინაშე მოვალე. მიუგო: ხალხი გაგაკიცხავს შენ და მეც უკუვიქცევი შენგან. თქვა: ეს არც შენ აგცდება მუსლიმთა ჯამაათის მხრივ. მიუგო: მე მოვედი შენთან ერთხელ შენს მამულში და გამიზიარე შენ შენი საკმელი, მე კი შევიყვანე შენს გულში სიხარული. უთხრა: რაც შეეხება ამას—კი. შემდეგ უპასუხა, რაც მას სურდა; აბდ ალ-აზნბ იბნ ალ-ჰასან ალ-ბარზან ალ-ჰაჭიბ ალ-ნაბიდ აბუ ბაქრი, მოგზაური, რომელიც უსმენდა დიმაშკში მუჰამმად იბნ აბბას იბნ ად-დირაჰსს, მისრში—მუჰამმად იბნ აჰმად ალ-ჰაჭიბს და აბუ ჯაჰუბ ისჰაკ იბნ იბრაჰიმ იბნ აჟნუს ალ-ბაღდადნი ალ-მანჯანტიქს, მაგისოში—აჰმად იბნ რომარ ალ-მავსილნს, ვფიქრობ, აბუ ჯაჰუსსაც, რადგანაც გადმოსცემდა იგი ღასსან იბნ არ-რაბინისაგან. მისგან გადმოსცემენ აბუ ალნ ალ-ჰუსეფნ იბნ ალნ იბნ აზნბ ალ-ჰაჭიბი, აბუ ისჰაკ იბრაჰიმ იბნ მუჰამმად იბნ აჰმად ალ-მუზაქრ და აბუ მუჰამმად აბდ ალლჰ იბნ საინდ ალ-ჰაჭიბი³⁸¹. თქვა ალ-ჰაჭიმ აბუ აბდ ალლჰმა³⁸² თავის „თარინში“: აბდ ალ-აზნბ იბნ ალ-ჰასან აბუ ბაქრ ალ-ბარზან ალ-ნაბიდი იყო ერთ-ერთი იმ ყარობ მოგზაურთაგანი, რომლებიც მივიდნენ აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ისჰაკ იბნ ხუზამთან³⁸³. და ირწმუნა³⁸³ აბუ ბაქრმა მისი ჰადისი მისი განდგომილებისა და ღვთისმოშიშობის გამო. იგი იყო მუჰინდი ნნსაბ-შურში აბუ ბაქრის სიციოცხლეში და მისი სიკვდილის შემდეგაც. შემდეგ გამოვიდნენ 318 წელს³⁸⁴ ნნსაბურიდან რიბატში³⁸⁵ ისა და სსვა მთხრობელები და დადგა იქ კარგა ხანს. შემდეგ დასახლდა ნესაში³⁸⁶ ვარდაცვალებამდე, 323 წლამდე³⁸⁷.

I, 562 **ბარზანჯი**³⁸⁸ — (პირველი თანხმომიანი) — ჭათჰით, შემდეგი—სუქჰნით, ზა—ჭათჰით, ნუნი—სუქჰნით და ჯნში. ქალაქი არრანის ოლქებიდან. მასა და ბარზანს შორის 18 ფარსახია ბზ ალ-აბვზბის გზაზე. ბარზანჯში არის გადასასვლელი მდინარე ალ-ქურრზე, რომლითაც გადადიან შამხნისაკენ შარვანის დედაქალაქისაკენ.

I, 562 **ბარზანდი**³⁸⁹ — დალი უწერტილო.

ქალაქი თბილისის მხარეში, ჯურზანის ერთ-ერთ ოლქში, პირველ არმინიაში. პირველი ვინც დაასახლა იგი მას შემდეგ

რაც დანგრეული იქნა და აქცია სამხედრო ბანაკად, იყო აქ-
შინი³⁹⁰.

ამბობს ისტახრ: ბარზანდსა და არლუბნლს შორის 15 ფარ-1, 563
სახია³⁹¹. ამბობს აბუ სა'დი: ბარზანდი აზერბაიჯანის ერთ-ერთი
მხარეა. ჩვენ კი უკვე მოვიხსენიეთ, რომ იგი თბილისის ერთ-ერთი
მხარეა და აქშინის მიერაა დასახლებული. მე ვფიქრობ, რომ
ადგილი, რომელიც დასახლა აქშინმა არის ბარზანჯი ან სხვა
რომელიმე ადგილი, რომლის სახელიც ემთხვევა ამას და ალლანჰმა
უკეთ იცის. ამას ნამდვილად ადასტურებს აბუ მანსურ სალიჰ იბნ
ბუდაფლ იბნ ლონ ალ-ბარზანდ³⁹², რომელიც გადმოსცემს აბუ
ლანამი წაბლ ას-სამდ იბნ ლონ იბნ ალ-მამუნისა და აბუ მანსურ
ბაქრ იბნ ჰადარისაგან³⁹³. მისაგან მოუსმენია აბუ-ლ-ქასიმ არ-რუ-
ვადაშთის³⁹⁴. გარდაიცვალა იგი ბაღდადში 493 წლის შაბანის
თვეში³⁹⁵; და ბუდაფლ იბნ ლონ იბნ ბუდაფლ ალ-ბარზანდ აბუ-
ლ-ქასიმ ალ-ჰაქნჰი³⁹⁶, რომელიც გადმოსცემს აბუ ტალიბ ალ-
რუსა და აბუ ისჰაკ ალ-ბარმაქისაგან³⁹⁷. და იყო იგი მართლის-
მთქმელი—ამბობს შირუფაჰი³⁹⁸.

ბარზათი³⁹⁹— რუსთაქი აზერბაიჯანში. ბალანსურნს წიგნში I, 564
წერია, რომ ავდინთა ხელში იმყოფებოდა⁴⁰⁰.

ბარშალნაჰა⁴⁰¹—ადგილი არანში. იგი მოხსენიებულია ვად- I, 566
მოცემებში სპარსთა მეფეების შესახებ.

ბარანდაკი⁴⁰²—ასეა გახმოვნებული: ნ შ ნ ი — ს უ ქ შ ნ ი თ; I, 595
დ ნ ლ ი—ჰ ა თ ჰ ი თ და კ ა ჰ ი.

დიდი სოფელი ხევში კაზვნისა⁴⁰³ და ხალხალს შორის, აზერბაი-
ჯანის მხარეში.

ბასტურჯანი⁴⁰³—ჰა—დამით, რა—ს უ ქ შ ნ ი თ, შემდეგ I, 624
ჯ რ მ ი, ა ლ ი ჰ ი და ნ შ ნ ი.

ოლქი არანის მხარეში. მისი ღვდაქალაქია ნაშავან, იგივე
ნაქჯავანი. გააშენა იგი მთლიანად ანუშირვანმა, როცა ააგო ბან
ალ-აბეზი. თელიან მას მესამე არმინიაში.

ბასვან⁴⁰⁴—(პირველი თანხმოვანი) — ჰ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი — I, 626
ს უ ქ შ ნ ი თ, ვ ა ვ ი — ჰ ა თ ჰ ი თ და ა ლ ი ჰ მ ა კ ს უ რ ა.

პატარა ქალაქი აზერბაიჯანის დასაწყისში უშნუსა და მარ-
ლას შორის, ხან ხანაბაქის ახლოს. მე ვნახე იგი. უმეტესობა მისი
მცხოვრებლებისა ყაჩაღებია.

ბაშნრი⁴⁰⁵—ციხე ბაშნრი. ერთ-ერთი ციხეა ბაშნავნაჰას ქურო- I, 635
თა ციხეებიდან ზავაზანის მხარეში.

I, 671 ბუწლი⁴⁰⁸ — (პირველი თანხმომცემი) — დამმით. ამბობს მის შესახებ ალ-ჰაზინი⁴⁰⁷: შემდეგ ვპოვე ნასართან ბუწლი — დამმით.

დიდი მთა არმინიის მხარეში.

I, 694 ბალრავანი⁴⁰⁸ — ენეი — ჭათჭით, ნუნე — სუქუნით და დალი. ასე ვპოვე იგი გახმოვებული იბნ ბარდ ალ-ხაჯარის ხელნაწერში.

მხარე, რომელიც ითვლება მესამე არმინიაში.

I, 701 ბუკულლარი⁴⁰⁹ — პირველი და მეორე თანხმომცემი — დამმით, ლამი — თემდღით და რა.

ადგილი აზერბაიჯანის სასაზღვრო ოლქში. აბუ თამამი ამბობს: და არ დარჩა ბუკულარის მიწაზე არც ერთი ფრინველი და არც ერთი მტაცებელი ცხოველი, რომელსაც არ გაეტარებინოს ლამე ნადიმში⁴¹⁰.

I, 708 ბალსქირდი⁴¹¹ — გადმოიცემა შა-თიც სინის ადგილას. სოფელი ირბილსა და აზერბაიჯანს შორის.

I, 729 ბალანჯარი⁴¹² — (პირველი ორი თანხმომცემი) — ჭათჭით, ნუნე — სუქუნით, ჯემი — ჭათჭით და რა.

ქალაქი ხაზართა ქვეყანაში ბაბ ალ-აბეაბის გადაღმა. ამბობენ, დაიპყრო იგი აბდ არ-რაჰმან იბნ რაბი'ამ. ბალანჯარი კი ამბობს, რომ სალმან იბნ რაბი'ა ალ-ბაჰილი. და როდესაც მან გადაიარა იგი, შეხვდა მას ხაკანი თავისი ლაშქრით ბალანჯარს იქით და მოწამებრივად დაეცა იგი და მისი თანამებრძოლები, რომლებიც შეადგენდნენ 4 000-ს. პირველად შეეშინდათ მათი თურქებს და თქვეს, რომ ესენი არიან ანგლოზები და არ შეიძლებაო მათ წინააღმდეგ მოქმედება იარაღით. მაგრამ, მოხდა ისე, რომ ერთი თურქი დაიშალა ბუქნარში, ესროლა მუსლიმს ისარი, მოკლა იგი და დაუძახა თავის ხალხს: ესენი იხოცებიან ისევე. როგორც იხოცებით თქვენ, და ნუ ვეშინიათ მათი. შემდეგ გააქციეს ისინი და ებრძოდნენ, ვიდრე მოწამებრივად არ დაეცა აბდ არ-რაჰმან იბნ რაბი'ა. დროშა კი აიღო მისმა ძმამ და არ შეუწყვეტია ბრძოლა, ვიდრე არ შეძლო დაემარხა ძმა ბალანჯარის სანახებში, ხოლო დანარჩენი მუსლიმებით დაბრუნდა ჯილანის გზით. და თქვა აბდ არ-რაჰმან იბნ ჯუმანა ალ-ბაჰილი:

ქემარტიტად ჩვენ გვაქვს ორი საფლავეი. საფლავეი ბალანჯარში და საფლავეი სინის ისტანში. ო, შენ საფლავო!

ეს, რომელიც სინშია, ცნობილია მისი დაპყრობები.

და ეს არის ის, რომლითაც ირწყვება თავთავნი მიწისა.

იგულისხმება, რომ თურქები, როდესაც მოკლეს აბდ არ-რაჰმან იბნ რაბრ'ა, [სხვები] კი ამბობენ, სალმან იბნ რაბრ'ა და მისი თანამებრძოლები, ყოველ დამე ხედავდნენ ცეცხლს ბრძოლის ველზე. მაშინ აიღეს სალმან იბნ რაბრ'ა, ჩადეს იგი ყუთში და იწვევდნენ იმით წვიმას, როდესაც გვალვა იყო. რაც შეეხება იმ საფლავს, რომელიც სინ'შია, ისაა კუთააბა იბნ მუსლიმ ალ-ბაჰილის. იხსენიებს [ბალანჯარს] ალ-ბუჰთურნ, აქებს რა ისპაკ იბნ ქუნდუჯიქს⁴¹³.

ბაჯჯან ქურდი⁴¹⁴—ჭ ა თ ჰ ი თ და ნ უ ნ ი თ.

I, 782

ქალაქი და ციხე კარსსა და არზან რუმს შორის, არმინიის მიწაზე.

ბაჯღა⁴¹⁵—ქალაქი ხაზართა ქვეყანაში ბაბ ალ-აბვანის გადაღმა. I, 793
იხსენიებს მას ალ-ბუჰთურნ, აღიღებს რა იბნ ქუნდუჯიქ ალ-ხაზარის.

ბაჯლაკანი⁴¹⁶—(პირველი თანხმოვანი)—ჭ ა თ ჰ ი თ, შ ე მ დ ე გ ი — I, 797
ს უ ქ უ ნ ი თ, კ ა ჭ ი —ჭ ა თ ჰ ი თ, ა ლ ი ჭ ი და ნ უ ნ ი.

ქალაქი დარბანდის მახლობლად, რომელსაც ეწოდება ბაბ ალ- I, 798
აბვანბი. ითვლება დიდ არმინიაში. [მდებარეობს] შარვანის ახლოს. ნათქვამია, რომ პირველი ვინც დაარსა იგი, როდესაც დაეუფლა არმინიას იყო მეფე კუბაზი. ამბობენ [აგრეთვე], რომ პირველი, ვინც შექმნა იგი, არის ბაჯლაკან იბნ არმანრ იბნ ლანტან იბნ აშენანი. თელის მას ხალხი არრანის ერთ-ერთ ოლქად.

ამბობს აჰმად იბნ მაჰა იბნ ჯაბირი⁴¹⁷: გაემართა სულაიმან იბნ რაბრ'ა წუსმან იბნ აჰმანის ხალიფობის დროს,—არ აზუსტებს თარიღს,—არრანისაკენ, დაიპყრო ბაჯლაკანი სულჰით მათი სისხლის, ქონების, ქალაქების კედლების ხელშეუხებლობისა და ჯიზიასა და ხარაჯას გადახდის პირობით და შემდეგ გაემართა ბარხანასაკენ⁴¹⁸.

მოვიდნენ იქ თათრები 617 წელს. ამოწყვიტეს უკლებლივ ყველა, ვინც იპოვეს, გაძარცვეს იგი და გადასწვეს. და როდესაც განშორდნენ მას, დაბრუნდა იქ ხალხი, რომლებიც გაქცეული იყვნენ, მათ შეუერთდნენ სხვებიც და აჰმად იქ მტკიცედ ფეხმოკიდებულნი არიან.

მასთანაა დაკავშირებული ხალხი, მათ შორის აბუ-ლ-მა'ალნ აბდ ალ-მალიქ იბნ აჰმად იბნ აბდ ალ-მალიქ იბნ აბდაქან ალ-ბაჯლაკანი⁴¹⁹, რომელიც გაემგზავრა ჰადისების შესასწავლად ხურანსანსა და ირავში და უსმენდა ბაღდადში აბუ ჯა'ფარ იბნ მასლამასა და სხვებს მის გარდა. აღესრულა ბაჯლაკანში 496 წლის⁴²⁰ შემდეგ.

თიბრნისი⁴²¹—პირველი თანხმოვანი — ქ ე ს რ ი თ, მეორე — ს უ - I, 622
ქ უ ნ ი თ, რ ა — ქ ე ს რ ი თ, ა ა — უ ხ მო ვ ნ ო და ზ ა. ასე ახმოვნებს მას აბუ სა'დი.

აზერბაიჯანის ყველაზე ცნობილი ქალაქი. ესაა ქალაქი დასახლებული, ლამაზი, მყარი გალავნებით აგურისა და თაბაშირისაგან. მის შუაგულში მრავალი მდინარე მიედინება. ბალები გარს ერტყმის მას და ხილი იქ იაფია. არ შემხვედრია იმ მხარეებში, რაც მე მინახავს, უფრო სასიამოვნო ვიდრე მისი გარგარი, წოდებული მავსილინდ. ვიყიდე იგი იქ 610 წელს⁴²² და ყოველ 8 ბაღდადურ მანნში⁴²³ ნახევარი ოქროს მარცვალი⁴²⁴ მივეცი. მისი შენობები აგებულია მოჭიქული წითელი აგურისა და თაბაშირისაგან, ძალიან გამძლეა.

მისი გრძელია—73 გრადუსი და მეექვსედი, განედი—37 გრადუსი და ნახევარი. თაბრნიხი სოფელი იყო, ვიდრე არ ჩავიდა იქ არ-რავანდ ალ-აზნ⁴²⁵, აზერბაიჯანის დამპყრობელი ალ-მთუთავაქქილის დროს⁴²⁶. შემდეგ ალ-ვაჯნა იბნ არ-რავანდმა და მისმა ძმებმა ააშენეს იქ კოშკები და გაამაგრეს იგი გალავნით. დასახლდა იქ ხალხი მასთან ერთად და აკეთებენ ქსოვილებს მოსახსამებისათვის, სიკლატუნს, ხატაის, ატლასს და სხვა ქსოვილებს⁴²⁷, რომლებიც გააქვთ სხვა ქვეყნებში აღმოსავლეთსა და დასავლეთში⁴²⁸.

ჩაუარეს მას თათრებმა, როდესაც ანგრევდნენ ქვეყნებს 618 წელს. თიბრნიხის მოსახლეობა დაეზავა მათ ხარკზე, რომელიც I, 823 უნდა გაეღოთ მათ სასარგებლოდ და ამრიგად გადაურჩნენ მათ; დაიფარა ისინი ალლჰამა მათგან.

გამოვიდა აქედან მეცნიერთა დიდი ჯგუფი, მათგან: აღიბთა იმამი აბუ ზაქარია აჰმად იბნ ალნ ალ-ხატინ ალ-თიბრნი⁴²⁹, რომელიც სწავლობდა აბუ ალნ ალ-მარინს⁴³⁰ ხელმძღვანელობით აშ-შამში და ისმენდა ჰადისებს აბუ-ლ-ჰათჰ სულამ იბნ აჯაბ არ-რანისა⁴³¹ და სხვათაგან. მისგან გადმოსცემენ აბუ ბაქრ ალ-ხატინი, მუჰამმად იბნ ნასირ ას-სულამნი⁴³², რომელმაც თქვა: მომისმენია, რომ ამბობენ თიბრნიხს—თ ა-ს ქესრიოთ, და [აგრეთვე], აბუ მანსურ მავჰუბ იბნ აჰმად იბნ ალ-ხიდრ ალ-ჯავაღრიკნი⁴³³. მან შეთხზა თხზულებანი დიდად სასარგებლო და აღესრულა ბაღდადში ჯუმად ალ-ახირას⁴³⁴ თვეში 502 წელს⁴³⁴; ყადი აბუ სალიჰ შუაჰბ იბნ სალიჰ იბნ შუაჰბ ათ-თიბრნი⁴³⁵, რომელიც გადმოსმოსცემდა ჰადისებს აბუ იმრან შუსა იბნ იმრან იბნ ჰილალისაგან⁴³⁶. გადმოსცემენ მისგან ჰადად იბნ ანსიმ იბნ ბაქრან ან-ნაშა ვნი⁴³⁷ და სხვები.

I, 857 თაჰლნიხი ან თიჰლნიხი⁴³⁸—პირველი თანხმოვანია—ჰ ა თ ჰ ი თ ანდა ქესრიოთ.

ქალაქი პირველ არმინიჯაში, ზოგიერთის მიხედვით—არრანში. იგი ჯურჯანის მხარის დედაქალაქია. [მდებარეობს] ბაზ ალ-აბუვანი

მახლობლად. იგი ძველი, უხსოვარი დროიდან არსებული ქალაქია. მისი გრძელია—62 გრადუსი, განედი—42 გრადუსი.

ამბობს მისწარ იბნ მუჰალჰილი, პოეტი, თავის „რისალეში“: წამოვედი შირვანიდან არმინის ქვეყანაში, ვიდრე არ მივალწიე თბილისს. ესაა ქალაქი, რომლის იქითაც აღარ ვრცელდება ისლამი. მის შუაში მიედინება მდინარე, რომელსაც ეწოდება ქურორი და რომელიც ერთვის ზღვას. მასში დოლაბებია საფქვავეად. მას არტყია დიდი ვალავანი. იქ არის ძლიერ ცხელი აბანოები, რომლებიც არ საჭიროებს გაცხელებას და არც წყლის ამოქაჩევას. ამის მიზეზი გამჭირიანი ხალხისათვის ნათელია და ეს მათთვისუფლებს აუცილებლობისაგან რომ განემარტო იგი. ესე იგი, ესაა ცხელი წყარო, რომელიც ამოდის მიწიდან. აშენებულია მასზე აბანო, და არ საჭიროებს წყლის ამოქაჩევას⁴³⁹. მე ვამბობ, რომ ეს აბანო, როგორც გადმომცა ამის შესახებ ბევრმა თბილისის მცხოვრებთაგან, მუსლიმებისთვისაა და სხვები მასში არ დადიან^{439ა}.

დაიბყრეს მუსლიმებმა [თბილისი] ოსმან იბნ აჰმანის დროს.— I, 858
აღლწამიც კმაყოფილია მისით. ვაემართა ჰაბიბ იბნ მასლამა არმინისაკენ, დაიბყრო მის ქალაქთა უმრავლესობა და როდესაც მიალწია მის შუაგულს, მივიდა მასთან ჯურზანის პატრიკიოსის მოციქული. ჰაბიბს გადაწყვეტილი ჰქონია ჯურზანისაკენ წასვლა, როდესაც მას შეხვედრია [მოციქული] და უთხოვია, რომ დაეწერა ჰაბიბს მათთვის ზავისა და ამანის წიგნი. თქვა: და დაუწერა მათ: „შემდეგ აი რა. ქეშმარიტად მოციქული თქვენი წარმოგვიდგა მე და ჩემთან მყოფ მორწმუნეებს და მოგვახსენა თქვენი საბელით, რომ თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ ვართ ხალხი, რომელიც განადიდა აღლწამა და აღმატებულჰყო. ამგვარად გვიქნა ჩვენ აღლწამა, დიდება მას მრავალგზის და აღლწამიც აკუროთხებს მუჰამმადს, მოციქულს მისას, საუკეთესოს მის ქმნილებათა შორის. თქვენ ამბობთ, რომ გსურთ ზავი ჩვენთან. მე შევადგასე თქვენი ძღვენი, ჩავითვალეთ იგი ჯიზიაში და დაგიწერეთ ამანი, რომელშიც გიდებთ პირობას. თუ მიიღებთ და შეასრულებთ მას [ხომ კარგი]: და თუ არა, მაშინ გამოგეცხადებათ ომი აღლწამისა და მისი მოციქულის სახელით. მშვიდობა მას, ვინც მისდევს ქეშმარიტ ზავს“. ამასთანავე ერთად დაუწერა მათ ზავისა და შეუვალობის სიგელი. აი ისიც: „სახელითა აღლწამისა, მოწყალისა, მწყალობლისა. ესაა წიგნი ჰაბიბ იბნ მასლამასაგან თბილისის მოსახლეობისადმი მანჯალნის რუსთავიდან⁴⁴⁰, ჰარმაზის ჯურზანიდან⁴⁴¹, მათი პიროვნების, ეკლესიების,

წინააქების, ლოცვისა და სარწმუნოების შეუვალობის პირობით, დამციროებისა და ჯიზიას აღიარებით—ყოველ კომლზე დინარო. თქვენ არ გაქვთ უფლება, რომ გააერთიანოთ კომლები ჯიზიას შესამცირობლად და არც ჩვენ, რომ დავანაწილოთ ისინი მის გასადიდებლად. ჩვენ გვექნება თქვენი კეთილი რჩევა ალლაჰისა და მისი მოციქულის მტრების წინააღმდეგ, რამდენადაც თქვენ შეგედლებათ; კეთილად გამასპინძლება ლამით მუსლიმისა, რომელიც ამას საჭიროებს ჩვენს შორის ნებადართული წიგნის ხალხთა საქმელებით. და თუ ჩამორჩება კაცი მუსლიმი თქვენთან, მაშინ თქვენზეა მისი მიყვანა მართლმორწმუნეთა უახლოეს რაზმამდე, თუ ეს თქვენთვის შეუძლებელი არ არის. თუ მოიქცევით და დაადგრებით ლოცვას, მაშინ იქნებით ჩვენი თანამოძმენი სარწმუნოებაში. თუ არა, მაშინ ჯიზიაა თქვენზე. და თუ შეემთხვათ მუსლიმებს რაიმე საქმე, ვერ მოიცალეს თქვენთვის და დაგიმორჩილათ მტერმა თქვენმა, ამის გამო არ დაისჯებით და არ იქნება ეს დარღვევა თქვენი პირობისა. ესაა თქვენი უფლებები და ესაა თქვენი მოვალეობები. მოწმია ალლაჰი და მისი ანგელოზნი. საკმარისია ალლაჰი მოწმედ⁴¹².

შემდგომ ამისა იგი (თბილისი) განუწყვეტლივ იმყოფებოდა მუსლიმთა ხელში და მისმა მცხოვრებლებმა მიიღეს ისლამი. [ასე იყო] ვიდრე არ გამოვიდა 515 წელს, თბილისის მოსახლერე მთებიდან, რომლებსაც ეწოდება აჯხახეთის მთები, ქრისტიანი ტომი, სახელად ქურჯი, მრავალრიცხოვანი ჯარით და თავს არ დაესხა მათ მეზობელ ისლამის ქვეყნებს, რომელთა მმართველებად მანამდე იყვნენ სელჩუკი⁴¹³ მეფეები, უკვე დასუსტებულნი ერთმანეთში შუღლითა და ბრძოლით, რადგანაც უნდოდა თვითეულ მათგანს საპეფო თავისთვის. ამ წელს უთანხმოება ჩამოვარდა მაჰმუდსა და მასტუდს⁴¹⁴, მუჰამმად იბნ მალიქ შაჰის⁴¹⁵ ორ ვაჟიშვილს შორის. გაიხადეს ამირებმა იგი (ქვეყანა) სადაო ბაზრად (სავაჭრო საგნად), რომელსაც აკუთვნებდნენ ხან ერთს, ხან მეორეს, ეს კი ხელს უშლიდა მათ საზღვრების დაცვაში. თავს დაესხნენ ქურჯები არმინიის მმართველებს. რის შედეგადაც გაიმარჯვეს ქურჯებმა, უკუაქციეს მუსლიმები, ჩამოხდნენ თბილისთან და ალყა შემოარტყეს ქალაქს, ვიდრე არ დაეუფლნენ მას ბრძოლით. დახოცეს იქ მუსლიმთაგან მრავალი ხალხი. შემდეგ დაეუფლნენ ქალაქს, განაგრძნენ მასში და მოექცნენ მის მცხოვრებლებს კეთილად, გაიხადეს რა ისინი ქვეშევრდომებად. და ქართველები განუწყვეტლივ თავს ესხმოდნენ მუსლიმებს ხან არრანში, ხან აზერბაიჯანში, ხან ხილავტში, ხოლო მათი (მუსლიმთა) მმართველები გართულნი იყვნენ

ღვინის სმითა და აკრძალული საქმეების კეთებით⁴⁴⁶. [ასე გაგრძელდა იმ დრომდე], სანამ არ გაემართა მისკენ (თბილისისაკენ) ჯალალ ად-დინ მანქუბარნი იბნ ხვარაზმშაპი 623 წლის თვეებში. მან დაიმორჩილა თბილისი და ამოწყვიტა ქართველები, მოუხდა მათთან ბრძოლები და ყველა ბრძოლაში სძლია მათ. შემდეგ განაწესა იქ ვალნი და ლაშქარი და წავიდა. უსამართლოდ მოექცა ვალნი (თბილისის) მცხოვრებლებს, რომელთაც მოუწოდეს გადარჩენილ ქართველებს და გადასცეს მათ ქალაქი. მაშინ გამოვიდნენ იქიდან ხვარაზმელები და მიაშურეს მათ პატრონს. ქართველებს შეეშინდათ, რომ არ მობრუნებულყო ხვარაზმშაპი, რომლის წინააღმდეგაც არ შესწევდათ ძალა, გადასწვეს ქალაქი და დატოვეს იგი. ეს მოხდა 624 წელს⁴⁴⁷. ეს არის უქანასკნელი (ამბავი) რაც ვიცი თბილისის შესახებ.

თბილისიდანაა მრავალი მეცნიერი. მათგან: აბუ აჰმად ჰამიდ იბნ აჟსუჰ იბნ აჰმად იბნ ალ-ჰუსეინ ათ-თიჰლენსი⁴⁴⁸, რომელიც სწავლობდა ბაღდადში და სხვაგანაც. უსმენდა იერუსალიმში აბუ აბდ ალლჰ მუჰამმად იბნ ალნი იბნ აჰმად ალ-ბაიჰაკის და მექაში—აბუ-ლ-ჰასან ალნი იბნ იბრჰიმ ალ-ნაკულის. მისგან გადმოსცემს ალნი იბნ მუჰამმად ას-სავნი. თქვა ჰაფიზმა აბუ-ლ-კასიმმა: გადმოგვცა ჩვენ მის შესახებ აბუ-ლ-კასიმ იბნ ას-სუსნი, რომ გავიდა დიმაშკიდან 482 წელს⁴⁴⁹.

თალლუ კურად⁴⁵⁰—ცნობილი ციხე-სიმაგრე არმანთა ქვე-1, 869 ყანაში, შაბახთანის მხარეში.

სურსტური⁴⁵¹—ორი მდინარე არრანსა თუ არმენიაში. უწო-1, 921 დებენ ორივეს სურსტურ დიდს და სურსტურ მცირეს. „ქითაბ ალ-ფუთუჰში“ წერია: დაიბანაკა სალმან იბნ რაბრამ, როდესაც მივიდა ბარზააში სურსტურთან. ესაა მდინარე მისგან ფარსახზე ნაკლები მანძილით დაშორებული⁴⁵².

* * *

ჯაბრავანი¹—ქალაქი აზერბაიჯანში თაბრნის ახლოს. II, 2

ალ-ჯალი²—ლამით. ადგილი აზერბაიჯანში. II, 10

ჯურახანდი³—ხანს შემდეგ ბა ერთწერტილიანი — ფათ-11, 56

3ით, ნუსნი—სუქუსნი და დალი უწერტილო.

პატარა ქალაქი არმენიასა ან აზერბაიჯანში. იქ აღესრულა უბად ალლჰ იბნ ალნი იბნ ჰამზა, ცნობილი იბნ ალ-მარის-

თანიდას სახელით⁴. იგი გაგზავნილ იქნა ეპისტოლეთი თბილისში ან-ნასირის მიერ⁵. როდესაც დაბრუნდა და შოალწია ამ ადგილს, აღესრულა 529 წლის ზუ-ლ-კადის თვეს⁶. იგი იყო პატივცემული მეცნიერთა და ჰაფიზთა შორის, როგორც გადმოსცემენ მის შესახებ.

11, 57 **ჯურჯანი**⁷—(პირველი თანხმომიანი)—დამმით, შემდეგი—სუქუნით, ზალი წერტილიანი—მათჰით, კაჭი—ქესრით, და დაღამი.

ციხე ზავაზანის ოლქში. იგია ტახტი ბუხთრდას ქურთთა სამეფოსი, სასახლე იმამ აბუ-ლ-ჰასან ლარ იბნ მუჰამად იბნ აბდ-ალ-ქარემ იბნ ალ-ასირ ალ-ჯაზარნას⁸.

11, 58 **ჯურჯანი**⁹—(პირველი თანხმომიანი)—დამმით, შემდეგი—სუქუნით, ზა, ალიჭი და ნუნით.

ერთ-ერთი მხარის კრებითი სახელი არმინიდაში. მისი დედა-ქალაქია თბილისი. ამბობს იბნ ალ-ქალბნ აშ-შარკნ იბნ კუტუმისაგან¹⁰: ჯურჯანი და არრანი ორივე ესაზღვრება არმინის კარს. არრანი ესაა ბარჯაას ქვეყანა, მოსაზღვრე დაღამისა. ისინი ორივენი ძენი არიან ქასლუხნმ იბნ ლანტა იბნ აჟნან იბნ აჰყეს იბნ ნუჰის, —მშვილობა მას.

ამბობს ლარ იბნ ალ-ჰუსეინი თავის „მურჯუნი“: შემდეგ მოსდევს აბხაზთა სამეფოს ჯურჯიდას სამეფო¹¹. მე ვამბობ, ისინი ქურჯები არიან. რამდენადაც მე ვფიქრობ, გაარაბულდა სიტყვა და გამოითქმის ჯურჯ. თქვა: ესაა დიდი ხალხი, ამაჰამად მათ ჰყავთ მეფე, რომელსაც ჰქვია ატ-ტანბალი¹². მისი რეზიდენცია არის ადგილი, რომელსაც უწოდებენ მასჯიდ ზუ-ლ-კარნაანს¹³. ისინი მისდევენ ქრისტიანულ სარწმუნოებას. ეწოდებათ მათ ჯურჯანი. აბხაზები და ჯურჯიები უხდიან ხარაჯას თბილისის სასაზღვრო ოლქის პატრონს, თბილისის დაპყრობისა და იქ მუსლიმთა დასახლებიდან მუთავაქქილის დღეებამდე¹⁴. და იყო იქ კაცი, სახელად ისჰაკ იბნ ისმარლი¹⁵, რომელმაც დაიმორჩილა იგი (თბილისი), გამოიყენა რა მასთან მყოფი მუსლიმების დახმარება მის გარშემო მყოფ ხალხთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ისინი დაემორჩილნენ მის ძალას და უხდიდნენ მას ჯიზიას. ემინოდა მისი ყველას, ვინც იყო იქ ხალხთაგან. სანამ არ გაგზავნა მის წინააღმდეგ მუთავაქქილმა ბულა თურქნ¹⁶ დიდი ჯარით. ჩამოხდა (ბულა) თბილისის საზღვართან და იბრძოდა ერთ ხანს, ვიდრე არ დაიპყრო იგი მახვილით და მოკლა ისჰაკი, რადგანაც მან შეწყვიტა მორჩილება სულთნისა. იმ დროიდან დასუსტდა სულთნის ღირსება ამ სასაზღვრო ადგილებში^{16ა}. ისწრაფოდნენ მისკენ დამპყრობლები.

ისინი კი უძლურნი იყვნენ წინააღმდეგობა გაეწიათ მათ გარშემო მყოფ ურწმუნოებისათვის, აღარ ჰქონდათ საშუალება ჯიზიას გადახდისა და ცდილობდნენ რაც შეიძლება მეტი წაეღოთ თბილისის მამულებიდან, სანამ არ გაბატონდნენ თბილისზე ქურჯები, რაც მოხდა 515 წელს. მუსლიმების მიერ ამ ადგილის დაპყრობა უკვე იყო მოხსენიებული კარში თბილისის შესახებ. დაიპყრო ეს ადგილები და არანნი მუთადიდი ალ-ლლჰის¹⁷ დროს კაცმა, რომელსაც ერქვა მუჰამმად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ათ-თამიმმ ალ-ამამიმ¹⁸. თქვა პოეტმა რომარ იბნ მუჰამმად ალ-ჰანაჰიმ¹⁹ ლექსი, აქებდა რა მას: და მოიპოვა სირიაში მრავალი სახელოვანი დღე, რომელიც მასთან იყო დაკავშირებული ხალხის თვალში და ამით სახელი გაითქვა. მან გათელა ჯურჯანის კეთილშობილნი ისეთი დათრგუნვით, რომ ჩიოდნენ ზიანს მისი დაუსრულებელი გათელვის გამო.

იხსენიებს (ჯურჯანს) აბუ რუზდა ატ-ტან²⁰ თვის ქებაში II, 59 აბუ სანდ მუჰამმად იბნ აჟსუჟ ას-სალრისადმი.

ჯურჯან²¹—(პირველი თანხმომიანი)—დამმით, შემდეგი—სუ II, 65 ქუნიოთ, ნუნი და ალიჟ მაკსურა.

ქალაქი არმინიის ერთ-ერთ ოლქში. დაბნლის ახლოს, ჰაბნბ იბნ მასლამა ალ-ჰიჰრის მიერ დაპყრობილთაგან.

ჯანჯა²²—(პირველი თანხმომიანი)—ჰათჰით, შემდეგი—II, 72 სუქუნიოთ, ნუნი—ჰათჰით და კაჰი.

პატარა, აყვავებული ქალაქი აზერბაიჯანში, მარადას ახლოს. აქ არის ძეგლები უძველესი ხოსროებისა²³, ნაგებობანი და ცეცხლის ტაძრები.

ჯანჯა²⁴—ჰათჰით.

II, 132.

ყველაზე დიდი ქალაქის სახელი არანში. მდებარეობს შარენსა და აზერბაიჯანს შორის. ეს ის (ქალაქია), რომელსაც ხალხი უწოდებს ქანჯას. მასა და ბარჯანს შორის 16 ფარსახია.

აქედან მრავალი მეცნიერი გამოვიდა, მათგან: აბუ ჰაჰს რომარ იბნ რომან იბნ შუაჰბ ალ-ჯანზ²⁵, ადიბი, განათლებული, რჯულისმეტყველი, რომელიც სწავლობდა ადაბს ადნბ აბუ მუჰაჰჰარ აბნვარდნსთან²⁶ ბაღდადას და ჰამადანში და ისმენდა ჰადისებს აბუ მუჰამმად ად-დუნისაგან. მისგან მოუსმენია ხალხს ხურანსანსა და სხვაგან. გარდაიცვალა იგი მერვს²⁷ 550 წელს²⁸.

ზოგი ამბობს, რომ მისგან ნისბა არის ჯანჯან. ასე აწარმოებს ნისბას აბუ-ლ-ჰადლ ისმანლ იბნ ალნ იბნ იბრანმ ალ-ჯანჯანე ალ-მუადდალ ად-დიმაჰენ²⁹, რომელიც ჩაეიდა ბაღდადში თავის სიჰაბუკეში და მოუსმინა იქ აბუ ბარქათ ჰაბთ ალლჰ

იბნ მუჰამმად იბნ ლონ ალ-ბუხარის, აბუ ნასრ. აჰმად იბნ მუჰამ-
 მად იბნ აბდ ალ-კაჰირ ატ-ტუსის და სხვებს მათ გარდა³⁰. გარ-
 დაიცვალა 588 წელს³¹; აჰმად იბნ იბრაჰიმ იბნ მუჰამმად იბნ აჰმად
 იბნ იბრაჰიმ იბნ მუსა იბნ აბდ ალლჰ ალ-ჯანზი აბუ მასტუდი³²
 ოსბაჰანის მცხოვრებთაგან, შეიხი სამართლიანი, ჰადისის მეცნიერთა
 შთამომავალი, რომელიც მიიყვანა მისმა მამამ აბუ ამრ იბნ მანდუ-
 ვაჰის მეჯლისში და უსმენდა მას და აბუ-ლ-კასიმ ისმაილ იბნ
 მასადა ალ-ისმანილს. თქვა აბუ სადმა: მე დაეწერე მის შესახებ.
 თქვა: რაც შეეხება აბნ იბნ ამრ იბნ ჯანზა ალ-ჯანზის³³, იგი
 უკავშირდება მის პაპას, რომლის შესახებაც გადმოსცემს აბბას
 ად-დურ.

- 11,145 **ჯუზიმი**³³—მნიშობ. აზერბაიჯანის ერთ-ერთი რუსთაჰი მთაში.
 11,145 **ჯურაბი**³⁴—რს, ჰამზიანი ალიჰი და ბნ ერთწერტი-
 ლიანი.

სოფელი ქურჯების—ჯნიშთ,—მახლობლად მთის მხარეში.

- 11,183 **ჰარისი და ჰუვაჰარისი**³⁵—ორი მთა არმინიაში, რომლებ-
 ზედაც არის საფლავები არმინიის მეფეებისა და მათთან ერთად
 განძი მათი. ამბობენ, რომ ბრძენმა ბაღნანსმა თილისმა გაუკეთა
 მას, რათა არავის არ ეგდო იგი ხელთ და არავის კაცთაგან
 არ შესწლებოდა ასვლა ამ მთაზე.

ამბობს ალ-მადანი: მთები ჰარისი და ჰუვაჰარისი, რომლე-
 ბიც არიან დაბნლთან, იწოდებიან ჰუვაჰარის იბნ ლუკა და ჰარის
 იბნ ამრ ალ-ლანავრების მიხედვით, რომლებიც იყვნენ სალმან იბნ
 II,184 რაბნასთან ერთად არმინიაში. ისინი პირველები არიან, რომლე-
 ბიც ავიდნენ ამ მთებზე და ეწოდათ მათ მათი სახელი.

გადმოსცემს იბნ ალ-ჰაკიმი: ჰემმარიტად, მდინარე არ-
 რასსზე არმინიაში ათასი ქალაქი იყო. გაუგზავნა მათ ალლჰმა
 წინასწარმეტყველი, რომელსაც ერქვა მუსა,—იგი არ იყო მუსა იბნ
 იმრანი,—რომელმაც მოუწოდა მათ ალლჰისა და რწმენისაგენ.
 ცრულ გამოაცხადეს იგი, უარჰყვეს და არ დამორჩილდნენ მის
 ბრძანებას. მაშინ დაწყველა ისინი მან და დასტრა ალლჰმა ჰარისი
 და ჰუვაჰარისი ადგილიდან და თავს დასცა ისინი მათ. ამბობენ,
 რომ არ-რასის ხალხი ამ ორი მთის ძირასაა.

- 11,234 **ალ-ჰარბია**³⁶—ნისბის ფორმაა.
 დიდი, ცნობილი უბანი ბაღდადში ჰარბის კართან, ბიშრ
 ალ-ჰანის³⁷, აჰმად იბნ ჰანბალის³⁸ და სხვათა სასაფლაოსთან. უკავ-
 შირდება აბუ ჯაჰარ ალ-მანსურის³⁹ ერთ-ერთი ბელადსა და ბაღ-

დადის შურტას გამგებელს ჰარბ იბნ აბდ ალლჰ ალ-ბალხის⁴⁰. რომელიც ცნობილია რავენდის სახელით. ხოლო მავსილის შურტას⁴¹ გამგებელი ჯაფარ იბნ აბუ ჯაფარ ალ-ჩანსური იყო, რომელიც იმ დროს მავსილში იმყოფებოდა. მოკლეს თურქებმა ჰარბი ალ-მანსურის ხალიფობის დროს 147 წელს⁴². ეს მოხდა ისე, რომ აშთარხან ხორეზმიელი⁴³ გავიდა თურქ ხაზარებთან ერთად დარბანდიდან, თავს დაესხა არმინის ოლქებს, დახოცა და დაატყვევა ხალხი მუსლიმთაგან, შევიდა თბილისში და მოკლა იქ ჰარბი⁴⁴.

დაინგრა ყველაფერი, რაც ესაზღვრებოდა ამ ჰარბიას უბნებიდან და დარჩა მხოლოდ იგი, როგორც განმარტოვებული ქალაქი შუა უდაბნოში. მოსახლეობამ მას შემოავლო ზღუდე და კეთილმოაწყო იგი. მასში არის ბაზრები ყველაფრისათვის. ქალაქს აქვს მეჩეთი, რომელშიც მიმდინარეოს ხუტბა⁴⁵ და ჯუმ⁴⁶. მასა და ბაღდადს შორის დღეს დაახლოებით ორი მილია. თქვა აბუ სადმა: ყადი აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ აბდ ალ-ბაქი ალ-ანსარისაგან გამიგონია, რომ ბაღდადში ამბობენ, როდესაც გადაივლი მანსურის მეჩეთს, მთელს იმ უბანს ეწოდება ალ-ჰარბია, როგორც ალ-ნასრია, ალ-შაქირია, დარ ბატრჰი, ალ-აბბასია და სხვ.

აქედან არის წარმოშობით მეცნიერთა ჯგუფი, რომელთაგანაც არის იბრჰჰიმ იბნ ისჰაკ ალ-ჰარბი⁴⁷, იმამი, ასკეტი, მეცნიერი, გრამატიკოსი, ჭაკჰი, წარმოშობით იყო მერვიდან. მას ეკუთვნის მრავალი ნაწარმოები. მათ შორის „ღარბ ალ-ჰადისი“. გადმოსცემდა იგი აჰმედ იბნ ჰანბალისაგან, აბუ ნუ⁴⁸ამ ალ-ჰადლ იბნ დაქნისაგან⁴⁸ და სხვათაგან. გადმოსცემდა მისგან ჯამაათი. დაიბადა იგი 198 წელს⁴⁹ და გარდაიცვალა 285 წლის ზუ-ლ-ჰიჯჯას თვეს⁵⁰.

ჰარნაკი⁵¹—(პირველი თანხმოვანი) — ჭათჰით, შემდეგი— 11,246 ს უქჰნით, ნუნი — ჭათჰით და კჰი.

ერთ-ერთი საბადო არმინიაში.

ჰინუ ზიჰადი⁵²—მდებარეობს არმინიაში. დღეს ცნობილია 11,276 ხართაბირთის სახელით. იგი ნმუდსა⁵³ და მალატრჰასა⁵⁴ შორისაა, უფრო ახლოსაა მალატრჰასთან. მასში, ამბობს ან-ნამ⁵⁵, იქორწინა ნსირ ად-დავლა იბნ ჰამდნმა⁵⁶.

ჰინუ ქაჰჰა⁵⁷—ამბობენ ქაბზსაც. ვფიქრობ, რომ იგი არმინიაშია. ესაა ქალაქი და დიდი ციხე, აზიდული დიჯლაზე, ნმუდსა და ჯაზნრა იბნ რომარს⁵⁸ შორის დიარბაქრიდან. იგი გაშენებულია ორივე ნაპირზე. დიჯლაზე არის ხიდი, რომელზე დიდიც არ

- მინახავს იმ ქვეყნებში, რომლებიც მოვინახულე. ესაა ერთი თალი რომელსაც გარს ორი პატარა თალი ერტყმის. ეკუთვნის იგი ამუ-დის პატრონს, დაჟდ იბნ სუქმან იბნ ორთუქის⁵⁹ ჩამომავალს.
- II,338 **ჰამისი**⁶⁰—(პირველი თანხმომავანი) — **ჰათჰით**, შემდეგი—**ქესრიტ**, შემსუბუქებული და **სადი**—**უწერტილო**.
- II,339 სოფელი ხალხვალს ახლოს აშ-შარის ერთ-ერთ ოლქში, აზერბაიჯანის მხარეში, კაზენინის მხრიდან.
- II,380 **ჰაჯჯანი**⁶¹—ამბობს ნასრი, რომ ჰაჯჯანი,--**ჰან**—**ჰათჰით**,— არმინის ერთ-ერთი ქალაქია შარჯანის მახლობლად. გრძელი ჰაჯჯანისა 72 გრადუსია და მეოთხედი, განედი—34 გრადუსი. დაპყრობილია სალმან იბნ რაბინას მიერ.
უკავშირდება მას აბუ-ლ-ჰასან ჰამდუნ იბნ ალ-ალ-ჰაჯჯანი⁶², რომელიც გადმოსცემს სულამ იბნ აჯაბ ალ-ჰაქიბ ალ-შაჰინ-საგან. მისგან კი გადმოსცემს აბუ ბაქრ აშ-შამ ალ-ჰაქიბი.
- II,402 **ხუთთ**⁶³—პირველი თანხმომავანი — **დამმიტ**, მეორე—**თეშ-დინდით** და **ალიჰ მაქსურა**.
ქალაქი დარბანდთან, რომელიცაა ბაბ ალ-ბეჰაბი.
- II,417 **ხართაბირთი**⁶⁴—(პირველი თანხმომავანი)— **ჰათჰით**, შემდეგი—**სუქუნით**, თა ორწერტილიანი—**ჰათჰით**, ბა ერთწერტილიანი—**ქესრიტ**, რა—**სუქუნით** და **თა**—**ხემოთ ორწერტილიანი**.
არმანიული სახელია. ესაა ციხე, ცნობილი ჰისნუ ზიჰდის სახელით, რომელიც მოტანილია ბანუ ჰამდანის გადმოცემებში. მდებარეობს დიჰარბაქრის უკიდურეს საზღვარზე რუმის ქვეყანაში. მასა და მალატიას შორის 2 დღის სავალია. მათ შორის ალ-ჰურათია იხსენიებს მას უსამა იბნ მუნკიზი⁶⁵ თავის ერთ-ერთ ლექსში.
- II,422 **ხირსი**⁶⁶—პირველი თანხმომავანი—**ქესრიტ**, მეორე—**სუქუნით** და **სინი** უწერტილო.
ციხე-სიმაგრე არმინიაში, ზღვაზე, რომელიც ეკვრის შარჯანს. მერვან იბნ მუჰამმადი დაეხავა მის მოსახლეობას.
- II,474 **ხარაკანი**⁶⁷—(პირველი თანხმომავანი) — **ჰათჰით**, მეორე—**თეშ-დინდით** და **ჰათჰით**, **კაჰი** და **ბოლოში**—**ნუნით**.
- II,425 ქალაქი თაბრნის ახლოს აზერბაიჯანში. იგი წარმოსდგება დეჰ ნახრჯანიდან. ნახრჯანი კი იყო ხოსროს ბაათ ალ-მალის გამგებელი.
- II,427 **ხურამუ**⁶⁸ — პირველი თანხმომავანი — **დამმიტ**, მეორე—**თეშ-დინდით**. სპარსულად ნიშნავს მხიარულებას.

რუსთაჲკი არდაბნელში. ამბობს ნასრი: მე ვფიქრობ, რომ ალ-ხურრამნი აარიან ისინი, რომელთაგან იყო ბაბაქ ალ-ხურრამნი, რომელიც ნისბას აქედან აწარმოებს. ამბობენ: ხურრამნი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს ვნებათა მიმდევრებს, რომლებიც ვნებებს ეძლევიან⁶⁹.

ხაზარ⁷⁰—ასეა გახმოვანებული. ბოლოში—რ.ა. ეს სიტყვა 11,436 ნიშნავს თვალის სიელმეს, რაც წარმოადგენს გარეგნულ სიმახინჯეს.

თურქთა ქვეყანა დარბანდის სახელით ცნობილი ბაბ ალ-აბვიზის უკან, ზუ-ლ-კარნანის კედლის⁷¹ მახლობლად. ამბობენ, რომ იგი იწოდა ხაზარ იბნ ჯაჰეს იბნ ნუჰის⁷² მიხედვით,—მშვიდობა მას.

„ქითაბ ალ-აინში⁷³“ ნათქვამია, რომ ხაზარი არის ტომი ხაზარ ალ-აუჰენისა. იხსენიებს მას დი⁷⁴ იბნ ალი⁷⁵ ადიდებს რა ალი⁷⁶ ოჯახს,—ალლაჰიმც კმაყოფილია მისით.

ამბობს აჰმად იბნ ჭადლანი, მუჰთადირის ელჩი სლავებთან, თავის „რისალეში“ იმას, რისი თვითმხილველიც იყო ამ ქვეყანაში. თქვა⁷⁸: ხაზარი იკლიმის სახელია, რომლის დედაქალაქსაც ეწოდება ითილი⁷⁷. ითილი [ასევე] მდინარის სახელია, რომელიც მიედინება ხაზარისაკენ რუსთა და ბულღართა [ქვეყნებიდან]. ითილი ქალაქია, ხაზარი კი სამეფოს სახელია და არა ქალაქისა.

ითილს ორი ნაწილი აქვს. ერთი ნაწილი ამ მდინარის დასავლეთით იწოდება ითილად. ესაა უფრო დიდი ამ ორ ნაწილთაგან. მეორე ნაწილი აღმოსავლეთითაა. მეფე დასავლეთ ნაწილში 11,437 ცხოვრობს. მეფეს მათ ენაზე ეწოდება ილექი. იწოდება აგრეთვე ბაქად. ამ დასავლეთ ნაწილის სიგრძე დაახლოებით ერთი ფარსახია. მას შემოვლებული აქვს კედელი, ოლონდ შენობები მასში მიმოზნეულია. მათი საცხოვრებელი ქეჩის კარვებია, გარდა მცირედი შენობებისა, რომლებიც თიხისაგანაა აგებული. მათ აქვთ ბაზრები და აბანოები და იქ მრავალი ხალხია მუსლიმთაგან⁷⁸. ამბობენ, რომ ისინი აღემატებიან ათი ათასს. მათ დაახლოებით 30 მეჩეთი აქვთ. მეფის სასახლე მოშორებითაა მდინარის ნაპირიდან. მისი სასახლე აგურისაგანაა აგებული და არა აქვს არავის შენობა აგურისაგან მის გარდა. მეფე არ აძლევს უფლებას, რომ ვინმემ ააგოს სახლი აგურით მის გარდა. ამ კედელს ოთხი კარი აქვს. ერთი მათგანი მდინარეზე გადის, მეორე კი ველზე, რომელიც ამ ქალაქის უკანაა.

მათი მეფე იუდეველია. ამბობენ, რომ მას ჰყავს ამაღლა და ახლოებით ოთხი ათასი კაცისაგან. ხაზარები მუსლიმები და ქრისტიანები არიან. არიან მათ შორის კერპთაყვანისმცემლებიც⁷⁹. ყველაზე მცირერიცხოვანი ნაწილი იქ იუდეველები არიან. მიუხედავად

ამისა, მეფე მათგანაა. მათი უმეტესობა მუსლიმები და ქრისტიანებია, ოღონდ მეფე და მისი დიდებულები იუდეველები არიან. მათს ჩვეულებებში სჭარბობს კერბთაყვანისმცემელთა ჩვეულებები, ისინი თაყვანს სცემენ ერთმანეთს პატივისცემის დროს. კანონები მათი დედაქალაქისა განსხვავებულია მუსლიმთა, იუდეველთა და ქრისტიანთათვის.

მათი მეფის ლაშქრის სიაში 12 ათასი კაცია⁸⁰. როდესაც გარდაიცვლება მათგან ვინმე, იკავებს მის ადგილს სხვა და ეს რაოდენობა არასოდეს არ მცირდება. მათ არა აქვთ მუდმივი ჯამაგირი გარდა მცირედი რამისა, რომელსაც ისინი იღებენ იმ ხნის განმავლობაში, როცა მათ ბრძოლა აქვთ, ანდა შემთხვევით დიდი საქმე. რის გამოც შეიკრიბებიან.

რაც შეეხება შემოსავლის წყაროებს, იგი [შედგება] ბაჟისაგან, უმრისაგან სავაჭრო საქონელზე⁸¹ მათი წესის მიხედვით, ყოველ გზაზე, ზღვაზე, მდინარეზე. მათ წინაშე ვალდებულება აკისრიათ ქალაქების უბნებისა და სანახების მცხოვრებლებს გადაიხადონ ყოველგვარი საქონელი, რომელიც კი მათ სჭირდებათ საკვების, სასმელისა და სხვათა სახით.

მეფეს ცხრა მსაჯული ჰყავს იუდეველთა, ქრისტიანთა, მუსლიმთა და კერბთაყვანისმცემელთაგან. საჭიროების შემთხვევაში განსჯიან მისი ეს მსაჯულები. მთხოვნელები თვითონ არ მიდიან მეფესთან, არამედ მხოლოდ ამ მსაჯულებს მიმართავენ. ამ მსაჯულებსა და მეფეს შორის მართლმსაჯულების დღეა. ისინი გზავნიან [მეფესთან] შუამავალს, რომლის საშუალებითაც შეატყობინებენ საქმეებს, რაც შემთხვევით მათ და იგი გადასცემს მათ მის ბრძანებას, რომელსაც ისინი ასრულებენ.

ამ ქალაქს არა აქვს სოფლები, მაგრამ მათ აქვთ ნათესები, რომლებიც მიმოფანტულია. გამოდიან ზაფხულში სათესად დაახლოებით ოცი ფარსახის მანძილზე და იღებენ [მოსავალს], როცა დააწიფდება, ერთ ნაწილს მდინარესთან, მეორე ნაწილს კი—ველზე და გადააქვთ ურმებითა და მდინარით. მათი უმთავრესი საზრდო ბრინჯი და თევზია⁸². ამას გარდა რაც მოიპოვება მათთან, შემოტანილია გარედან რუსთა, ბულღართა და ქუჯაბას⁸³[ქვეყნებიდან]⁸⁴.

ხაზართა ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში უმთავრესად ვაჭრები, მუსლიმები და სავაჭრო საქონელია⁸⁵.

ხაზართა ენა განსხვავებულია თურქთა და სპარსთა ენისაგან და არ ჰგავს ენას არც ერთი ხალხისას⁸⁶.

ხაზარები არ ჰგვანან თურქებს. მათ შავი თმები აქვთ და ორი ჯიშისანი არიან. ერთ გვარს უწოდებენ ყარახაზარებს. ისინი არიან

მუქნი, სიმუქის მიხედვით ემსგავსებიან შავს, თითქოს ინდოელები არიან. მეორენი თეთრნი არიან, გარეგნულად ლამაზი და კარგი თვისებებით. რაც გვხვდება ხაზართა მონებიდან, ისინი კერპთაყვანისმცემლები არიან, რომლებიც რთავენ ნებას თავიანთი შვილების გაყიდვისა და ერთმანეთის დაზონებისა. რაც შეეხება იუდეველებსა და ქრისტიანებს, მათ შორის აკრძალულია ერთმანეთის დამონება მსგავსად მუსლიმებისა⁸⁷.

ხაზართა ქვეყნიდან სხვა ქვეყნებში არ გააქვთ არაფერი. ყველაფერი, რაც იქ არის, მათთან მხოლოდ შემოტანილია, როგორც ფქვილი, თაფლი, სანთელი, აბრეშუნი და მატყლი⁸⁸.

რაც შეეხება ხაზართა შედგეს, მისი ტიტულია ხაკან⁸⁹. ჭეშმარიტად იგი არ ჩნდება თუ არ [ერთხელ] ყოველ ოთხ თვეში, მოშორებით. უწოდებენ მას დიდ ხაკანს, მის მოადგილეს კი—ხაკან ბეჰს. იგი წინამძღოლობს ლაშქარს და მეთაურობს მას, განაგებს სახელმწიფო საქმეებს და ხელმძღვანელობს მას, ჩნდება [ხალხის წინაშე], აწყობს ლაშქრობებს. მას ემორჩილებიან მეფეები, რომლებიც იმყოფებიან ახლო-მახლო. იგი შედის ყოველდღე დიდ ხაკანთან მოკრძალებით, გამოსატავს დამცირებასა და სიმშვიდეს და არ შედის მასთან თუ არ ფეხშიშველი. უჭირავს რა ხელში შეშა და მისალმებისას, ანთებს მის წინაშე ამ შეშას. როცა დაიწვის იგი, ჯდება მეფესთან ტახტზე მის მარჯვნივ. მისი მოადგილეა კაცი, რომელსაც უწოდებენ ქუნდურ ხაკანს, ამასაც ჰყავს მოადგილე, რომელსაც ასღვე, ჰქვია ჯავზნილირი.

დიდი ხაკანის წესი ისაა, რომ არ იღებს^{88a} ხალხს, არ ესაუბრება მათ და მასთან არ შედის არავინ იმათ გარდა, ვინც მოვიხსენიეთ. გამგებლობა საქმეების გადაწყვეტისა, ხელშეკრულების დადებისა, დასჯისა და სახელმწიფოს მართვისა მის მოადგილეზე, ხაკან ბეჰზეა.

დიდი ხაკანის წესია [აგრეთვე], რომ, როცა მოკვდება, იტება მისთვის დიდი ეზო, რომელშიც არის ოცი სახლი. და თითოეულ სახლში ითხრება მისთვის საფლავი. ამტვრევენ ქვებს იქამდე, ვიდრე არ გადაიქცევა მსგავსად სურმისა⁸⁹; რომელსაც მიმოაზნევენ მასში და ზემოდან აყრიან კირს⁹⁰. ამ ეზოს ქვევით არის მდინარე, დიდი მდინარე, რომელიც მიედინება სწრაფად. აკეთებენ ამ საფლავს ამ მდინარის ზემოთ და ამზობენ:— რომ არ მიადლოს II, 439 მასთან არც შაითანმა, არც ადამიანმა, არც ჰიამ და არც მწერმა. და როდესაც დაიმარხება, ჰრიან კისრებს მათ, ვინც მარხავს, რათა არ იყოს ცნობილი, რომელშია ამ სახლებიდან მისი საფ-

ლავი. იწოდება მისი საფლავი სამოთხედ და ამბობენ: — იგი შევიდა სამოთხეში. ყველა ეს სახლები მოფარულია ოქრომკედით ნაქარგი ფარჩით.

ხაზართა მეფის ჩვეულებაა, რომ ჰყავდეს ოცდახუთი ცოლი: ყოველი ცოლი მათგან ასულია რომელიმე მეფისა, რომლებიც ემეზობლებიან მას. იყვანს იგი მათ ნებით ან ძალით. მას ჰყავს სამოცი მხევალი საწოლისათვის, მხოლოდ ისეთები, რომლებიც გამოირჩევიან სილამაზით. ყოველი მათგანი თავისუფალი თუ ხარჭა, ცალკე კოშკში იმყოფება, რომელსაც აქვს გუმბათი დაფარული ტექტონის ხით. ყოველი გუმბათის ირგვლივ არის ადგილი კარვისათვის. თითოეულ მათგანს ჰყავს მსახური, რომელიც მას იცავს. და როცა მოინდომებს რომელიმე მათგანს, [მეფე] უხმობს მის მცველ მსახურს, რომელსაც მოჰყავს იგი თვალის დახამხამებაზე სწრაფად, რათა დააწვინოს იგი მის საწოლში. თითონ კი დადგება მეფის თალის კართან. მეფესთან ყოფნის შემდეგ იგი (მსახური) წააველებს მას ხელს, წავა და არ ტოვებს მას (ქალს) ამის შემდეგ ერთ წამსაც კი მარტო.

როდესაც ეს დიდი ხვანჩი ამხედრდება, ამხედრდება მასთან ერთად მთელი მისი ჯარი. მასა და მის თანმხლებთ შორის ერთი მილია. ვერცერთი მისი ქვეშევრდომი ვერ შეხედავს მას ისე, თუ არ დაემხო პირსა ზედა თვისსა და თაყვანისცა მას. და ვერ ასწევს თავს მანამ, სანამ არ გაივლის იგი.

ხანგრძლივობა მათი მეფობისა ორმოცი წელია. როცა გადასცდება ამას ერთი დღეც კი, ჰკლავენ მას მისი ქვეშევრდომები და დიდებულები და ამბობენ: — ამას გონება შეუმცირდა და მსჯელობა გაუგებარი გაუხდა.

როდესაც იგი გაგზავნის ლაშქარს, იგი ვერ მობრუნდება უკან ვერავითარი საბაზით. და თუ გამოიქცევა, მოკლულ იქნება ყოველი, რომელიც დაბრუნდება მათგან. რაც შეეხება წინამძღოლებს და მოადგილეს მისას, თუ ისინი უკუიქცევიან, ნოიყვანენ მათ და მოიყვანენ მათ ცოლებსა და შვილებს და აჩუქებენ მათ მათი თანდასწრებით სხვებს მაშინ, როდესაც ისინი ამას ხედავენ. ასევე გააჩუქებენ მათ სახედრებს, საოჯახო საქონელს, იარაღს, მათ კარმიდამოს. ზოგჯერ თვითველ მათგანს ჰქრიან ორ ნაწილად და ჯვარს აცვამენ. ზოგჯერ ჩამოკიდებენ კისრით ხეზე, ზოგჯერ კი, თუ გამოიჩენს [მეფე] ლმობიერებას, გადააქცევს მათ მეჯინიბეებად.

ხაზართა მეფეს დიდი ქალაქი აქვს ითილზე. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთ ნაწილში მუსლიმები არიან, მეორეში — მე-

ფე და მისი დაახლოებული პირები. მუსლიმებს [განაგებს] კაცი მეფის ყრმათაგან, რომელსაც ეწოდება ხაზი. იგი მუსლიმია და განსჯა მუსლიმთა, რომლებიც ცხოვრობენ ხაზართა ქვეყანაში და მათი, რომლებიც სავაჭროდ ჩამოდიან აქ, ეხება ამ მუსლიმ ყრმას. არავინ არ ერევა მათ საქმეებში და არ განსჯის მათ არავინ მის გარდა. მუსლიმებს ამ ქალაქში აქვთ საკრებულო მეჩეთი, სადაც ასრულებენ ლოცვას და იკრიბებიან პარასკევს. იქ არის მაღალი მინარეთი და რამდენიმე მუეზინი. II,440

როდესაც ხაზართა მეფემდე მიადგინა ამბავმა 310 წელს^{90ა}, რომ მუსლიმებმა დაანგრიეს სალოცავი^{90ბ}, რომელიც იყო დარ ალ-ბნბუნაჯში, ბრძანა დაეგრიათ მინარეთი, დახოცა მუეზინები და თქვა: რომ არ მეშინოდეს, რომ არ დარჩება ისლამის ქვეყანაში არც ერთი სალოცავი დაუნგრეველი, აუცილებლად დავანგრევედი მეჩეთსაც. ხაზარები და მათი მეფე ყველანი იუდეველები არიან, სლავები და ყველა, ვინც ემეზობლება მათ, მის მორჩილებაშია. იგი ექცევა მათ, როგორც მონებს და ისინი ემორჩილებიან მას მორჩილად⁹¹.

ზოგიერთი ამტკიცებს, რომ აჯუჯი და მჯუჯი ხაზარებია.

ხუშში⁹²—(პირველი თანხმობანი)—და ამ მით, მეორე — თ ეშ- II,446
დ ო დ ი თ.

ამბობს ნასრი: ხუშში ერთ-ერთი მხარეა აზერბაიჯანში.

ხილ⁹³—(პირველი თანხმობანი)—ქესრით და ბოლოში II,457
ტ ა უწერტილო.

ცნობილი, აყვავებული ქალაქი, დოვლათიანი და მწიფე ხილიანი. მისი გრძელია 64 გრადუსი, ნახევარი და ერთი მესამედი, განედი—39 გრადუსი და ორი მესამედი. მეხუთე იკლმშია. იგია ერთ-ერთი ადგილი დაპყრობილი იოანდ იბნ ლანმის მიერ, რომელიც გაემართა მისკენ ალ-ჯაზირადან და დაეხავა მის პატრიკიოსს ჯიზიასა და საქონლის გადახდის პირობით. შემდეგ დაბრუნდა იოანდი ალ-ჯაზირას^{93ა}. II,458

იგი შუა არმნიის დედაქალაქია. მასში მრავალი ხილია და წყალი უხვი. თავისი სიცივის გამო ზამთარში არაკადაა ქცეული. აქ არის ტბა, რომლის მსგავსი არაა მთელს დუნიაზე. გააქვთ იქედან სხვადასხვა მხარეში თევზი, ცნობილი ტირრინის სახელით. ვნახე იგი ბალხშიც⁹⁴. ჩემამდე მოადგინა, რომ არის იგი ლაზნაშიც⁹⁵. ამ ორ ადგილს შორის კი ოთხი თვის სავალია. ესაა ერთ-ერთი საკვირველებათაგანი დუნიაზე.

ამბობს იბნ ალ-ქალბრ: ქვეყნის საკვირველებათაგან არის ხილ⁹⁶ის ტბა. ათი თვის განმავლობაში არ არის მასში ბაყაყი,

არც კიბო და არც თევზი. შემდეგ კი გამოჩნდება თევზი ორი თვის განმავლობაში ყოველ წელიწადს. ამბობენ, რომ კუბაზ დიდმა, როდესაც გაუკეთა თილისმა თავისი ქვეყნის მხარეებს, გაგზავნა ბალნასი, მეთილისმე, არმინისაკენ. და როდესაც მივიდა ხილტის ტბასთან, გაუკეთა თილისმა. ეს იყო იმ ათ თვეს, რომელიც მოვიხსენიეთ⁹⁶.

II,459 ხალხალი⁹⁷—მხოლობითის ფორმა სიტყვისათვის ხ ა ლ ხ ა ლ, რაც ნიშნავს სამაჯურს ქალებისას.

ქალაქი და ოლქი აზერბაიჯანის მხარეში, ჯრღანის მოსაზღვრედ, მთების შუაგულში. უმეტესობა მისი სოფლებისა და ნათესებისა, ცათაბრჯენილ მთებშია. მასა და კაზენის შორის 7 დღის სავალია, მასა და არდაბნოს შორის—ორი დღის სავალი. ამ ვილაიეთში გამაგრებული ციხეებია. ჩავედი იქ ხურასნიდან თათრების მიერ გამოქცეული 617 წელს.

II,470 ხამრაბირთი⁹⁸—ადგილი ხილტის სანახებში. სხვაა ვიდრე ხართაბირთი.

II,474 ხუნანი⁹⁹—პირველი თანხმოვანი—დ ა მ მ ი თ და ა ლ ი ჭ ი ს შემდეგ—ნ უ ნ ი მეორე.

ქალაქი ჯურჯანის ქვეყანაში ჰაბნზ იზნ მასლამას მიერ დაპყრობილი. ამბობს ალ-ისტახრო: ხუნანი არის ციხე, ცნობილი თურაბის ციხის სახელით, რადგანაც იგი მდებარეობს დიდ ბორცვზე¹⁰⁰.

II,478 ხუნლნეკი¹⁰¹—პირველი თანხმოვანი — დ ა მ მ ი თ, მეორე—ს უ ქ უ ნ ი თ, ლ ა მ ი —ქ ე ს რ ი თ, ა ა ო რ ი წ ე რ ტ ი ლ ი თ ქ ე მ ო თ და ბ ო ლ ო მ ი —კ ა ჭ ი.

ქალაქი ხაზრანის¹⁰² დარბანდთან, ბაზ ალ-აბუვბთან. მას უკავშირდება ჰაქიმ იზნ იბრაჰიმ იზნ ჰაქიმ ალ-ლაქზნ ალ-ხუნლნეკ ად-დარბანდ¹⁰³, ჭაკიმ შაფიითი, დიდი ავტორიტეტი, რომელიც სწავლობდა ჭიკჰს ბაღდადში ალ-ლაზხანისთან¹⁰⁴ და მოუსმენია მრავალი ჰადისი. ცხოვრობდა ბუხარაში¹⁰⁵ გარდაცვალებამდე 538 წლის შაბანის თვემდე¹⁰⁶.

II,498 ხავშაბი¹⁰⁷—ერთ-ერთი ციხე ზავაზანის მხარეში.

II,500 ხუნთი¹⁰⁸—პირველი თანხმოვანი—დ ა მ მ ი თ, მეორე—ს უ ქ უ ნ ი თ, ნ უ ნ ი ასევე—ს უ ქ უ ნ ი თ,—აქ ერთმანეთს ხვდება ორი ს უ ქ უ ნ ი,— და თ ა ო რ წ ე რ ტ ი ლ ი ა ნ ი.

მხარე არზან რუმის მახლობლად, არმინის ოლქში. მასში ცოტა მთებია.

II,501 ხუვაჰ¹⁰⁹—ხ ა ვ ე ი ს კ ნ ი ნ ო ბ ი თ ს აღ ნ ი შ ნ ა ვ ს.

II,502 ხუვაჰ ცნობილი ქალაქია აზერბაიჯანის ოლქში, სიმაგრე მრავალსიკეთიანი და ნაყოფიანი. აქედანაა ხუვეური ტანსაცმელი.

მასთანაა დაკავშირებული: აბუ მაწად აბდნან ატ-ტაბნბ ალ-ხუვააჲ¹¹⁰, რომელიც გადმოსცემს ალ-ჯაჰიზისაგან¹¹¹. მისაგან გადმოსცემს აბუ ალნ ალ-კალნ¹¹²; აჟსუჟ იბნ ტაჰირ იბნ აჟსუჟ იბნ ალ-ჰასან ალ-ხუვააჲ ალ-ადნბ აბუ ააქუბი¹¹³, ხუვააჲს მცხოვრებთაგან, ადნბი, განათლებული და ჭაკიჰი, ჩინებული მცოდნე სწრასი¹¹⁴, ნაზი ბუნების, მშვენიერი და სასიამოვნო ლექსების ავტორი, რომელმაც უანდერძა აბუ საწდს იჯაზა¹¹⁵. დასახლდა ტუსის¹¹⁶ ნუჟანში და დანიშნულ იქნა იქ ყადის მოადგილედ. ქებულ იქნა ამის გამო მისი ცხოვრება. მას ეკუთვნის მრავალი ნაწარმოები, რომელთა შორისაა— „რისალათ თანზიჰ ალ-კურან აშ-შარიჰ ან ვასმათ ალ-ლაჰნ ვა-თ-თაჰრიჰ“. თქვა აბუ საწდმა: ჩემის აზრით, მოკლული იქნა იგი ტუსზე არაბთა თავდასხმის დროს 549 წელს¹¹⁷ ან ცოტათი ამაზე ადრე; მას უკავშირდება აგრეთვე, აბუ ბაჰრ მუჰამად იბნ ააჰა იბნ მუსლიმ ალ-ხუვააჲ¹¹⁸, რომელიც გადმოსცემს ჯაჰარ იბნ იბრაჰიმ ალ-მუაზზინისაგან. მისგან გადმოსცემენ აბუ-ლ-კასიმ აბდ ალლჰ იბნ მუჰამად იბნ იბრაჰიმ იბნ იდრის აშ-შაჰიწ და სხვები მის გარდა.

ზაჰზარი¹¹⁹ — (პირველი თანხმომიანი) — ჭათჰით, შემდეგი II,507 სუჟუჟნით, ზა და ბოლოში რა.

არმინიის ერთ-ერთი მხარე. მოხსენიებულია „ალ-ჰუთუჰში“.

დაბნლი¹²⁰ — პირველი თანხმომიანი — ჭათჰით, მეორე — ქეს- II,548 რით. ზაბნლი¹²¹ ტიბისაა.

ქალაქი არმინიაში მოსახლერე არრანისა. სასახლერო ოლქია. II,549 დაიპყრო იგი ჰაბნბ იბნ მასლამამ წოსმან იბნ ააჰჰანის, — ალლჰიმც კმაყოფილია მისით, — ხალიფობის დროს, სირიაში მუწვიდას¹²² ამირობისას¹²³. დაიპყრო რასაც ჩაუარა გზად, ვიდრე არ მიაღწია დაბნლს. დაიმორჩილა იგი და მისი სოფლები, დაეზავა მის მოსახლეობას და დაუწერა მათ სიგელი. მისი ნუსხაა: „ესაა წიგნი ჰაბნბ იბნ მასლამა ალ-ჰიჰრისაგან ქალაქ დაბნლის მოსახლეობისათვის, ქრისტიანების, მაჯჟსებისა და იუდეველებისათვის, დამსწრეთა და არ დამსწრეთათვის იმაზედ, რომ მე გააღვეთ თქვენ თქვენი პიროვნების, ქონების, ეკლესიების, ტაძრების და თქვენი ქალაქის კედლების ხელშეუხებლობის ამანს. თქვენ ხართ უშიშროებაში. ჩვენზეა მოცემული პირობის შესრულება, თუკი თქვენ დაიცავთ თქვენს პირობას — გადაიხდით ჯიზიას და ხარაჯას. მოწმეა ალლჰი. საქმარისია ალლჰი მოწმედ“. და დაბეჭდა ჰაბნბ იბნ მასლამამ (სიგელი)¹²⁴.

მასთანაა დაკავშირებული აბდ არ-რაჰმან იბნ ააჰა ად-დაბნლი,¹²⁵ რომელიც გადმოსცემს ას-საბბჰ იბნ მუჰარობისაგან;

ჯადნარ იბნ ბაქრ ად-დაბნლნი, რომელიც გადმოსცემს მისი პაპი-საგან. გადმოსცემს მისგან აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ჯაჰარ ალქა-ნანნი ალ-ბალდნდნი. იხსენიებს მას (დაბნლს) აბუ ჯაჰარ ალ-ჰურაჰმნი¹²⁶.
 დიჯლა¹²⁷ — მდინარე ბალდნდში. არა აქვს მას ალ იფი და
 ლ ნ მ ი¹²⁸.

ამბობს ჰამზა: დიჯლა არის გაარაბულებული დილნდი. მას აქვს ორი სხვა სახელიც, ესენია: არნაქრუზი და ქუდაქ დარჰ ე. ი. პატარა ზღვა. გადმოგვცა ჩვენ შეიხმა მუსმარ იბნ ლუბარ იბნ მუჰამ-მად აბუ ბაქრ ალ-მაჰარნ ალ-ბალდნდნი მავსილში, გადმოგვცა ჩვენ შეიხმა ალ-ჰაჰიზ აბუ-ლ-ჰადლ მუჰამმად იბნ ნასირ იბნ მუჰამ-მად იბნ ლარნ ას-სულლანნი¹²⁹, გადმოგვცა ჩვენ შეიხმა სწავლულმა აბუ მუჰამმად ჯაჰარ იბნ აბუ ტალიბ აჰმად იბნ ალ-ჰუსეინ ას-სარნუჯ ალ-კარნი¹³⁰, გადმოგვცა ჩვენ ალ-კადნი აბუ-ლ-ჰუსეინ აჰმად იბნ ლარნ იბნ ალ-ჰუსეინ ათ-თავეაზნი¹³¹: 440 წლის რაბი^ა ალ-ახი-რის თვეს¹³², თქვა: აბუ ლუბაიდ ალლჰ მუჰამმად იბნ იმრან იბნ მუსა ალ-მარზუბანი¹³³ თქვა: გადმოცა მე აბუ-ლ-ჰასან ლარნ იბნ ჰარუნმა ფურცელი და მოიხსენია, რომ იგი იყო ლარნ იბნ მაჰ-დნი ალ-ქასრავენი¹³⁴ ხელით ნაწერი. და ვბოვე მასში, რომ დიჯლას თავდაპირველი სათავე არის ადგილი, რომელსაც ლან დიჯლა¹³⁵ ჰქვია და ორი დღისა და ნახევრის სავალზეა ვმდინიდან, ადგილი-დან, რომელიც იწოდება ჰალურასად, ერთი ჩაბნელებული გამო-ქვაბულიდან.

პირველი მდინარე. რომელიც ჩაედინება დიჯლაში, გამოდის შიმშატის ზევიდან რუმის მიწაზე და იწოდება იგი ნაჰრ ალ-ქილნბად¹³⁶. შემდეგ პირველი მდინარე, რომელიც ჩაედინება მასში, გარდა ას-სავეკნისა, არ-რავნდი^აისა და სხვა პატარა მდინარეებისა, არის ვადნი სალბი¹³⁷. ესაა ვადნი მახჰაჰაროკინისა¹³⁸ და ამიდს შორის. ამბობენ, რომ იგი გამოდის ჰალურასიდან — ჰალურასი
 II,552 არის ადგილი, სადაც წამებულ იქნა ლარნ ალ-არმანი¹³⁹. შემდეგ ჩაერთვის მას ვადნი სნთინდამ¹⁴⁰ რომელიც გამოდის დარბ ალ-ქილნბიდან¹⁴¹, მას შემდეგ, რაც ჩაერთვის ვადნი სნთინდამს ვადნი ზ-ზურ¹⁴², რომელიც სათავეს იღებს ქალქთან. ესაა ადგილი იბნ ბუკრატ ალ-ბატრკისა¹⁴³ არმინიის გარეთ. ჩაედინება აგრეთვე ვადნი სნთინდამიდან მდინარე მახჰაჰაროკინი, შემდეგ ჩაედინება მასში ვადნი სარბატუ¹⁴⁴, რომელიც სათავეს იღებს არზანის გარეთ. იგი გამოდის ხუვინთიდან¹⁴⁵ და მისი მთებიდან არმინიის ქვეყანაში.
 შემდეგ თანდათან დიჯლა იკრებება იმ ადგილას, რომელსაც ქვია თალლ ჰეჰანი¹⁴⁶ და ჩაედინება მასში ვადნი რ-რუზმი—

ისაა ვადნ, რომელშიაც მრავლადაა დიჯლას წყალი. ამ ვადნს სათავე არმინის მიწაზეა მხარეში, რომელსაც განაგებს მუშაშლქ ალ-ბატრქი¹⁴⁷ იმასთან ერთად, რაც ეკვრის ამ ოლქს. ვადნ რ-რაზმში ჩაედინება მდინარე, წარმოქმნილი ბადლსთან, რომელიც გამოდის ხილტის მხრიდან. შემდეგ მოედინება დიჯლა, როგორც იგი არის, ვიდრე არ შეიკრიბება მთებთან, რომლებიც ცნობილია ალ-ჯაზირას მთების¹⁴⁸ სახელით. და ჩაედინება მასში დიდი მდინარე, ცნობილი ხარნას სახელით, რომელიც გამოდის არმინის ახლოს, მის საზღვარზე. შემდეგ ჩაედინება მასში აგრეთვე, დიდი მდინარე, ცნობილი მდინარე ბაჰანსას¹⁴⁹ სახელით. შემდეგ თანდათანობით იკრიბება ალ-ჯაზირას მხარეებში, რომელიც ცნობილია ჯაზირა იზნ ჴომარის სახელით და ჩაედინება მასში ვადნ, რომლის სათავე მდებარეობს არმინის გარეთ და რომელიც ცნობილია ალ-ბჰაჰარის¹⁵⁰ სახელით. შემდეგ თანდათანობით უერთდება მას ის, რაც არის ბანსურინსა¹⁵¹ და ალ-ჯაზირას შორის და ჩაედინება მასში ვადნ, ცნობილი დჰუმანს¹⁵² სახელით. დჰუმან გამოდის ზავაზანიდან, იქიდან, რაც არის არმინიასა და აზერბაიჯანს შორის. შემდეგ ჩაედინება მასში ვადნ ხანბური¹⁵³. იგი აგრეთვე გამოდის ადგილიდან, რომელიც ცნობილია ზავაზანად. ესაა ადგილი, რომელშიც იყო პატრიკიოსი, ცნობილი ჯარჯინის სახელით. შემდეგ რჩება [[მდინარე] ამ მდგომარეობაში, ვიდრე არ მიადწევს ბალადსა¹⁵⁴ და მავსილს. ჩაედინება მასში ბალადთან მისი დასავლეთი მხრიდან მდინარე, რომელიც ქვეითს უბრკოლებს ფონს გასვლას. შემდეგ არ ჩადის მასში წვეთიც კი, ვიდრე არ შეუერთდება დიდ ზანბს¹⁵⁵, რომელიც გამოედინება აზერბაიჯანის მთებიდან, მიემართება ზარქუნისა¹⁵⁶ და ბაბალნშისაკენ და შეერთვის მას ალ-ჰადნსას¹⁵⁷ ზემოთ ერთ ფარსახზე. შემდეგ აღწევს ას-სინნს¹⁵⁸ და უღობავს მას გზას ქვემო ზანბი, რომელიც გამოედინება შაჰრზურის მიწიდან. შემდეგ აღწევს სურრა მან რაჰას¹⁵⁹. აქამდე [მონათბრობი] ქასრავენს მიხედვითაა.

ამბობენ, რომ მისი ძირითადი სათავე არის მთაში, ამიდის ახლოს ციხესთან, რომელიც ცნობილია ზუ-ლ-კარნაჰის¹⁶⁰ ციხედ. მის ქვემოთ გამოდის ჴან დიჯლა და იგი იქ მიედინება. შემდეგ ყოველთვის, როდესაც იზრდება, უერთდება მას წყლები დიჰარ ბაქრის მთებისა¹⁶¹, ვიდრე არ მიუახლოვდება ზღვას ბას-11,553 რას¹⁶² ახლოს.

ვნახე მე იგი ამილთან, სადაც გადადიან მას სახედრით. შემდეგ მიემართება ღაჰაფზარიკინისაკენ, შემდეგ ჰინს ქაჰფასაკენ,

შემდეგ ჯაზირა იზნ ჴომარისაკენ, რომელსაც გარს უღლის, შემდეგ ბალადისა და მავსილისაკენ, შემდეგ თაქრნთისაკენ¹⁶³. ამბობენ: თაქრნთთან უერთდება მას ორი ზნბი: ზემო ზნბი იმ ადგილას, რომელსაც ეწოდება თაღლ ჭნჭანი და პატარა ზნბი—ას-სინნთან და იქიდან კი დიდდება. შემდეგ მიედინება ბაღდნდთან, ვსიტი-თან¹⁶⁴, ბასრასთან, აბბნდნთან¹⁶⁵ და შემდეგ ჩაედინება ინდოეთის ზღვაში¹⁶⁶.

როცა იგი ჩაუღლის ვსიტი, იყოფა ხუთ დიდ მდინარედ, რომლებზეც დაატარებენ გემებს¹⁶⁷. მათგანაა მდინარეები: სნსნ, ალ-ღარნჭი, დაკლა, ჯანჭარი და მახსანი. შემდეგ კვლავ ერთდებთან ეს მდინარეები და ისიც რაც ერთვის მას მთელი ალ-ჭურნთიდან¹⁶⁸, სოფელ მატრას¹⁶⁹ ახლოს. მასა და ბასრას შორის ერთი დღის გზაა.

გადმოცემულია იზნ აბბსისაგან¹⁷⁰, — ალღნჭიმც კმაყოფილია მისით, — რომ თქვა: ჩაუღერგა ალღნჭმა, — მაღალიმც არს იგი, — დანიღალს¹⁷¹, — მწვიდობა მას, — იგია დანიღალ დიდი, რომ, გათხარე ჩემი მონებისათვის ორი მდინარე და ჰქმენ მათ ორივეს გასასვლელად ზღვა. მე უკვე ვუბრძანე მიწას, რომ დაგმორჩილებოდა შენ. მან (დანიღალმა) აიღო ხე და გააკეთა მიწაზე კალაპოტი, რომელსაც მისდევდა წყალი და ყოველთვის, როდესაც ჩაუღლიდა ობლის, ქვრივისა ან ღრმა მოხუცის მიწას, აჭიცებდნენ მას ალღნჭს და იგი მოაცილებდა მათ. და კლავნილობა დიჯლასი და ალ-ჭურნთისა ამისაგანაა. ამ გადმოცემაში ნათქვამია, რომ დიჯლას სათავე არმნიღაშია.

11,564 **ღარბანდი**¹⁷² — ესაა ბნბ ალ-აბვნბი, რომელიც უკვე მოხსენიებული იქნა.

უკავშირდება მას ალ-ჰასან იზნ მუჰამმად იზნ ჴალნ იზნ მუჰამმად ას-სუჭნ ალ-ბალხნ აბუ-ლ-ვალნდი¹⁷³, ცნობილი ად-ღარბანდნდ. წინათ მისი ქუნდა იყო აბუ კათნდა. იგი იყო იმათგან, ვინც გაემგზავრა ჰადისების საძებნელად და მოაგროვა ძალზე ბევრი. მისი მოგზაურობა დაიწყო მავერანანჰრიდან ვიდრე ისქანდარნამდე. ბევრს ლაჰარაკობს მის შესახებ აბუ ბაქრ აჰმად იზნ ჴალნ ალ-ხატრბი „თარნში“¹⁷⁴, ზოგჯერ სწორს ამბობს, ზოგჯერ კი მცდარ ცნობებს იძლევა. ამბობენ, გადმოგვცა ჩვენ ალ-ჰასან იზნ აბუ ბაქრ ალ-აშკარიმ, რომ სწავლობდა იგი ისტორიას აბუ ჴბდ ალღნჭ ღანჯართან და რომ იგი ჰადისის, დიდი მცოდნე არ ყოფილა, გარდა იმისა. რომ ბევრი უმოგზაურია. არ იხსენიებს ამას ალ-ხატრბი თავის „თარნში“. იხსენიებს მას აბუ სადი, რომ იგი

უსმენდა ბუხარაში აბუ აბდ ალლჰ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ მუჰამ-
მად ალ-ჰაფიზ ლანჯარს და იმათ ვინც იყო მის წრეში სხვა ქალა-
ქებში. თქვა აბუ სადმა; გადმოსცემენ მისგან აბუ აბდ ალლჰ
მუჰამმად იბნ ალ-ჰადლ ალ-ჰარავი¹⁷⁵ და აბუ-ლ-კასიმ ზაჰირ იბნ
ტაჰირ აშ-შაჰჰანი¹⁷⁶. ამბობს აბუ სადი: იხსენიებს ზოგიერთი,
რომ აბუ-ლ-ვალიდ დარბანდი აღესრულა 456 წლის რამადანის
თვეში¹⁷⁷.

დიზჰამარი¹⁷⁸ — პირველი თანხმომიანი — ქესრით, მეორე — II, 573
თეშედით.

გამაგრებული ციხე აზერბაიჯანის მხარეში, თიბრნის ახლოს.

ად-დაუთი¹⁷⁹ — პირველი თანხმომიანი — ქათაჰით, მეორე — II, 575
სუქუნით, ბოლოში თაორი წერტილით ზემოთ.

პატარა ქალაქი მთების შუაში ირბილსა და თიბრნის შუა. II, 576
ვნახე იგი აყვავებული, მრავალსიკეთიანი. მისი მოსახლეობა მთლიან-
ნად ქურთებია.

დუმანიხი¹⁸⁰ — ქალაქი თბილისის მხარეში, არმენიაში. გა- II, 585
აქვთ იქედან აბრეშუმი. ამბობს აბუ-ლ-კასიმი: ამის შესახებ მითხ-
რა ერთმა მის მცხოვრებთაგან¹⁸¹.

დუმნი¹⁸² — მხარე არრანში, ბარხასა და დაბილს შორის. II, 629

დავნი¹⁸³ — პირველი თანხმომიანი — ქათაჰით, მეორე — ქეს- II, 632
რით, და ქვემოთ ორწერტილიანი — სუქუნით და ბოლოში —
ნუნით.

ქალაქი არრანის მხარეში აზერბაიჯანის უკიდურეს საზღვარ-
ზე თბილისის ახლოს. აქედან არიან აშ-შამის მეფეები — ააჰუბიდები¹⁸⁴.
მას უკავშირდება აბუ-ლ-ჰუთუჰ ნასრ ალლჰ იბნ მანსურ იბნ
საჰლ ად-დავნი ალ-ჯანზი¹⁸⁵, რომელიც იყო ჰაქიმი შაფიიტი.
სწავლობდა ჰიკჰს ბაღდადში აბუ ჰანიფ ალ-ლაზხანისთან. გაემგ-
ზავრა ხურასანში და გაჩერდა ნისაბურში რამდენსამე ხანს.
შემდეგ გადავიდა ბალხში და ისმენდა ჰადისებს აბუ სად აბდ
ალ-ვაჰიდ იბნ აბდ ალ-ჰარემ ალ-კასრისა¹⁸⁶, აბდ არ-რაზზჰ იბნ
ჰასსან ალ-მანინისა¹⁸⁷ და სხვათაგან. მოიხსენია იგი აბუ სადმა
თავის მასწავლებელთა შორის და აღნიშნა, რომ გარდაიცვალა
იგი ბალხში 546 წელს¹⁸⁸.

დიჰანრჯანი¹⁸⁹ — დიდი ქალაქი აზერბაიჯანში. მასა და II, 636
თიბრნის შორის ორი დღის სავალია, მასა და მარაღას შორის —
ორი დღის. ზოგიერთი უწოდებს მას ჰარაჰანს. როგორც თარგ-
მნიან აქ, მისი მნიშვნელობაა სოფელი ნახრჯანისა, ნახრჯანი
ქი იყო ხაზინადარი ხოსროსი და ეს ქალაქი მას უკავშირდება.

II,739 არ-რანნი¹⁹⁰—ქალაქი მარნღლასა და ზანჯანს შორის. ამბობენ, რომ მასში არის მადანი ოქროსი და მადანი ტყვიისა. თქვა მისწარმა: მოვამზადე მისგან ტყვიის ჟანგი¹⁹¹ და ყოველი მანნიდან მივიღე დანიქნახევიარი¹⁹² ვერცხლი. ვპოვე იქ მრავალი მანდრაგორი¹⁹³ დიდი ზომისა. თვითეული მათგანი იყო ათი წყურთა და ამაზე მეტი. ამ ქალაქში მდინარეა. ვინც დაღევს მის წყალს, იგი უვნებელჰყოფს სამუდამოდ თავს ქვეებისაგან¹⁹⁴.

II,740 აქ არის ჰაშიში, რომელიც აცინებს მას, ვისთანაც იმყოფება. იქამდე, რომ სიცილს კაცი სიგიჟემდე მიჰყავს. და ვისაც გადაუვარდება იგი ნაწილობრივ ან მთლიანად, ეწევა მას შწუხარება და ტირილი.

იქ თეთრი, გაუმჟვირვალე ქვებია, რომლებიც აღადგენენ ტყვიას. ღრუბლებიდან ცვივიან მწერები, რომლებიც უხდება მე-ლიის ავადმყოფობას¹⁹⁵ თავისი გამონაყოფით—ასე ამბობს მისწარბნ მუჰალჰილი¹⁹⁶.

და რაც მე ვიცი ეს ისაა, რომ არ-რანნი და არ-რანნი ერთი და იგივეა. ესაა ვრცელი ვილაიეთი არმინიის სანახებში. თხენიებს მას რომარ იბნ მუჰამმად ალ-ჰანაფი, აღიღებს რა მუჰამმად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-ჰამამის.

II,758 არ-რაჰაბი¹⁹⁷ — აზერბაიჯანისა და დარბანდის მხარე. დიდ ნაწილს მთელი არმინიისას მოიცავს ეს სახელი.

II,776 არ-რაზმი¹⁹⁸ — პირველი თანხმოვანი — ჭ ა თ ჰ ი თ, მეორე — ს უ ქ ჭ ნ ი თ.

ვადრ რ-რაზმი არმინიის მიწაზეა. მასში ბევრი წყალია. ერთვის დიჯლას თალლ ჭაჭანთან. ზოგჯერ ეს ვადრ ივსება დიჯლას წყლით ისე, რომ შესაძლებელია გემების მოძრაობა. გამოდის იგი არმინიის მიწიდან, იმ მხარიდან, რომელსაც განაგებს პატრიკიოსი მუშულნიკი იმასთან ერთად, რაც ეკვრის ამ მიდამოს. ვადრ რ-რაზმიში ჩაედინება მდინარე, რომელიც იწყება ბადლანთან და გამოდის ხილანტის მხრიდან.

II,778 არ-რასსი¹⁹⁹ — პირველი თანხმოვანი — ჭ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი — თ ე მ დ რ დ ი თ.

II,779 მდინარე აზერბაიჯანში. აზერბაიჯანის საზღვარი არ-რასსის გადაღმაა. ამბობენ, რომ არ-რანში არ-რასსზე ათასი ქალაქი იყო. გაუგზავნა ალლჰამა მათ წინასწარმეტყველი, სახელად მუსა, მაგრამ არა მუსა იბნ იმრანი, რომელმაც მოუწოდა მათ ალლჰისა და მისი რწმენისაკენ. მათ ცრულ გამოაცხადეს იგი, უარჰყვეს და არ და-მორჩილდნენ მის ბრძანებას. მაშინ დასწყევლა მან ისინი და

დასძრა ალლჰჰმა კჰრისი და ჰუეჰარისი ადგილიდან და დასცა მათ.

ამბობენ, რომ არ-რასის ხალხი ამ ორი მთის ძირას მოსახლეობს. არ-რასს სათავე კალნკალში აქვს. ჩაუვლის არრანს, შემდეგ ვარსანს, შემდეგ შეერთების ადგილს და ერთდებიან ისა და ალ-ქურრი. მათ შორის ქალაქი ბაღლაკანია. მიედინებიან ალ-ქურრი და არ-რასსი ერთად და ჩადიან ჯურჯანის ზღვაში.

ეს არ-რასსი საკვირველი მდინარეა. მასში მრავალი ჯიშის თევზია. ამბობენ, რომ ყოველ თვე შემოდის მასში ერთი ჯიშის თევზი, რომელიც მანამდე არ ყოფილა. მასში არის თევზი, რომელსაც ეწოდება შურმჰჰი და არ გვხვდება არსად მის გარდა. და შემოდის მასში ყოველ წელს, გარკვეულ დროს ერთ-ერთი მისი ჯიში.

თქვა მისნარ იბნ მუჰალჰილიმა, როდესაც მოიხსენია ბაზხი ბზბაქისა: ჩამოუღის მას მდინარე არ-რასსი. მის ნაპირებზე იზრდება საუცხოო ბროწეული, რომლის მსგავსი არ მინახავს არსად ქვეყანაზე. იქ არის საუცხოო ლეღვი და მის ჩილს ახმობენ თორნეში, რადგანაც არ არის მზე მათთან ხშირი ღრუბლიანობის გამო, და იქ ცა არ იწმინდება არასდროს²⁰⁰.

მდინარე არ-რასსი გადის ბალსაჯანის ველისაკენ, რომელიც მდებარეობს ზღვის ნაპირზე სიგრძით ბარზანდიდან ბარზანამდე. აქაა ვარსანი და ბაღლაკანი. ამ ველზე 5000 სოფელია, რომელთა უმრავლესობა გაპარტახებულია. მხოლოდ მათი კედლები და თაღებიღა დარჩენილა, არ შეცვლილა ნიადაგის სიკეთისა და სიმტკიცის გამო. ამბობენ, რომ ეს სოფლები არ-რასსის პატრონებისა იყო, რომლებიც მოიხსენია ალლჰჰმა ყურანში, დიდებულში²⁰¹. ამბობენ, რომ ესაა რაზმი ჯალჰთისა რომლებიც დახოცეს დავითმა და სულაიმანმა²⁰², — შვიდობა მათ, — რადგანაც ხელი შეუშალეს მათ გავლას. და მოკლულ იქნა ჯალჰთი²⁰² ურმიჯაში.

რუჰანდიზი²⁰³ — გამაგრებული ციხე აზერბაიჯანის ოლქში II,875 თიბრანის ახლოს.

ზარავანდი²⁰⁴ — პირველი თანხმოდანი — ჭ ა თ ჰ ი თ, შემდეგ II,922 ვ ე ვ ი — ჭ ა თ ჰ ი თ, ნ შ ნ ი — ს უ ქ შ ნ ი თ და ბოლოში დ ა ლ ი უწერტილო.

ამბობს მისნარ იბნ მუჰალჰილი. რომელმაც მოიხსენია მლაშე ტბა ურმიჯასთან. თქვა: ამ ტბასთან არის გამაგრებული ციხეები. ამ ტბის ნაპირი მიდის ადგილამდე, რომელსაც ეწოდება ვადრ-ლ-ქურდი და მასში იშვიათი ქვებია. მასზე სალაიმანის მხარეს, მდებარეობს შესანიშნავი, დიდებული, დიდმნიშვნელოვანი და ძალიან

სასარგებლო ცხელი წყალი. საერთო აზრითა და თანხმობით, იგი ითვლება საუკეთესოდ მათ შორის, რაც გამოდის მადნეულ-თაგან მიწიდან. მას უწოდებენ ხარანენდს²⁰⁵. მას უკავშირდება ხარანენდული ბორაქი. საქმე იმაშია, რომ, როცა ადამიანი ან ცხოველი დაფარული და დანაწიბურებული წყალულებით, რომლის ქვემოთაც იმყოფება დასუსტებული ძვლები, დაფარული შუშის ნამტვრევები და ღრმად ჩაფლული ხიწვები, ჩააყურყუმალავენ მასში, ღრმულები იღება და გამოიყოფა იქიდან ბალღამი და სხვა. კრილობები იწმინდება, ხორცდება და ადამიანი რჩება ამ უბედურებისაგან. მე ვიცნობდი კაცს, რომელიც მე წავიყვანე ამ წყაროსთან. მისი ავადმყოფობა იყო ფუფხი, სურავანდი, ქვალი, მკრეჭელი სირსველი, ტკივილი წვივში და მოდუნება სახსრებში, რაც მუდმივად აწუხებდა მას და იწვევდა სიცხეს. კიდევ, მას სხეულში ჰქონდა ისარი, რომელიც ღრმად იყო ჩასული მის სხეულში და ხორცი იყო დაფარული. ჩვენ ყველას გვეშინოდა, რომ ყოველ დილას ან საღამოს მას შეეძლო გაეხვრიტა მისთვის გული. მან დაპყო იქ სამი დღე და ისარი გამოუვიდა გვერდიდან, რადგანაც გვერდი არის ყველაზე თხელი ადგილი, სადაც მან ნახა გამოსავალი.

1,923

თქვა: და არ მინახავს ამის მსგავსი წყალი თუ არ მხოლოდ ათ-თიზისა²⁰⁶ და მუქრანის²⁰⁷ ქვეყანაში. თქვა: ამ ცხელი წყლის ღირსებებს განეკუთვნება ისიც, რომ მის გვერდით მიედინება მტკნარი, გამჭვირვალე, ცივი წყალი. თუ ადამიანი დაღვეს მას, იგი უშიშარსკყოფს თავს ხუნაგისაგან, ელენთას წვრილი ძარღვების გაფართოებისაგან და იოლად შეიმსუბუქებს შავ ნალველს²⁰⁸. მოიხსენია მან ამას გარდა სხვადასხვა დამახასიათებელი თვისებები ამ წყაროსი და აღლჰჰმა უკეთ იცის მისი სიმართლე²⁰⁹.

11,957

ზავაზანი²¹⁰—პირველი და მეორე თანხმოვანი—**ჰ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგ მეორე **ზ ა** და ბოლოში—**ნ ლ ნ ი**.

მშვენიერი ოლქი არმინიის მთებსა და ხილნტს, აზერბაიჯანსა, დიჯარ ბაქრსა და მავსილს შორის. მისი მოსახლეობა არმანებია. არიან მასში ქურთთა ტომებიც. ამბობს „ჭუთუჰის“ ავტორი²¹¹: როდესაც დაიპყრო იმად იბნ ღანმმა ალ-ჯაზირა და მიალწია კარდნსა და ბაზაბდნს²¹², ეახლა მას ზავაზანის პატრიკოსი და დაეზავა მის მიწაზე იმ პირობით, რომ გადაიხდიდა გადასახადს. ეს მოხდა ჰიჯრის 19 წელს²¹³.

თქვა იბნ ალ-ასნრმა²¹⁴: ზავაზანი არის ვრცელი ოლქი ტაროსის აღმოსავლეთით იბნ რომარის კუნძულიდან. მისი საზღვრები

იწყება დაახლოებით ორი დღის სავალზე მავსილიდან ხილტის-საზღვრების დასაწყისამდე და აღწევს მისი საზღვრები აზერბაიჯანამდე, სალამსის ოლქის დასაწყისამდე. მასში მრავალი გამაგრებული ციხეა. ყველა ისინი ეკუთვნის ბაშნავერასა და ბუხთინას ტომის ქურთებს. ბაშნავერას ციხეებიდანაა: ციხე ბარეკა და ციხე ბაშნორი. ბუხთინას კი ეკუთვნის ციხე ჯურზაკნლი, — ისაა მათი ყველაზე საუკეთესო ციხე და ისაა ტახტი მათი მეფისა, — ათილი, ალლუსი, ბანა ალ-ჰარაი, — რომლებიც ეკუთვნის მავსილის მფლობელს, — ალკი, არვახი, ბანახვა, ბარხუ, ქინქივარი, ნირუ და ხავშაბი.

* * *

საბალანი¹ — პირველი და მეორე თანხმოვანი — **ქათა** მით და III, 34 ბოლოში ნუნო.

დიდი მთა, რომელიც გადაჭყურებს ქალაქ არდაბნლს, აზერბაიჯანის მიწაზე. ამ მთაზე რამდენიმე სოფელი და წმინდანთა ბევრი საფლავია. თოვლი მის მწვერვალზე ზამთარ-ზაფხულსაა. მათ III, 35-სწამთ, რომ ეს არის ნიშანი წმინდანთა და კურთხეული მაზარის² ადგილებისა.

სირაჯ ტაჯრი³ — ასე ახმოვანებს მას იბნ ბარდ ალ-ხაბბუნი⁴. III, 63-ოლქი მესამე არმინიჯაში, ზოგი ამბობს — მეორეში.

სარავი⁵ — პირველი თანხმოვანი — **ქათა** მით და ბოლოში III, 64 ვ ვ ი.

ქალაქი აზერბაიჯანში. მასა და არდაბნლს შორის 3 დღის სავალია. მდებარეობს არდაბნლსა და თიბრისს შორის. დაანგრის იგი თათრებმა, — ალლპიმც დასწყევლის მათ, — 617 წელს და მოკლეს ყოველი, ვინც იქ იპოვეს.

ამბობს მუჰამმად იბნ ტაჰირ ალ-მუკადდასი: ას-სარავი უკავშირდება სარიას⁶, რომელიც უკვე მოხსენიებული იქნა. და ას-სარავი უკავშირდება ერთ ქალაქს, რომელიცაა არდაბნლთან და იწოდება სარვად⁷. ასე იხსენიებენ მას ალ იბნის გარეშე. თქვა: აქედანაა ნასრ ას-სარავი ალ-არდაბნლი, ნაფი იბნ ალ იბნ ბაჰრ იბნ აზრ იბნ ჰაზმ აბუ აბდ ალლჰ ას-სარავი⁸ ალ-ჰაკნი აზერბაიჯანიდან, რომელიც გადმოსცემს აბუ აჯაჰ ალ-არდაბილისაგან⁹, ალ იბნ მუჰამმად იბნ მაჰრავაჰ და აბუ-ლ-ჰასან ალ იბნ იბრანჰიმ ალ-კატტან ყაზვინელებისაგან¹⁰.

ამბობს აბუ სადი: ას-სარავი, სუქუნით, არის ნისბა სარვ არდაბნლისა აზერბაიჯანიდან. და იხსენიებს, იმას, რაც მოვიხსენიეთ

ჩვენ აღრე. და რასაც მე ვფიქრობ, ეს ისაა, რომ ნისბა ამ ქალაქისა არის სარწვენ ძირის მიხედვით და სარავენ ჭათჭით ჩამოკვეციოთ. რაც შეეხება სუქუნს, იგი სრულიად მიუღებელია და ალღაჰმა უკეთ იცის სისწორე.

III,68 **სარბატუ**¹¹—პირველი თანხმომავანი—**ჭათჭით**, შემდეგი—**სუქუნით**, ერთწერტილიანი **ბა**—**ჭათჭით** და **ტა** უწერტილო. ადგილი არმნიის ქვეყანაში. ჩაუდის მას მდინარე, რომელიც ცნობილია მისი სახელით და რომელიც ჩაედინება დიჯლაში. მისი სათავე არზანის გარეუბნებშია. იგი გამოდის ხუენთიდან და მისი მთებიდან არმნიის მიწაზე.

III,82 **სურმარა**¹²—პირველი თანხმომავანი—**ჭათჭით**, მეორე—**სუქუნით**, შემდეგ **ალიქი** და **რა**. დიდი ციხე და ვრცელი ვილაიეთი თბილისსა და ხილბტს შორის, სახელგანთქმული, ცნობილი.

III,88 **სარრის**¹³—**ტახტს** ნიშნავს, რომელზედაც იძინებენ ანდა სხდებიან. **სარრის** სამფლობელო ვრცელი სამეფოა ალ-ლანსა და ბაბ ალ-აბვანს შორის. მისკენ არ არის ორი გზის მეტი. გზა ხაზართა ქვეყნებისა და გზა არმნიის ქვეყნებისაკენ. ესაა თვრამეტი ათასი სოფელი მთებში.

ამბობს ისტახრბ: **სარრის** სამეფოს სახელია და არა ქალაქისა. **სარრის** მოსახლეობა ქრისტიანებია. ამბობენ, რომ ეს **ტახტი** სპარსთა რომელიდაც შეფეებს ეკუთვნოდა,— იგი იყო ოქროს **ტახტი**, როდესაც შეწყდა მათი მეფობა, სპარსთა რომელიდაც შეფემ წაიღო ეს **ტახტი**. ჩემამდე მოაღწია, რომ იგი ბაჰრამ ჯუროს ერთ-ერთი ჩამომავალი იყო და ეს სამეფო ახლა მათ ეკუთვნით. ამბობენ, რომ ეს **ტახტი** კეთდებოდა სპარსთა მეფეებისათვის მრავალი წლის განმავლობაში¹⁴. **სარრის** ქვეყანასა და ქალაქ სამანდარს შორის, რომელიც მოვიხსენიე თავის ადგილას, დაახლოებით ორი ფარსახია. მათ შორის კეთილგანწყობილება სუფევს. ასეთივე კეთილგანწყობილებაა **სარრისა** და მუსლიმებს შორის, თუმცა თითოეული მათგანი ფრთხილადაა მეორის მიმართ.

III,120 **სალამსი**¹⁵—პირველი და მეორე თანხმომავანი—**ჭათჭით**, ბოლოში მეორე **სინი**.

ცნობილი ქალაქი აზერბაიჯანში. მასა და ურმიას შორის ორი დღის სავალია. მასა და თიბრნუს შორის—3 დღის სავალი. იგი ამ ორს შორისაა. ახლა იგი და ისიც, რაც ეკვრის მას, დანგრეულია. **სალამსისა** და ხუვაჰის შორის ერთი გადასარბენია. **სალამსის** გრძელი 73 გრადუსია და მეექვსედი, განედი—33 გრადუსი და ნახევარი.

სალამნის უკავშირდება: მუსა იბნ იმრან იბნ მუსა იბნ ჰილალ აბუ იმრანი¹⁶, რომელსაც მოუსმენია აბანისათვის, დი-
მაშკში—აბუ-ლ-ჰასან იბნ ჯავსას¹⁷, აბუ ტაჰბ აჰმად იბნ იბრაჰიმ
იბნ იბნარას, მაქჰულა ალ-ბაჰრუთისა¹⁸ და სხვებისათვის, ჰალაბ-
ში—აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ბარაქა იბნ დნისისათვის¹⁹. და უსმენ-
და რეიში, ქუჰასა და ბალდღში—მუჰამმად იბნ მუხალლად ალ-ნატ-
ტარსა და ჯაჰარ იბნ მუჰამმად ალ-ხულდის²⁰, და ისმენდა რაკ-
კაში, ნისინისა, რამლასა²¹ და ჰამში²². გადმოსცემენ მისგან ძე
მისი დისა აბუ მუჰაჰმად ალ-მუჰანნად იბნ ალ-მუჰაჰმად იბნ
ალ-ჰასან ას-სალამნის, აშ-შარჩე აბუ-ლ-კასიმ ახ-ზადრე ალ-ჰამმინ²³
და სხვები მათ გარდა. გარდაიცვალა უშნუში 380 წლის რაბი
ალ-ახირის თვეს²⁴ და წაღებულ იქნა სალამნში.

III,121

სამანდარი²⁵—პირველი და მეორე თანხმომავანი—ქათაჰით, III,143
შემდეგ ნუნით—უქუნით, დალით—უწერტილო და ბოლოში რა.

ქალაქი ბაბ ალ-აბგაბის იქით რვა დღის სავალზე, ხაზართა
ქვეყანაში. ააშენა იგი ანუშირვან იბნ კუბაჰ ქისრამ.

ამბობს ალ-აზჰარე²⁶: სამანდარი ადგილია. სამანდარი ხაზარ-
თა სატახტო ქალაქი იყო. მას შემდეგ, რაც დაიპყრო იგი სალმან
იბნ რაბინამ, [სატახტო ქალაქი] ითილში იქნა გადატანილი.
მათ შორის შვიდი დღის სავალია.

ამბობს ისტახრე: სამანდარი ქალაქია, ითილს, ხაზართა მბრძა-
ნებლის ქალაქსა და ბაბ ალ-აბგაბს შორის, ბაღებით მდიდარი.
ამბობენ, რომ მოიცავს დაახლოებით ოთხი ათას ვენახს. მდებარეობს
სარირის სამეფოს საზღვარზე. მის ნაყოფთა შორის სქარ-
ზობს ყურძენი. იქ არის ხალხი მუსლიმთაგან, რომლებსაც იქ აქვთ
მეჩეთები და მათი სახლები ხისაგანაა, ფართო, ოღრო-ჩოღრო
სახურავებით²⁷.

მათი მეფე იუდეველია, ნათესავია ხაზართა მეფისა. მათსა და
სარირის საზღვარს შორის 2 ფარსახია. მათსა და სპიბ ას-სარირს
შორის მშვიდობა სუფევს. სამანდარიდან ითილამდე, ხაზართა
დედაქალაქამდე—8 დღის სავალია, სამანდარიდან ბაბ ალ-აბგაბამდე—
4 დღის სავალი.

სუმახსტი²⁸—პირველი თანხმომავანი—დამით, მეორე—ქათაჰით, III,151
ჰით, შემდეგ და ორი წერტილით ქვემოთ—სუქუნით, მეორე
სინი და ალიჰის შემდეგ—ტა უწერტილო.

ქალაქი ალ-ჰურანის ნაპირას, რუმის ქვეყნის მხარეს, ალ-ჰურანის
დასავლეთ ნაპირზე. მას აქვს ციხე მის შუაგულში. ცხოვრობენ III,152
იქ არმანები. ამჟამად მისი მფლობელი არის მეფე უწარჩინებულესი

წალწ იბწ ალ-მალაქე აწ-წწსირ აწსუჭე იბწ ააწბ სალწ ად-დწწწ²⁹.
იბწწწწწწ მას (სუმაასწტს) ალ-მუთაწწბბწ³⁰ თავეის ერთ-ერთ ლექსში.

სუმაასწტსის გრწდი 54 გრადუსი და ორი მესამეღია, გაწე-
ღი—36 გრადუსი და მესამეღი. აბუ წაწწწს ზწწწს მიბწეღწწ სუ-
მაასწტი მეოთხე იკლწწწწწ. მისი გრწღღია 32 გრადუსი და ორი
მესამეღი, გაწეღი—36 გრადუსი და მესამეღი.

მას უკავეწირღება აბუ-ლ-კასიმ წალწ იბწ მუჰამმად ას-სუმა-
სწტი ას-სულამწ, ცწობიღი ალ-ჯამწწწსის სახელით³¹, რომელიც
გარღაიცივალა დიმაშკში 453 წლის რაბწწ ალ-წბირის³² თვეს და
დაკრღალულია თავეის ადგილსამყოფელში წწწაწწწწწის კართაწ,
რომელიც მან ვაკწად³³ შესწწირა მუსლიმი ღარიბ-ღატაკებისა და
სუფიებისათვის. მისი უღიღეისი წაწწიღი ვაკწად შესწწირა ჯამესა-
თვის და უმეწტესი მისი სიმღიღრისა საკველმოკმეღოდ. იბწ-
წიებს მას იბწ წასწკირი³⁴ აბღ ალ-წაზწ იბწ მეღწწწწს³⁵ ბიოგრა-
ფიაში და ამბობს: მისი სახლი დიმაშკში ეკვროღა ჯამეს, რომე-
ლიც სუფიების³⁶ ადგილსამყოფელი იყო. მის შემღეგ კი ეკუთწწწოღა
მის ძეს წომარ იბწ წაბღ ალ-წაზწწ³⁷. უსწწავღია მას წაბღ ალ-
ვაჰწწ იბწ ალ-ჰასაწ ალ-ქალწბწსაგაწ³⁸ ჰაღწსი იბწ ხურაღწისა,
ჰიშაწწსაგაწ, მწლიქისაგაწ და სხვა. უსწწავღია მუვატწაწი³⁹ იბწ
ვაჰბისა⁴⁰ და იბწ ალ-კასიმისა, ასევე. ზოგეერთი ჰაღწსი ალ-
აეზწწწსა⁴¹, რომლებიც შეკრობა იბწ ჯაგსამ და გაღმოსცემღა შემღ-
გომად ამისა. ამბობეწ, რომ ღაბღაღა იგი 377 წლის რამაღწის
თვეში⁴². ყვეღაფერი ეს იბწ ალ-აქწწწსის „ქიბბ ალ-წარღწთიღა-
წაა“⁴³. აბუ-ლ-კასიმ ად-ღიმაშკწს წიგწში კი [მოხსწეწებულია] წალწ
იბწ მუჰამმად იბწ ააჰა იბწ მუჰამმად იბწ წაბღ ალლწა იბწ ზაქა-
რღა აბუ-ლ-კასიმ ას-სულამწ ალ-ჰაბწში, ცწობიღი სუმაასწ-
ტის სახელით. იგი ასე ამბობს—ალ-ჰაბწში, იბწ ალ-აქწწწწ კი—
ალ-ჯამწში.

III,160 **საწწწწწ**⁴⁴—პირვეღი თაწწმოვაწი—ქესტი, მეორე—სუ-
ქწწწწწ, ჯწმი და ბოლოში ლწმი.

სოფელი არმწწწაში, ამბობეწ—აზერბაიჯაწში. იბწწწიებს მას
აწ-შამწწწ.

III,160 **საწწწწწ**⁴⁵—პირვეღი თაწწმოვაწი—ქათპით მეორე—სუ-
ქწწწწწ, შემღეგ ჯწმი და ბოლოში წწწწ.

ადგიღი ბწბ ალ-აბგვბთან.

III,166 **სიწღაბწაწ**⁴⁶—პირვეღი თაწწმოვაწი—ქესტი, მეორე—
სუქწწწწწ, შემღეგ—ღწლი უწწერტილო, ერთწწერტიღიაწი ბწ-
ქათპით და შემღეგ უკაწასკწეღი თაწწმოვაწი—აწ.

ადგილი აწერდა იჯანში ბაზუთან, ბაბაქალ-ხურრანის ერთ-ერთი ოლქთაგანი. იხსენიებს მას აბუ თანინში ადიდებს რა აბუ საჰიდ მუჰამმად იბნ აჟუსუქს.

სანქ ასჭინდი⁴⁷ — დიდი მთა არმინიანში. ვეიქრობ, რომ ხი-III, 168 ლატსა და მანაზჯირდთანაა ახლოს.

სიჰვარდი⁴⁸ — პირველი თანხმეოვანი — ქესრით, მეორე — III, 208 შემსუბუქებული, ვავი — ჭათჰით, რა — სუქუნით და დალი უწერტილო.

ადგილი აწერბაიჯანში.

საჰახანნი⁴⁹ — პირველი თანხმეოვანი — ჭათჰით, მეორე — სუ-III, 2.5 ქუნით, მეორე სინი — ჭათჰით, ბა ერთწერტილიანი, ბოლოში — ნუნი. არაბებზე ამბობენ საჰავანს, ბა-ს ნაცვლად ვავი.

ქალაქი არანის ერთ-ერთ ოლქში. მასა და ბაჰლავანს შორის III, 216 4 დღის სავალია აწერბაიჯანის მხრიდან, როგორც გადმოცა ამის შესახებ კაცმა მის მცხოვრებთაგან.

საჰაჯანი ან სნაჯანი⁵⁰ — პირველი თანხმეოვანი — ქესრით III, 2.6 და ჭათჰით, მეორე თანხმეოვნის შემდეგ მეორე სინი, შემდეგ ჯიმი და ბოლიში ნუნი.

მესუთე იკლმეზია. მისი გრძელია 71 გრადუსი, განედი — 41 გრადუსი და 25 მინუტი.

ქვეყანა არანის შემდეგ. დაიპყრო იგი ბაბუ იბნ მასლამ და უწოდეს მას დამპყრობლებმა პირველი არმინიანა. დაეზავა [ჰაბიბი] მის მცხოვრებლებს ხარაჯის გადახდის პირობით. ეს მოხდა როსმან იბნ ნაჭჰანის, — ალლჰიმეც კმაყოფილია მისით, — ხალიფობის დროს⁵¹.

საჰაჯანსა და დაბნლს შორის 16 ფარსახია.

ნაბარანი⁵² — ალი ჭის შემდეგ ერთწერტილიანი ბა — ჭათ-III, 225 ჰით, ბოლოში — ნუნი.

ქალაქი არანის ერთ-ერთ ოლქში. დაახრსა იგი ანუშირვანმა. ნათქვამია [აგრეთვე], რომ იგი არის დარბანდის, იგივე ბაბ ალ-აბეჰის მხარეში. მასა და ქალაქ შარვანს შორის დაახლოებით 20 ფარსახია.

შათარი⁵³ — გახმოენებული. თა — ორწერტილიანი, ბოლო-III, 259 ში — რა.

ციხე არანის ერთ-ერთ ოლქში, ბარზასა და ქანჯას შორის. აქედანაა წარმოშობით ას-სულჰი აჟუსუქ ას-საჰრჰი⁵⁴, რომელმაც დასწერა მის შესახებ და თქვა: იგი ავკის ახლოსაა არანში.

შარვანი⁵⁵ — ქალაქი ბაბ ალ-აბეჰის, — რომელსაც სპარსელები III, 282 უწოდებენ დარბანდს, — მხარეში. გაამენა იგი ანუშირვანმა და

უწოდა მას თავისი სახელი. შემდეგ შეიკვეცა იგი მისი სახელის ნაწილის ჩამოცილების გამო. შარვანსა და ბზბ ალ-აბგვზს შორის 100 ფარსახია. გამოვიდა იქიდან მთელი რიგი მეცნიერი.

ამბობენ, რომ მის მახლობლად არის კლდე მუსასი,—მშვიდობა მას,—რომელზედაც დაავიწყდა თევზი მისი სიტყვის მიხედვით, მაღალიმც არს იგი. თქვა: იცით, როდესაც შევაფარეთ თავი კლდეს, მაშინ დამავიწყდა თევზი⁵⁶.

ამბობენ: ეს კლდე შარვანის კლდეა, ეს ზღვა—ჯრღანის ზღვაა და ეს სოფელი ბჯარვანია, სადაც შეხვდა მას ყრმა და მოკლა იგი⁵⁷. ამბობენ: [ეს მოხდა] სოფელ ჯრზანში. და ყველაფერი ეს არის არმინის მხარეები დარბანდის ახლოს.

ამბობენ: შარვანი ვილაიეთია, რომლის დედაქალაქია შამანბ. იგი ხაზართა ზღვის ახლოსაა.

ჰადისების მომთხრობნი უკავშირებენ მას რიგ რაიეებს. მათგანაა: აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ უშაარ იბნ მარუჰე ამ-შარვან⁵⁸, რომელიც იყო ჭაკიპი, ღვთისმოსაეი, ცხოვრობდა ნიზამიჯაში⁵⁹ და სწავლობდა ჭიკპს ალ-ქიჰა ალ-ჰარანსისთან⁶⁰. იგი გადმოსცემს ზოგიერთ რამეს აბუ ჰუსეინ მუბარაქ იბნ ალ-ჰუსეინ ალ-ლასსლისაგან. იხსენიებს მას აბუ სადი თავის მასწავლებელთა შორის.

III,310 შაკჰ⁶¹—ადგილი არმინიჯაში. ალ-ასმა⁶² წარმოთქვამდა შაკქას გარკვევებული ქანჭით, მაგრამ ამბობენ აქ ქანჭს.

III,311 შაკქ⁶³—პირველი თანხმოვანი—ქათჰით, მეორე—თეშდრით. ასე წარმოთქვამს ალ-ასმა⁶⁴. სხვები კი ამბობენ ქანჭით.

ვილაიეთი არმინიჯაში. უკავშირებენ მას ცნობილ შაკქურ ტყავს⁶⁵. მდებარეობს მდინარე ალ-ქურრზე თბილისის მახლობლად.

III,317 შამანბ⁶⁵—პირველი თანხმოვანი—ქათჰით, მეორე შემსუბუქებული, წერტილიანი ხან—ქესრით და ანორი წერტილით ქვემოთ.

ქალაქი აყვავებული. იგი შარვანის ქვეყნის დედაქალაქია არანის მხარეში. ითვლება ბზბ ალ-აბგვზის ერთ-ერთ ოლქად. მისი პატრონი შარვანშაჰი არის ძმა დარბანდის მმართველისა. აღნიშნავს ისტახრ იმას, რაც მიუთითებს, რომ შამანბ ახლახან დასახლდა. ამბობს: ბარზანადან ბარზანჯამდე 18 ფარსახია. შემდეგ გადახვალ ალ-ქურრს შამანბსაკენ და არ არის მასში მინბარი 14 ფარსახის მანძილზე. შამანბდან შამბარანსაკენ სამი დღის სავალზე პატარა ქალაქია, რომელშიც არის მინბარი⁶⁶.

შიმშატი⁶⁷—პირველი თანხმობანი—ქესრით, მეორე—სუ-III,319
ქუნით, შინი მსგავსი პირველისა და ბოლოში ტა უწერტილო.

ქალაქი რუმში, ჭურათის ნაპირზე. მის აღმოსავლეთით [მდებარეობს] ბალუვიძა, დასავლეთით—ხართაბირთი. იგი დღეს ითვლება ხართაბირთის ოლქად. III,320

ამბობს პტოლემე: ქალაქ შიმშატის გრძედი 71 გრადუსი და 30 მინუტია, განედი—37 გრადუსი და 50 მინუტი. მისი ტალინია ალ-ნაწიმი⁶⁸, მისი ბაჰთ ალ-ჰაჰთი ალ-ჯადი მდებარეობს 13 გრადუსით ქვემოთ სარატანიდან. მისი მოპირდაპირე მხარე მის მსგავსადაა ალ-ჯადიდან. მისი ბაჰთ ალ-მულქი მის მსგავსადგეა ალ-ჰამალიდან, მისი წყიბა კი—ალ-მინანიდან. მდებარეობს იგი მეხუთე იკლემში. ამბობს ზნჯის ავტორი: შიმშატის გრძედი 62 გრადუსია და ორი მესამედი, განედი—38 გრადუსი, ნახევარი და მეოთხედი.

შიმშატი ახლა დანგრეულია და მოსახლეობა იქ მცირეა. იგი სხვაა ვიდრე სუმასატი. ეს არის ორი უწერტილო სნით, ის კი—წერტილებიანით (შინით) და ორივე ალ-ჭურათზე მდებარეობს. ოღონდ, უწერტილო (სნიანი) სირიის ერთ-ერთი ოლქია, ეს კი—არმნიის მხარეშია. ამბობენ, ეწოდა მას შიმშატი იბნ ალ-ჰაჰეს იბნ სამ იბნ ნუჰის⁶⁹,—მშვიდობა მას,— მიხედვით, რადგანაც იგი იყო პირველი, ვინც დაარსა იგი.

აქედანაა წარმოშობილი ხალხი მეცნიერთაგან, მათგან: აბულ-ჰასან ალ იბნ მუჰამმად აშ-შიმშატი⁷⁰, რომელიც იყო პოეტი და რომელსაც აქვს თხზულებანი ადაბის დარგში. იგი იყო საიჭად-დავლა იბნ ჰამდნის⁷¹ დროს და მას ალ იბნ მუჰამმად აშ-შიმშატის შესახებ აქვს ლექსი.

შამქური⁷²—პირველი თანხმობანი—ჰათჰით, მეორე—სუ-III,322
ქუნით, ქაჰი, ვავი—სუქუნით და რა.

ციხე არანის მხარეში. მასა და ქანჯას შორის ერთი დღის სავალია—10 ფარსახი. შამქური ქველი ქალაქია. გაგზავნა მისკენ სალმან იბნ რაბრა ალ-ბაჰილიმ ბარზაას დაპყრობის შემდეგ, წამან იბნ აჰჰანის, —ალლაჰიმც კმაყოფილია მისით,— ხალიფობის დროს, ის ვინც დაიპყრობდა მას. იგი ყოველთვის დასახლებული და აყვავებული იყო ვიდრე არ დაანგრეეს სანავარდიელებმა⁷³. ესაა ხალხი, რომლებიც შეიკრიბნენ არმნიიდან ახზნდ იბნ უსაადის წასვლის დღეებში⁷⁴. ბოროტი იყო მათი საქმე და გამრავლდა მათი უბედურება. შემდეგ ბულამ, მუჰთასიმის მეკლამ, განაახლა იგი 240 წელს⁷⁵, მაშინ, როდესაც იგი იყო არმნიისა, აზერბაიჯანისა და შიმშატის ვალნი და უწოდა მას ალ-მუთავაქქილნა.

III,324 შამირანი⁷⁶— ციხე-სიმაგრე არმინიაში, ნასრის მიხედვით.

III,324 შამირანი⁷⁷—(პირველი თანხმოვანი)—ჟ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი—
ქ ე ს რ ი თ, ა ნ ო რ ი წ ე რ ტ ი ლ ი თ ქ ე ვ მ ო თ—ს უ ქ შ ნ ი თ, რ ა და ბ ო -
ლოში ნ შ ნ ი.

ქალაქი არმინიაში.

III,328 შანანი⁷⁸—(პირველი თანხმოვანი)—ჟ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი—ს უ-
ქ შ ნ ი თ, ზ ა ლ ი წ ე რ ტ ი ლ ი ა ნ ი და ბ ო ლ ო შ ი ნ შ ნ ი.

მხარე, მოსახლურე ხაზართა ქვეყნისა. იქ მრავალი გვარისა
ხალხისა, რომლებიც [მოსახლეობენ] კაბკის მთაზე. ნასრის მიხედ-
ვით, მათმა გეფემ მიიღო ისლამი ალ-მუჰთადირის დროს⁷⁹.

III,353 შინი⁸⁰—(პირველი თანხმოვანი)—ქ ე ს რ ი თ, შემდეგი—ს უ ქ შ-
ნ ი თ და ზ ა.

III,354 მხარე აზერბაიჯანში, დაპყრობილი მუღღრა იბნ შუზბას მიერ
სულჰით. თქვა: იგია გაარაბულებული ჯრისი. ამბობენ, ზარადუშთა,
მაჯუსთა წინასწარმეტყველი აქედანაა.

ამ მხარის დედაქალაქია ურმიჯა. ალ-მუთავაქქილმა მის გამ-
გებლად დანიშნა ჰამდუნ იბნ ისმაილ ან-ნადიმი⁸¹, რომელმაც არ
ინდომა.

ამბობს მისწარ იბნ ალ-მუჰალჰილი: როდესაც მე დავიწყე
შესწავლა კეთილშობილი ხელოვნებისა და სარფიანი ვაჭრობისა⁸²
მისი სუბლიმიაციით⁸³, დისტილაციით⁸⁴, დნობითა და კალცინაცი-
ით⁸⁵, ჩემს გულში შეიჭრა იქვი ძვირფასი ქვების მიმართ და გა-
მიჩნდა გაურკვევლობა სამკურნალწამლო ელემენტების თაობაზე.
და მაშინ გადავწყვიტე გამომეკვლია მალაროები და საბადოები.
გადმოცემებისა და აღწერილობების საშუალებით მივალწიე შინამდე.
ესაა ქალაქი მარაღას, ზანჯანს, შაჰრაზურსა და დინავარს წმორის
მთებს შუა, რომლებიც აერთიანებენ მადნებს ოქროსი, ვერცხლის-
წყლის, ტყვიის⁸⁶, ვერცხლის, ყვითელი დარიშხანის⁸⁷ და ქვისა, რო-
მელიც ცნობილია ჯამასტის⁸⁸ სახელით.

რაც შეეხება მის ოქროს, იგი სამი სახისაა: ერთი სახეობა
მისი ცნობილია ალ-კუმისინდ⁸⁹. ესაა მიწა, რომელსაც ასხამენ წყალს.
მას (მიწას) ჩარეცხავენ წყალი და რჩება თიბრი⁹⁰, წვეთარცა წვრილი
მარცვალი, რომელიც იკრიბება ვერცხლისწყლის საშუალებით. იგი
წითელია, ხალუკის ფერისა⁹¹, მძიმეა, სუფთა, ხასხასა, ცეცხლგამძ-
ლე, რბილი და ჭედადი.

მეორე სახე იწოდება ას-საჰრაქინდ⁹². პოულობენ მას ნაჭრე-
ბად ერთი ჰაბბიდან⁹³ ათ მისკალამდე⁹⁴ წონით. იგი ხასხასა, მკვ-
რივი და მძიმეა, მაგრამ არის მასში ცოტა სიმშრალე⁹⁵.

სხვა სახეობა იწოდება ას-საჰანადიდ⁹⁶. იგი თეთრია, რბილი, მძიმეა, წითელია სინჯვისას და იღებება აჯასპით.

მისი ღარიშხანი ფირფიტოვანია, მიწის მცირეოდენი რაოდენობით. გამოიყენება თაზნკისთვის^{96ა}. კერძოდ, მისგან ისბაჰანის მცხოვრებლები აკეთებენ თვლებს, მაგრამ მასში არაა წითელი.

მისი ვერცხლისწყალი უკეთესია ხურანისაზე, უფრო მძიმეა და სუფთა. ჩვენ გავსინჯეთ იგი და შეფარდება [მისი შემცველობისა] მადნურ ვერცხლში აღმოჩნდა ერთი ოცდაათთან. ჩვენ მსგავსი არ გვინახავს აღმოსავლეთში. რაც შეეხება მის ვერცხლს, იგი ძვირია მათთან ნახშირის სიძვირის გამო.

ამ ქალაქს შემოვლებული აქვს კედელი და იქ, მის შუაგულში არის ტბა⁹⁷. მისი ფსკერის მიღწევა შეუძლებელია. მე ჩავაგდე მასში საძირავი თოთხმეტ ათასზე მეტი წყრთის [სიგრძის], რომელიც დაიმსხვრა ათას [ნაწილად], ვერ ჩააღწია სიძიმემ [ფსკერს] და ვერ დამკვიდრდა მშვიდად. მისი ფართობი დაახლოებით ჰამიმიტური ჯერონის ტოლია. როცა მისი წყლით სველდება მიწა, იმ წამსვე იქცევა მკვრივ ქვად. გამოდის მისგან შვიდი მდინარე. თვითეული მათგანი ეშვება წისქვილთან და შემდეგ გამოდის კედლის^{11,355} ქვემოდან [ქალაქს გარეთ].

იქ არის ცეცხლის ტაძარი⁹⁸, დიდად თაყვანსაცემი მათთან. მისგან ინთება ცეცხლი მაჯუნებისა აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე. მისი გუმბათის თავზე ვერცხლის ნახევარმთვარეა⁹⁹. იგი თილისმაა. ზოგიერთი ხალხი ამირათაგან ცდილობდა მის ჩამოხსნას, მაგრამ ვერ შეძლეს.

ამ ტაძრის საკვირველებათაგან არის ის, რომ ანთია ცეცხლი შვიდასი წლის განმავლობაში და მასში სრულებით არ არის ნაცარი, თუმცა წვა არ შეწყვეტილა არც ერთ ხანს იმ დროიდან.

ეს ქალაქი ააშენა ჰურმუზ იბნ ხუსრუშირ იბნ ბაჰრამში¹⁰⁰ კირისა და ქვისაგან. ამ ტაძართან უზარმაზარი სასახლეები და დიდი, ვეებერთელა შენობებია. როცა მტერი გაემართება ამ ქალაქისაკენ და დადგამს მანჯანრეს¹⁰¹ კედლის პირდაპირ, მისი ქვეები ვარდება ამ ტბაში, რომელიც მოვიხსენიეთ. და თუ გადასწევს მანჯანრეს თუნდაც ერთი წყრთით, ეცემა ქვეები კედლის გარეთ.

თქვა: ამბავი ამ ქალაქის აშენებისა ასეთია: ჰურმუზამდე, სპარსთა მეფემდე, მიაღწია [ამბავმა], რომ იერუსალიმში, სოფელში. რომელსაც უწოდებენ ბაათ აღ-ლაჰმს¹⁰², დაიბადება კურთხეული ყრმა და შესაწირავი მისი იქნება მირონი¹⁰³, ზეთუნის ზეთი და

საკმეველი. და გაგზავნა მან ერთ-ერთი მისი სანდო პირთაგანი დიდი თანხით, რომელსაც თან მიჰქონდა დიდძალი საკმეველი და უბრძანა მას, წასულიყო იერუსალიმს, გამოეკითხა ამ ყრმის შესახებ და როცა გაიგებდა მის ამბავს, მიეცა ეს ძღვენი მისი დედისათვის, ეუწყებინა მისთვის იმ პატივის, სახელისა და კეთილი საკმეების შესახებ, რომლებიც ელოდა მის შვილს და ეთხოვა მისთვის, რომ დაელოცა იგი (მეფე) და მცხოვრებნი მისი სამეფოსი.

ამ კაცმა გააკეთა ყველაფერი რაც ებრძანა და გაემგზავრა მარიამისაკენ,—მშვიდობა მას,— გადასცა რაც გაატანეს მას და აუწყა კურთხევა მისი შვილისა; როდესაც მოისურვა დაბრუნება, მისცა მას [მარიამმა] ერთი ტომარა მიწა და უთხრა:—გადაეცი შენს პატრონს, რომ იქნება ამ მიწაზე შენობა. მან აიღო იგი და წავიდა. და როდესაც მივიდა ადგილს აშ-შინისა,—და იგი მაშინ იყო უდაბნო,—აქედ გახდა და იგრძნო [მოახლოება] სიკვდილისა. მაშინ დაფლა ეს ტომარა იქ და გარდაიცვალა. ამ ამბავმა მიაღწია მეფემდე და როგორც ამბობენ სპარსელები, გაგზავნა ერთი სანდო კაცი და უბრძანა მისულიყო იმ ადგილას, სადაც მოკვდა იგი და აეშენებია იქ ცეცხლის ტაძარი. ჰკითხა: საიდან გავიგებ ამ ადგილს? უპასუხა: წადი, და შენგან იგი არ დაიფარება. და როდესაც მიაღწია ამ ადგილს, დაიბნა, არ იცოდა რა მოემოქმედა. და როდესაც მოიცვა იგი ღამემ, დაინახა დიდი ცეცხლი, აღმართული საფლავის ადგილზე და მიხვდა, რომ ეს არის ადგილი, რომელსაც ეძიებდა. გაემართა მისკენ, შემოხაზა ცეცხლის ირგვლივ ხაზი და გაათია ღამე. როდესაც გათენდა, ბრძანა აშენება შენობისა ამ ხაზზე და ეს ის ცეცხლის ტაძარია, რომელიც არის აშ-შინში¹⁰⁴.

III,356

ამბობს მონა ალლჰისა, გლახაკი წინაშე მისსა, ავტორი ამ წიგნისა: ეს ყველაფერი აბუ დულაჰა მისწარ ბნ მუჰალჰილის, პოეტისაგან, შოდის და მე თავისუფალი ვარ პასუხისმგებლობისაგან მის სიმართლეზე, რადგანაც მისი სიტყვებისაგან გადმოსცემენ ბევრს არაჩვეულებრივსა და ტყუილს. მე კი მოვიყვანე ეს ისე, როგორც ვპოვე და ალლჰამა უკეთ იცის¹⁰⁵.

სხვები ამბობენ, რომ აშ-შინში არის ცეცხლი აზარახშისა. ესაა დიდი ტაძარი მაჯჰსთა შორის. როცა გამეფდა მათი მეფე, მონახულა იგი ფეხით. მარჯლასა და ამ მხარეების მცხოვრებლები უწოდებენ ამ ადგილს ქაზნას და ალლჰამა უკეთ იცის¹⁰⁶.

III,396

სულდუბნლი¹⁰⁷—მისი პირველი ნაწილი იგივეა, რაც წინ იყო. შემდეგ ბნ ერთწერტილიანი, ან ორი წერტილით ქვემოთ და ლნ მი.

ქალაქი არმნიის მიწაზე, მდინარე ქურრის აღმოსავლეთ ნაპირზე, თბილისის პირდაპირ. ააშენა იგი ქისრა ანუშირვან სამართლიანმა, მაშინ, როცა ააშენა ბაბ ალ-აბგვანი და დაასახლა იქ ხალხი სოლდელთაგან, სპარსთა მოდემის ხალხთაგან და გადა-
აქცია იგი მასლაჰად. და გაგზავნა მუთავაჰქილმა ბულან თბილი-
სისაკენ. იქ მის წინააღმდეგ გამოვიდა ისჰაკ იბნ ისმაწილი.
[ბულანმა] გადასწვა თბილისი მთლიანად და წაიღო მისი თავი სურრა
მან რაააში. სურრა მან რააადან მისი გამოსვლის შემდეგ, ვიდრე არ
შევიდა იგი მასში [ისჰაკის] თავით, განვლო ოცდაათმა დღემ.
თქვა პოეტმა:

კეთილი იყოს შენი მობრძანება, ვითარცა მოციქულისა.
მოიტანე ის, რაც განკურნავს უძღურებისაგან.
საერთოდ შენ არ საჭიროებ განმარტებას
ისჰაკ იბნ ისმაწილის თავით
და თბილისისა და სულდუბნლის დაპყრობით.

ისჰაკ იბნ ისმაწილს გაემეგრებინა სულდუბნლი, გაეხადა იგი
თავშესაფარად და მიენდო მისთვის თავისი ქონება და ცოლი, სა-
რწრის პატრონის ასული¹⁰⁸.

ხაკლაბი¹⁰⁹—(პირველი თანხმომგანი)—**ჭათჰით**. შემდეგი—III, 405
სუჰქუნიით, ლამი—**ჭათჰით** და ბოლოში ბაერთფერტი-
ლიანი.

ამბობს იბნ ალ-არაბი¹¹⁰: სიკლანი არის თეთრი კაცი. აბუ
ამრი¹¹¹ კი ამბობს, რომ სიკლანი წითური კაცია. თქვა აბუ მან-
სური¹¹²: ას-საკალიბა ტომია წითური ფერის, ქერა თმებით.
ემეზობლებიან ხაზართა ქვეყანას, [მოსახლეობენ] რუმის მთების
მწვერვალებზე. წითურ კაცს სიკლანს უწოდებენ საკალიბას ფერ-
თან მსგავსების გამო. სხვები კი ამბობენ: საკალიბა ქვეყანაა ბულ-
ლარსა და კუსტანტინიძას შორის. მისგან წარმოდგება მრავლობი-
თი—საკალიბა, მხოლობითი—საკლაბი.

ამბობს იბნ ალ-ქალბი: ააქეს იბნ ნუჰის,—მშვიდობა მას,—
შთამომავალთაგან არიან აუნანი, საკლაბი, აბდარი, ბურჯანი,
ჯურჯანი, ჭარისი და არ-რუმი, [როგორც ისინი, ვინც არიან]
ამათ შორის და დასავლეთით. თქვა იბნ ალ-ქალბი სხვა ადგი-
ლას: მიაგზო მამაჩემმა, რომელმაც თქვა, რომ რუმი, საკლაბი, არმინი,
აქრანჯი ძმებია. ისინი ლანტი იბნ ქასლუხნი იბნ აუნანი იბნ ააქე-
სის შთამომავალი არიან. მოსახლეობს თითოეული მათგანი გარ-
კვეთულ ადგილას მიწაზე, რომელიც იწოდება მისი სახელით¹¹³.

საკლავი აგრეთვე არის ალ-ანდალუსში¹¹⁴ შანთარინის ოლქში. მისი მიწა არის სუფთა მიწა. ამბობენ, რომ როდესაც მის მიწაზე დაითესება ერთი მაქქუქი¹¹⁵, მიიღება მისგან ასი კაფრი¹¹⁶ ან მეტი.

სიკილნდიაში¹¹⁷ ასევე არის ერთი ადგილი, რომელსაც უწოდებენ საკლავს. ამბობენ, რომ უწოდებენ მას ასევე საკალიბების უბანს. იქ არის მიმდინარე წყაროები, რომლებიც მოხსენიებულია სიკილნდიაში.

ამბობს მას-უდნ: საკალიბა სხვადასხვა ტომებია. მათი საცხოვრებელია ჰარბინდან შალშმდე¹¹⁸ დასავლეთში. მათ შორის ბრძოლებია. მათ ჰყავთ მეფეები. მათ შორის არიან ისეთები, ვინც მისდევს ქრისტიანული სარწმონეების იაკობიტურ მოძღვრებას და ისეთებიც, ვისაც არა აქვთ წიგნი და რელიგიური კანონები. ისინი წარმართები არიან. ყველაზე გულადი მათ შორის არის ტომი, რომელსაც უწოდებენ ას-სარის^{118a}. ისინი წვავენ თავიანთ თავს ცეცხლში. როდესაც მოუკვდებათ მეფე ან ბელადი, წვავენ თავიანთ ცხენებს. მათ აქვთ ჩვეულებანი ინდოელთა ჩვეულებების მსგავსი. ხაზართა ქვეყანაში მათი მრავალი ტომია.

პირველი საკალიბთა მეფეებიდან არის ად-დაჰრის¹¹⁹ მეფე. მას აქვს მრავალი ნათესები და მუსლიმ ვაჭრებს მიაქვთ მის სამეფოში სხვადასხვა სახის საქონელი. შემდეგ მოსდევს ამ სამეფოს საკალიბთა მეფეთაგან ჭარანჯის¹²⁰ მეფე. მას აქვს ოქროს საბადოები, ქალაქები, მრავალი ნათესები, დიდძალი ლაშქარი და რუმის სავაჭრო საქონელი. ემეზობლება საკალიბას ამ სამეფოს თურქთა მეფე^{120a}. ეს არის ერთ-ერთი სამეფო საკალიბას ქვეყანაში და ეს ტომი მათგან არის ყველაზე უკეთესი საკალიბათაგან გარეგნობით, ყველაზე მრავალრიცხოვანი და ყველაზე გულადნი არიან. წინათ ისინი ერთ მეფეს ემორჩილებოდნენ, შემდეგ განსხვავებული გახდა მათი ენა და გახდა თითოეული მეფე დამოუკიდებელი¹²¹.

III, 435 **სული**¹²²—(პირველი თანხმოდანი)—და მ მ ი თ, შემდეგი—ს უ-ქ უ ნ ი თ, ბოლოში—ნ უ ნ ი. უცხო სიტყვაა, მისი ძირი არ ვიცი არაბულში.

ქალაქი ხაზართა ქვეყანაში ბზბ ალ-აბენბის, დარბანდის, მხარეში. არ არის [არავინ] ვინც უკავშირდება მას [გარდა] ას-სულნსა და მისი ბიძის ძის იბრანჰიმ იბნ აბბან ას-სულნსა¹²³. იგი იწოდება სახელით ერთი კაცისა, რომელიც ტაბარისტანის მეფე იყო, მიიღო ისლამი აზნუნდ იბნ მუჰალაბის¹²⁴ საშუალებით და აკუთვნებდა თავის გვარს [ამ] ვილაიეთს. და ეს არის ქალაქი, როგორც გითხარი შენ. იხსენიებს მას ჰუნდუჯ ალ-მურრან¹²⁵.

ტაბარსათარანი¹²⁶ — არმნიის ერთ-ერთი ოლქი. იგი მისი ერთ-ერთი უმნიშვნელო ვილაიეთია. მოხსენიებულია „ალ-ქუთუბში“ და აგრეთვე, სხვაგანაც მის გარდა. დაიპყრო იგი სალმან იბნ რაბიანამ 25 წელს¹²⁷.

ტარუნი¹²⁸ — ადგილი არმნიიაში, რომელსაც იხსენიებს ალ-III, 534 ბუჰთურნ თავის სიტყვაში.

ტალ¹²⁹ — ქ ა თ შ ი თ. ციხე აზერბაიჯანში. უცხო სიტყვაა. III, 541 მისი წირია თალ.

ტუღათი¹³⁰ — ქალაქი და ციხე არმნიის მხარეში, არზან რუ-III, 562 მის ოლქში.

ატ-ტაჯტუნა¹³¹ — ტ ა გამეორებული და ვ ა ვ ი, შემდეგ ა ლ ი-III, 570 ჭი და შემდეგ ნ უ ნ ი.

ქალაქი არმნიის ოლქში.

აზუჟ¹³² — პირველი თანხმოვანი — ქ ე ს რ ი თ. საწინააღმდეგოა II, 668 სიტყვისა ზულუჟ, რაც თავმდაბლობას ნიშნავს.

ციხე ბარზანას რუსთაქში, არრანის მხარეში.

აკანათუ¹³³ — (ერთნაირი ხმოვნებით) გახმოვნებული და ნ უ ნ ი. III, 699 უცხო სიტყვაა. მისი ძირი არ არის არაბულ ენაში.

ციხე არრანში ჯანზას მხარეში.

ალლუსი¹³⁴ — ლ ა მ ი — თ ე შ დ ი დ ი თ.

III, 714

ერთ-ერთი ციხე ბუხთინას ქურთებისა არზანის მხარეში, იბნ ალ-არაბნს მიხედვით.

ჰარი¹³⁵ — მხოლოდითის ფორმაა ჰ ი რ ა ნ ი ს ა.

III, 834

ქალაქი არმნიის ოლქში. აქედანაა წარმოშობილი ზოგიერთი გვიანდელი თაობა.

ჰირუჰაბაზი¹³⁶ — (პირველი თანხმოვანი) — ქ ე ს რ ი თ, შემ-III, 928 დეგ ზ ა, ა ლ ი ჭ ი და ბ ა ერთწერტილიანი, ბოლოში — ზ ა ლ ი წერტილიანი.

გამაგრებული ციხე აზერბაიჯანის ოლქში. მასა და ხალხალს შორის ერთი ფარსახია.

ჰირუჰკუბაზი¹³⁷ — კუბაზი არის მამა მეფე ანუშირვან სამართ-III, 929 ლიანისა სპსანის სახლიდან¹³⁸.

ჰირუჰკუბაზი ქალაქია, დარბანდად ცნობილ ბაბ ალ-აბვაბ-თან ახლოს. ანუშირვანმა ააშენა იქ ციხე და უწოდა მას ბაბ III, 930 ჰირუჰკუბაზი.

ჰირანი¹³⁹ — (პირველი თანხმოვანი) — ქ ე ს რ ი თ, ბოლოში — III, 933 ნ უ ნ ი.

ქვეყანა და ვილაიეთი; ბაბ ალ-აბეშის ახლოს, ხაზართა მხარეში. უწოდებენ მის მეფეს ჭილანშაჰს. ისინი ქრისტიანები არიან. მათ აქვთ ენა და დიალექტები. ამბობს მასკუდნი: ჭილანშაჰი არის სახელი საკუთრივ სარნორის მეფისათვის. და იგი მართავს სარნორის ვილაიეთს, რომელსაც უწოდებენ ჭილანს¹⁴⁰. ამბობენ რომ მასშია სარნორის ოლქი.

* * *

IV,13 კარლუგანი¹—ქალაქი და ციხე ხილანტსა და კარსს შორის. არმინიის მიწაზე.

IV,19 კალნკალ²— დიდ არმინიაშია ხილანტისა და მანანჯორდის მიდამოებში, მეოთხე არმინიის ერთ-ერთი მხარეთაგანია.

ამბობს აჰმად იბნ ჯაჰა: არმინია მუდმივად იმყოფებოდა სპარსელთა ხელში ანუ შირვანის დროიდან ისლამის გავრცელებამდე. ერთხანს ქვეყნის მმართველობა დანაწილებული იყო და გახდნენ ისინი ვითარცა მულჟქ ატ-ტავა³ იფები³, ვიდრე არ გამეფდა არმინიაჟუსი. ეს იყო კაცი არმინიის ხალხთაგან, რომელმაც გააერთიანა მათი სამეფო. მერმე გარდაიცვალა და გამეფდა მის შემდეგ მისი ცოლი, რომელსაც ერქვა კალნი. მან დაარსა ქალაქი და უწოდა მას კალნი კალა, რაც ნიშნავს კალნის სიკეთეს. იგი გამოხატულია მის ერთ-ერთ კარზე. არაბებმა გააარაბულეს კალნი კალა და ამბობენ კალნიკალს⁴. ამბობენ გრამატიკოსები: კალნიკალს ემორჩილება იმავე წესს, რასაც მადნი ქარიბა, ოღონდ კალნიკალს არასოდეს არა აქვს ნუნნი, მაგრამ რადგანაც კალნი შეერთებულია კალსთან და კალს [გაგებულია] როგორც ადგილის სახელი მამრობითი სქესისა, ამიტომ იღებს თენგენს. და შენ იტყვი: ჰაზა კალნიკალნი (ეს კალნიკალა). და იცოდე, უმეტესობა უარყოფს თენგენს^{4ა}.

თქვა პტოლემემ: ქალაქ კალნიკალსს გრძედი 60 გრადუსია, განედი—38 გრადუსი, ას-სარატნიდან 14 გრადუსით ქვემოთ. მისი მოპირდაპირე მხარე მის მსგავსადაა ალ-ჯადიდიდან, მისი ბაათ ალ-მულქი ასევეა ალ-ჰამალიდან და მისი ბაათ ალ-წაკიბა—ალ-მინანიდან. ჩანს, რომ იგი მეხუთე იკლნიშია. ამბობს აბუ აენი თავის ზნჯში: კალნიკალს მეოთხე იკლნიშია მისი გრძედი 63 გრადუსი და 25 მინუტი, განედი—38 გრადუსი.

კეთდება კალნიკალსში ეს ნოხები, ცნობილი კალნს სახელით—ნისბაში იკვეცება ნაწილი მისი სახელისა [გამოთქმის] სიძნელის გამო.

მას უკავშირდება ადიბი, სწავლული აბუ ლილ ისმაილ იბნ ალ-კასიმ ალ-კალბი⁶, რომელიც ჩავიდა ბაღდადში და მიიღო [განათლება] გამოჩენილი პიროვნებებისაგან, როგორც არიან იბნ დურაადი⁶, აბუ ბაქრ იბნ ალ-ანბარ⁷, ნიქტავაჯი⁸ და მათი მსგავსნი. შემდეგ გაემგზავრა ანდალუსში და გაჩერდა კურტუბაში⁹, სადაც გამომჟღავნდა მისი ცოდნა. გარდაიცვალა იგი იქ 356 წელს¹⁰.

არმინიის საკვირველბათავანა სახლი, რომელიც არის კალნკალაში. ამბობს იბნ ალ-ჰაკიმი: მიაბო მე აბუ-ალ-ჰაჯჯ ალ-ამინში¹¹, რომელიც იყო ელჩი სხვადასხვა ქვეყნებისა და სანდოა რასაც იგი ამბობს, რომ კალნკალაში არის ეკლესია ქრისტიანებისათვის. იქ მათთვის არის დიდი სახლი, სადაც მათი წიგნები და ჯვრებია. როდესაც დადგება ბზობის ღამე, გაიხსნება ერთი ადგილი ამ სახლში და გამოაქვთ იქიდან თეთრი მიწა, რომელიც არ ისპობა მთელი იმ ღამის განმავლობაში დღამდე. მაშინ წყდება. და ერთდება ეს ადგილი ამ დღის [ბზობის] დადგომამდე. იღებენ მას ბერები და აძლევენ ხალხს. მისი დამახასიათებელი თავისებურება ისაა, რომ მოაქვს სარგებელი შხამისა და მორიელისა და გველის ნაკბენის წინააღმდეგ. ამზადებენ მისგან წამალს ერთი დანიკის წონისას წყლით, რომელსაც სვამს დაკბენილი და უჩერდება მაშინვე [ტკივილი]. მას [ახასიათებს] ასევე მეორე საკვირველება. ეს ისაა, რომ თუ გაიყიდება მისგან რაიმე, ვერ გამოიყენებს მას მყიდველი და ბათილდება მისი შრომა¹². იხსენიებს მას [კალნკალას] ისჰაკ იბნ ჰასსან ალ-ხურამი¹³, რომელიც წარმოშობით სოლდიდან იყო და ამაყობდა სპარსელობით.

კანი¹⁴—ბოლოში—უნ ი.

IV,21

ადგილი არმინიის სასაზღვრო ოლქში.

კაბზანი¹⁵ — (პირველი თანხმოვანი) — ჭათჰით, (მეორე) — IV,26 თეშდრით და ბოლოში ნუნ ი. კაბზანის მნიშვნელობით, რომლითაც წონიან.

ქალაქი და ვილაიეთი აზერბაიჯანში, თაბრზის ახლოს. მასა და ბაღლაქანს შორის, როგორც გადმოძვრა ამის შესახებ ერთ-ერთმა მის მცხოვრებთაგან.

კაბკი¹⁶—პირველი თანხმოვანი—ჭათჰით, მეორე—სუქს- IV,31 ნით და ბოლოში ისევე კაჭი. უცხო სიტყვაა.

მთა, რომელიც ეკვრის ბაბ ალ-აბეზსა და ალ-ლანთა ქვეყანას. იგი არმინიის უკიდურესი საზღვარია. ამბობს იბნ ალ-ჰაკიმი. კაბკის მთაზე 72 ენაა. ყველა ადამიანი ვერ იგებს მეორის ენას

მთარგმნელის გარეშე. ამბობენ, რომ მისი სიგრძე 500 ფარსახია. ეკერის იგი რუმის ქვეყანას ხაზართა და ალ-ლანთა საზღვრამდე^{16a}. ამბობენ, რომ ეს მთა არის წარჯის მთა, რომელიც მდებარეობს მექასა და მედინას^{16b} შორის. იგი მიემართება აშ-შამისაკენ, ვიღრე არ მიიღწევს ლუბნანს¹⁷, ჰომისის მხარიდან და სანირას^{17a} დიმაშკიდან. შემდეგ მიემართება და უერთდება ანტიოქიისა და სუმაქსატის-მთებს და იწოდება იგი ამ ადგილას ალ-ლუქქამად. შემდეგ მიემართება მალატრეასა, შიმშატისა და კალნკალნსაკენ ხაზართა ზღვამდე, სადაც მდებარეობს ბაზ ალ-აბვანი. აქ მას ეწოდება კაბკი. იხსენიებს მას ალ-ბუჰთურნი.

ზოგიერთ ლექსში გვხვდება კაბჯი—ჯნიმით. ასეა სურაჲკა იბნ წამრის ლექსში, რომელიც იხსენიებს მას ბაზ ალ-აბვანთან.

IV,32 კაბალა¹⁸ — გახმოვებული. ძველი ქალაქი დარბანდის, —რომელიცაა ბაზ ალ-აბვანი,—მახლობლად, არმინიის ოლქში. დააარსა იგი კუბაზ მეფემ, ანუშირვანის მამამ.

მას უკავშირდება, როგორც მე ვფიქრობ, აბუ ბაქრ მუჰამად იბნ წამარ იბნ ჰაჰს ალ-ჰაქამ ას-სალრნ^{18a}, ცნობილი ალ-კაბალანს სახელით, რომელიც სწავლობდა ჰადისებს ბაღდადში მუჰამად იბნ წაბდ ალ-აზნზ იბნ ალ-მუბარაქსა და სხვებთან. იგი იყო სუსტი ჰადისის მეცნიერებაში. გადმოსცემენ მისი სიტყვებიდან აბუ ბაქრ აშ-შაჰან¹⁹ და აბუ-ლ-ჰათჰ ალ-აზდნი ალ-მავსილინ²⁰.

IV, 51 კურანნი²¹. (პირველი თანხმოვანი) — დამმით.

ალ-ბაზნანინს დედაქალაქი აზერბაიჯანში, სადაც დასახლდა ბაბაქ ალ-ხურრამი—ნასრის მიხედვით.

IV,57 კარსი²²—კაჰი—ჰათჰით, რა—სუქუნით და სადი.

ქალაქი არმინიასში, თბილისის მხარეში. გააქვეთ იქედან აბრეშუმი. მიამბო ამის შესახებ ერთმა მის მცხოვრებთაგან. მასა და თბილისს შორის ორი დღის სავალია.

IV,163 ალ-ლანთა ციხე²³—მოვიხსენიე იგი ალ-ლანებთან. იგი არის სამყაროს საკვირველებთაგანი, როგორც ამბობენ მის შესახებ.

IV,164 რუმის ციხე²⁴—გამაგრებული ციხე ალ-ჰურანთის დასავლეთით ალ-ბნრას პირდაპირ, მასა და სუმაქსატს შორის. იქ არის სადგომი არმანთა პატრიარქისა, მესიის ნაცვლისა მათთან. უწოდებენ მას არმინიასში კათალიკოსს.

ეს ციხე მუსლიმთა ქვეყნის შუაგულშია. მე მგონია, რომ იგი არმანთა ხელში დარჩა მაშინ, როდესაც მის გარშემო მდებარე ყველა ქვეყნები დაპყრობილი იქნა, მხოლოდ მისი მცირედი სარგებლიანობის გამო, რადგანაც არა აქვს მას არავითარი შემოსა-

ვალი და მეორეც იმიტომ, რომ იგი მათი რელიგიის მღვდელმთავრის სადგომია. თითქოსდა დატოვეს იგი, როგორც დატოვეს ტაძრები და ეკლესიები ისლამის ქვეყანაში.

კათალიკოსი, რომელიც ჰქონდა პატრიარქის წოდება, უძველესი დროიდან მუდმივად იყო დავითის შთამომავალთაგან, — მშვიდობა მას. მისი ნიშანი მათთან არის გრძელი ხელები იმდენად, რომ ეშვებოდეს მუხლს ქვემოთ, როდესაც ადგება და დაუშვებს მათ. გადაიციემა ეს მემკვიდრეობით მის შთამომავლობაზე.

როცა იყო დაახლოებით 610 წელი²⁵, ლეონ იბნ ლეონმა²⁶, არმანთა მეფემ, რომელიც იყო აშ-შამის ქვეყანაში მასსისის, ტარასუსისა და აზნანს მხარეს²⁷, დააწესა ის, რაც არ მოსწონდათ არმანებს. და ეს ისაა, რომ როდესაც ჩავიდოდა სოფელში ან ქალაქში, მოუხმობდა ერთ-ერთს არმანთა ასულთაგან, ნამუსს ახდიდა იმ ლამით და შემდეგ გაუშვებდა თავის სახლში. როცა IV, 165 მოინდომებდა წასვლას მათგან.

შესჩივლეს არმანებმა ამის შესახებ კათალიკოსს, რომელმაც გაუგზავნა მას [კაცი] და შეუთვალა: იმის ნებას, რასაც შენ ჩაძინხარ, არ რთავს ქრისტეს რჯული. თუ გინდა დარჩე ქრისტიანად, თავი დაანებე ამას, და თუ არ გინდა დარჩე ქრისტიანად, ქმენ რაც გსურს. უპასუხა: მე მინდა დავრჩე ქრისტიანად და თავს შევიკავებ იმისაგან, რაც არ მოსწონს პატრიარქს. შემდეგ თავისი ზნე არ მოიშალა და უარესად იქცეოდა. გაიმეორეს საჩივარი [არმანებმა]. გაუგზავნა მას [კათალიკოსმა კაცი] მეორედ და შეუთვალა: თუ შეიკავებ თავს იმისგან რასაც აკეთებდი [ხომ კარგი], თუ არა და შეგარისხავ. მაინც არ მიაქცია ყურადღება ამას და კიდევ ერთხელ იჩივლეს [არმანებმა]. მაშინ შერისხა იგი კათალიკოსმა. შეიტყო ეს [ლეონმა], გაიშიშვლა თავი, მაგრამ არ გამოავლინა სინანული იმის გამო, რასაც ჩაძიოდა.

და შეიკავა თავი მისმა ლაშქარმა და სამწყსომ მისმა მისი საჰმლის ჭამისა და მის საკრებულოში ყოფნისაგან და მიატოვა იგი მისმა ცოლმა. თქვეს: ეს ის რელიგიაა რომლის ვალდებულებების შესრულება ყოველთვის აუცილებელია. ჩვენ შენთან ვართ თუ დაგესხმება მტერი ანდა შეგემთხვევა რამე. რაც შეეხება ჩვენს ყოფნას შენთან და ასევე ჭამის შენი საჰმლისას — არა. და დარჩა იგი მარტო და როცა ამხედრდებოდა, ამხედრდებოდა მცირე რაზმით.

მაშინ შეწუხდა, გამოამჟღავნა სინანული. გაუგზავნა კათალიკოსს [კაცი] და თხოვდა რათა დასწრებოდა მის მონანიებას და ხალხის თანდასწრებით აეხსნა რისხვა. მოტყუვდა კათალიკოსი,

წარსდგა მასთახ და თითონ ახსნა რისხვა, რასაც დაესწრო მრავალი.

როდესაც დასრულდა საკრებულო, შეიპყრო ლეონმა [ვათალიკოსი] თავისი ხელით და ავიდა ციხეში, სადაც იყო იგი ბოლო ხანს. შემდეგ მოიყვანა ერთი კაცი მისი ოჯახიდან, მე ვფიქრობ, რომ მისი დეიდის შვილი ან ვინმე ამის მსგავსი, რომელსაც მიეღო ბერობა, გაუგზავნა იგი ციხეში და აკურთხებინა კათალიკოსად — და იგი ამ ხანამდე იქაა.

და შეწყდა კათალიკოსობა დავითის ოჯახის წევრებისა. ჩემამდე მოაღწია, რომ არ დარჩენილა მათგან ამ მხარეში ერთიც კი, რომელიც იქნებოდა ამ ადგილზე. და თუ არის ხილნატის მიდამოებში მათგან რაიმე ნაწილი, ალღაპმა უკეთ იცის²⁸.

IV,178 **კამნზი**²⁹ — (პირველი თანხმომავანი) — **ჰათჰით**, შემდეგი — **ქესროით**, **აწ** — სუქუნით და **ზწ**.

დიდი სოფელი თბილისის სოფლებიდან, მისგან ნახევარი დღის სავალზე.

IV,218 **კამურტი**³⁰ — **კჰტი** — **ჰათჰით**, **აწ** — სუქუნით, **მწმი** — დამმით და **რწ**.

ციხე მთებში მავსილსა და ხილნატს შორის. უკავშირდება მას მრავალი გამოჩენილი მბრძანებელი მავსილსა და ხილნატში. ისინი ქურთები არიან. მათ ბატრონს აბუ-ლ-ჰაფარისს³¹ ეძახიან.

IV,245 **კაზაჯი**³² — გახმონებული, ბოლოში — **ჯწმი**.

სახელი ციხისა და მხარისა აზერბაიჯანში, ბზაქ ალ-ხურამის ერთ-ერთი სადგომთაგანი. იგი გაარაბულებული უცხო სიტყვაა. მისი ძირის მნიშვნელობაა თავ შეესაფარი. იხსენიებს მას აბუ თამშამი, ხმარობს რა მრავლობით რიცხვში.

IV,251 **ქურჯი**³³ — (პირველი თანხმომავანი) — **დამმით**, შემდეგი — **სუქუნით** და **ბოლოში** — **ჯწმი**.

ტომი ქრისტიან ხალხთაგან. მოსახლეობენ კაბკის მთებში და სარნის მხარეში. ისინი იმდენად ძლიერი იყვნენ, რომ დაეუფლენ თბილისს. მათ აქვთ ქვეყანა, რომლის სახელწოდებაც დაკავშირებულია მათთან, ჰყავთ მეფე, აქვთ თავისი ენა, არიან გულადნი, ძლიერნი, მრავალრიცხოვანნი და ბევრნი.

ამბობს მასწუდო, როცა აღწერს მცხოვრებთ კავკასიის მთისა და მისი მიდამოებისა: მოსდევს ჯრდნისს³⁴ სამეფოს კაბკის კარების მხრიდან მეფე, რომელსაც ეწოდება ბარზნანი³⁵ და ცნობილია მისი ეს ქვეყანა ქურჯის სახელით. ისინი კვერთხის მფლობელებნი არიან. ყველა მეფე, რომელიც ემეზობლება ამ ქვეყანას,

იწოდება ბარზინანად³⁶. ის არაფერს არ უმატებს ამათ შესახებ, რაიმე განსხვავებულს მიუხედავად იმისა, რომ სხვებზე ბევრს ლაპარაკობს და ეს მიუთითებს მათ სიმცირეზე. დიდება მას, ვინც IV, 252 ცვლის მდგომარეობას.

ისინი ამ ჩვენს დროში წარმოადგენენ მეფეებს, რომლებსაც აქვთ ძალა და სიმრავლე, რითაც ისინი დაეფუძნენ ამ ქვეყანას, სანამ არ განდევნა ისინი ხვარაზმშაჰ ჯალალ ად-დინმა³⁷.

ქურდი³⁸—(პირველი თანხმომავანი)—და მ მ მ ი თ, შემდეგი—ს უ-IV, 257 ქუნი თ და დ ა ლ ი უწერტილო—აქრადის მხოლოდითის მნიშვნელობით.

ტომის სახელი. ამბობს იბნ ტაჰირ ალ-მუჟაღდასი: სახელია ალ-ბადა³⁹ის ერთ-ერთი სოფლისა. იქიდანაა ჩვენი შეიხი აბუ-ლ-ჰასან ალ-იბნ ალ-ჰუსეინ იბნ აბდ ალლჰა ალ-ქურდი³⁹. გადმოგვცემს ჩვენ აბუ-ლ-ჰუსეინ აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ ალ-ჰუსეინ იბნ ფადიშაჰ ალ-ისბაჰანნი აბუ-ლ-კასიმ ატ-ტაბარანისაგან⁴⁰, რომ „ქითაბ ალ-ადნიათი“ მისი ერთ-ერთი თხზულებაა. შევეკითხე მას ამ ნისბის შესახებ. თქვა: ჩვენ ვართ პოფელ ბადა⁴⁰ის მცხოვრებნი, რომელსაც ეწოდება ქურდი.

ამბობს ისტაბრნი: ქურდი ადგილია უფრო დიდი, ვიდრე აბარკუჰი⁴¹ და უფრო იაფფასიანი. მათ აქვთ მრავალი ციხე⁴².

ქურდი⁴²—(პირველი თანხმომავანი)—და მ მ მ ი თ, მეორე—თ ე V, 259 დ რ დ ი თ.

ცნობილია, რომ ალ-ქურდი მდინარეა არმინიასა და არარნს შორის, ჰყოფს შუაზე ქალაქ თბილისს. მასა და ბარზანას შორის კარი ფარსახია. შემდეგ ერთდებიან ისა და მდინარე არ-რასის ერთად და შემდეგ ჩაედინებიან ხაზართა ზღვაში—იგია ტაბარისტანის ზღვა.

თქვა ისტაბრნი: ალ-ქურდი მდინარეა მტკნარი, სასიამოვნო. მსუბუქი, მიედინება მდორედ. მისი სათავე ხაზრანთა ქვეყანაშია. შემდეგ მიედინება აბხაზთა ქვეყანაში ალ-ლანთა მხრიდან, მთებიდან, ჩაუვლის თბილისს, შემდეგ ხუნანის ციხეს, შემდეგ [მიემართება] შაქისაკენ. მის ნაპირებზეა ჯანა და შამქური. მიედინება ბარზანას კარიდან ბარზანჯისაკენ და ტაბარისის ზღვისაკენ არაქსთან შეერთების შემდეგ—იგი უფრო პატარა მდინარეა, ვიდრე ალ-ქურდი⁴⁴.

ქარქარი⁴⁵—(პირველი თანხმომავანი)—ჭ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი—IV, 262 ჯ უ ქ უ ნ ი თ, ბოლოში ქ ა ჭ ი მეორე და რ ა.

ქალაქი არრანში ბაალაკანის მახლობლად, ააშენა იგი ანუ-
შირვანმა. მითხრა მე იბნ ალ-ასირმა⁴⁶, რომ ქარქარი ციხეა ღალა-
ტნეას ახლოს, მასა და ნმიდს შორის. მისგან ახლოს არის არ-
რანის ციხე, რომელსაც იხსენიებს მუთანაბბი თავის ლექსში. და
აღლჰმა უკეთ იცის. ქარქარი ასევე, არის ციხე სუმაასატსა და
ზიჰადის ციხეს შორის. იგი ციხე იყო და დაინგრა.

IV,272 ქანან⁴⁷—(პირველი თანხმოვანი)—**ჭ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგი—სუ-
ქუნით და ნუნით.

პატარა ქალაქი. მასა და მარნლას შორის დაახლოებით
6 ფარსახია. იქ მასში არის მადჟუსების თაყვანისცემის ადგილი. იქ
უძველესი ცეცხლის ტაძარია და უზარმაზარი სასახლე, ძალიან მა-
ღალი. ააშენა იგი ქაახუსრუ მეფემ.

IV,297 ქალნარუჴი⁴⁸—ნიშნავს დიდ მდინარეს. იგი აზერბაიჯანშია
ბაზის, ბაბაქის ქალაქის ახლოს. აქ დაბანაკდა აქშინი, როდესაც
ებრძოდა ბაბაქს.

IV,300 ქალქი⁴⁹—**ო რ ი ქ ა ჭ ი თ**, მათ შორის **ლ ნ მ ე**—სუქუნით.
ადგილი მაჰადურაიკინსა და არმინიას შორის. ეს არის ად-
გილი, რომელშიც იყო პატრიკიოსი იბნ ბუქრატის. აქედან გამო-
დის მდინარე, რომელიც ჩაედინება დიჯლამში.

IV,300 ქალქავ⁵⁰—არრანის ერთ-ერთი ოლქი. მასა და სინაჯანს შო-
რის 16 ფარსახია.

IV,308 ქანჯა⁵¹—(პირველი თანხმოვანი)—**ჭ ა თ ჰ ი თ**, შემდეგი—სუ-
ქუნით და ჯნით.

დიდი ქალაქი. იგი არრანის ქვეყნის დედაქალაქია. სწავლულთ
ხალხი მას ჯანხას უწოდებს—**ჯ რ მ ი თ**, **ნ უ ნ ი თ** და **ზ ა თ ი**.

IV,310 ქუნდავანი⁵²—(პირველი თანხმოვანი)—**დ ა მ მ ი თ**, და **დ ა**-
ლ ი ს შემდეგ **ვ ა ვ ი**.

მარნლას ერთ-ერთი მხარე. იხსენიება ქარმთან⁵³ ერთად. აშ-
ბობენ ქარმი და ქუნდავანი.

IV,312 ქინქიგარი⁵⁴—**ო რ ი ე ვ ე ქ ა ჭ ი თ**—**ქ ე ს რ ი თ**, **ნ უ ნ ი**—სუქუნით
და **ვ ა ვ ი**—**ჭ ა თ ჰ ი თ**.

ციხე გამაგრებული და აყვავებული ჯაზირა იბნ რომარის ახ-
ლოს. ითვლება ზავაზანის მხარის ციხეებში. ეკუთვნის მავსილის
მფლობელს.

IV,320 ქუნქუნანი⁵⁵—(პირველი თანხმოვანი)—**დ ა მ მ ი თ**, შემდეგი—
სუქუნით, **ზ ა ს** შემდეგ **ქ ა ჭ ი**—**დ ა მ მ ი თ**, **ნ უ ნ ი** და ბოლოში
ნ უ ნ ი.

დიდი სოფელი თიბრნის მიდამოებში. მასა, ურდიასა და
თიბრნის შორის ორი სავალია. ნიშნავს იგი ქუნანის⁵⁶ მკეთებლებს.

წინ წახვალ თუ უკან დაიხევე, ჩანს მისგან ურმიის ტბა, რომელიც მე ვნახე.

ქრანი⁵⁷ — ქალაქი აზერბაიჯანში, თაბრნხსა და ბაჰლაკანს IV,33 შორის. მიამბო მის შესახებ ერთ-ერთმა მის მცხოვრებთაგან.

ალ-ლანი⁵⁸ — ბოლოში ნუნ ი. IV,343

ვრცელი ქვეყანა არმინიის მხარეში ბზ ალ-აბენბის ახლოს, ხაზართა. მეზობლად. ხალხი აუხეშებს მას და წარმოთქვამს ალ-ლანს. ისინი ქრისტიანები არიან. მოჰყავთ მათგან ტყავის დამამუშავებელი მონები.

IV,344

ალ-ლუჯუმი⁵⁹ — ლიჯუმის⁶⁰ მრავლობითია. ზნთ ალ-ლუჯუმი ცნო-IV,351 ბილი ადგილია ჯურზანში, თბილისის სანახებში. თქვა ბალზორნმ: ჰაბნზ იბნ მასლამა ალ-ჰიპარნ, გაგზავნილი ჟუსმანის მიერ, გაემართა არმინიისაკენ და ჩავიდა სრსაჯანში. შეებრძოლენ მას მცხოვრებლები, რომლებიც მან დაამარცხა, დაიპყრო ვაესი და დაეზავა სრსაჯანის ციხეების მცხოვრებლებს ხარაჯას გადახდის პირობით. შემდეგ გაემართა ჯურზანისაკენ და როდესაც მიაღწია ზნთ ალ-ლუჯუმს, გაუშვეს მუსლიმებმა საბალახოდ ნაწილი თავიანთი ცხენებისა და შეკრიბეს მათი ლაგმები. გამოვიდნენ მათ წინააღმდეგ ადგილობრივი მკვიდრნი, არ მისცეს მათ საშუალება რომ შეეკაზმათ ცხენები და ებრძოდნენ ვიდრე არ წაართვეს ეს ლაგმები. შემდეგ მუსლიმები მეორედ დაესხნენ მათ თავს და დაიბრუნეს ისინი. ამის შემდეგ ეწოდა ამ ადგილს ზნთ ალ-ლუჯუმი⁶¹.

ლახუბი⁶² — ქალაქი ბარზანს ახლოს, არრანის მიწაზე. IV,357

ლაქზი⁶³ — (პირველი თანხმომავანი) — ჰათჰით, შემდეგი — ს-უ-IV,364

ქუნით და ზა.

პატარა ქვეყანა დარბანდის უკან, ხაზარანის⁶⁴ მოსახლერედ. იწოდა მისი დამაარსებლის სახელით. ამბობენ: ლაქზი, ალ-ლაქზი, ხაზარი, საკლაბი და ბალანჯარი არიან ძენი ანჰეს იბნ ნუჰისა, — მშვიდობა მას. დაასახლა თითოეულმა მათგანმა ადგილი, რომელიც იწოდება მისი [სახელით].

მისი მცხოვრებლები მუსლიმები არიან, რომელთაც სწამთ ერთი ღმერთი. მათ აქვთ დამოუკიდებელი ენა. აქვთ ძალა და სიმამაცე. მათში არიან აგრეთვე ქრისტიანებიც.

უკავშირდება მას მუსნ იბნ აუსუჰე იბნ ალ-ჰუსეინ ალ-ლაქზნ აბუ აზდ ალლჰი, ცნობილი ჰასან ად-დარბანდნს სახელით⁶⁵. ამბობს შირავაჰი: მოვიდა იგი ჩვენთან 502 წლის თვეებში⁶⁶. გადმოსცემდა აშ-შარნჰ აბუ ნასრ მუჰამმად იბნ მუჰამმად იბნ ალნ ალ-ჰშიმნსაგან აბუ ბაქრ იბნ აბუ დაჰუდის „ჩითაბ ან-ნა'ათს“,

რომელიც წაუკითხა მას მამაჩემმა შაჰრიდარ აბუ მანსურმა. იგი იყო სანდო, მართალი, ფაქიზი, განათლებული, კარგი ქცევის და ჩუმი.

IV, 412 მოთრისი⁶⁷—პატარა ქალაქი არარანში. მასა და ბარზანს შორის ოცი ფარსახია.

IV, 476 მარალა⁶⁸—(პირველი თანხმოვანი)—ფათჰით და ლაჰნი წერტილიანი.

დიდი, ცნობილი ქალაქი. აზერბაიჯანის ყველაზე დიდი და ყველაზე ცნობილი ქალაქი. მისი გრძელი 73 გრადუსია და მესამედი, განედი—37 გრადუსი და მესამედი.

ამბობენ: მარალა იწოდებოდა აქრანაჰარა⁶⁹. მერვან იბნ მუჰამმად იბნ მერვან იბნ ალ-ჰაჰამი⁷⁰, აზერბაიჯანისა და არმინიის ვალ, მუჰანისა და ჯილანის დაპყრობის შემდეგ დაბანაკდა მის მახლობლად. იქ იყო დიდძალი ნაკელი, რომელშიც გორაობდნენ მისი და მისი თანამებრძოლების ცხენები. და დაიწყეს ლაპარაკი—წადით სოფელ მარალაში⁷¹, ეს არის სოფელი მარალა. შემდეგ ხალხმა ჩამოაცილა სოფელი და ამბობენ—მარალა. მისმა ხალხმა გადასცა იგი მერვანს, რომელმაც გააშენა იგი. მისმა წარმომადგენლებმა შეკრიბეს მისი მოსახლეობა, რომლებიც მრავლად იყვნენ იქ, მის გასამაგრებლად⁷² და გააშენეს იგი. შემდეგ ჩამოერთვა [მერვანს] ომიელთა სხვა დიანებთან ერთად და გახდა იგი არ-რა-შინდის ერთ-ერთი ქალიშვილის საკუთრება⁷³.

როდესაც ალ-ვაჯან იბნ რაჟან ალ-აზდინი აიკლო იქაურობა და გაანადგურა იგი, და როდესაც ჰარუნ არ-რაშინდის ხალიფობის დროს⁷⁴ არმინიისა და აზერბაიჯანის ვალედ დანიშნულ იქნა ხუზაჰმა იბნ ხაზიმი⁷⁵, მან აავო კედელი, გაამაგრა იგი, დაასახლა [ქალაქი] და ჩაასახლა მასში დიდძალი ლაშქარი.

შემდეგ, როდესაც გამოჩნდა ბაბაქ ალ-ხურანე, მიაშურა ხალხმა მას (მარალას). ისინი ჩამოხდნენ იქ. დასახლდნენ და გამაგრდნენ მასში. შეაკეთა მისი კედელი ალ-მაშუნის დროს მისმა რამდენიმე მმართველმა. მათგანაა აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ ალ-ჯუნედ დარზუნდი და ლი იბნ ჰიშამი. ამის შემდეგ დასახლდა ხალხი მის რაბადში⁷⁶.

მარალას უკავშირდება მრავალი, მათგან: ჯანფარ იბნ მუჰამმად ალ-ჰარანს აბუ მუჰამმად ალ-მარალი⁷⁷, ერთ-ერთი მოგზაური ჰადისების საძებრად, რომელიც გულმოდგინედ ჰკრებდა. ცხოვრობდა ნნსაბურში. უსმენდა დიმაშქში და სხვაგან ჯამაჰირ იბნ მუჰამმად ალ-ხამლაქანის, იბნ კუთაბა მუჰამმად იბნ ალ-ჰასან

წასკალანის, აბუ ჯაფარ ალ-მაესილის, ჯაფარ იბნ მუჰამმად ალ-კაბ-
რუენის. აბდ ალლჰ იბნ მუჰამმად იბნ ნჯის, მუჰამმად იბნ
აჰმად ალ-მარვანის, აბუ ხალიფა ალ-ჰადლ იბნ ალ-ჰაბბის, ზაჰ-
არიჰ ას-საჯის, აბდუნ ალ-ჯაფარი, აჰმად იბნ აჰმად იბნ ზუ-
ჰაბის, მანსურ იბნ ისმარ ალ-ჰაქი, აბუ-ლ-აბბას ად-დალჰ-
ლის, ალ იბნ აბდუნს და სხვებს. გადმოსცემენ მისგან აბუ
ალ-აბბას ალ-ჰაფიზი, აბუ აბდ ალლჰ ალ-ჰაქიმი, აბდ არ-რაჰმან
იბნ მუჰამმად ას-სარრადჯი, აბუ აბდ არ-რაჰმან ას-სულამი და
აბუ ბაქრ ალ-მაკარ.

თქვა აბუ აბდ ალლჰ ალ-ჰაფიზმა: ჯაფარ იბნ მუჰამმად
ალ-ჰარრას აბუ მუჰამმად ალ-მარანლი მურნდი იყო ნისაბურში,
ჰადისების მძებნელ მოგზაურთა შვილი, მათ შორის ყველაზე IV, 477
დიდი მეცადინი და შემკრები ჰადისების წიგნებისა სამოც წელზე
მეტე ხნის განმავლობაში. და არ შეუწყვეტია წერა, ვიდრე არ
მიიბარა ალლჰმა. იგი იყო ერთ-ერთი ყველაზე მართალი ხალხთა-
გან და ყველაზე სარწმუნო. მოუსმენია ბაღდადში ალ-ჰურბანისათ-
ვის, იბნ ნჯისა, მუჰამმად იბნ აჰმად ალ-მარვანისა და მათი
თანამედროვეებისათვის. იხსენიებს მას მრავალი სხვადასხვა ქვე-
ყანაში. ამბობს: გარდაიცვალა იგი ორშაბათს, ოცდაექვსს რაჯაბის
თვისა, 356 წელს⁷⁸ ნისაბურში და იყო იგი ოთხმოცზე მეტი ხნისა.

მარანა აქამდე რჩება მის (ახერბაიჯანის) დედაქალაქად. იქ
არის ძეგლები, ნაგებობები, მედრესეები, ჩინებული ხანაქები.
არიან იქ ადიბები, პოეტები, ჰადისის მეცნიერნი და ჰაქიკნი.

მარანა⁷⁹ — მხარე ხილათის მახლობლად. „ქითაბ ალ-ჰუთუბ-IV, 482
ში“ მოხსენიებულია, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამა ჩამოხდა აქ და მოუ-
ტანა მას ხილათის პატრიკიოსმა, რად იბნ ლანმის წიგნი, იმა-
ზედ, რომ იგი აძლევდა ამანს მათი პიროვნებისა და ქვეყნისა გადა-
სახადის პირობით. და ჰაბიბმა დაუმტკიცა იგი⁸⁰.

მართ⁸¹ — მ ნ მ ი — ჰ ა თ ჰ ი თ, რ ა და თ ა ზემოთ ორწერ-IV, 486
ტილიანი.

სოფელი. მასა და ურმიას შორის ერთი სადგურია თაბრნის
გზაზე. იგი დიდია, ბაღებიანი. მის მოსახლეობას სიმამაცე და
ერთიანობა [ახასიათებს].

მარანდი⁸² — პირველი და მეორე თანხმომანი — ჰ ა თ ჰ ი თ, IV, 503
შემდეგ ნ უ ნ ი — ს უ ქ უ ნ ი თ და დ ა ლ ი.

ახერბაიჯანის ერთ-ერთი ცნობილი ქალაქი. მასა და თაბრნის
შორის ორი დღის გზაა. ახლა უწყსრივობაშია. დაიწყო მისი
განადგურება მას შემდეგ, რაც გაძარცვეს იგი ქურჯებმა და წაი-
ყვანეს დიდძალი მისი მცხოვრები⁸³.

ამბობს ჰტოლემე: მისი გრძელი 73 გრადუსია და მეექვსედი, განელი—37 გრადუსი და მეოთხედი.

ამბობს ბალაზორი: მარანილი პატარა სოფელი იყო, სადაც ჩამოხდა ჯალის იბნ ალ-ბაწისი⁸⁵. შემდეგ გაამაგრა იგი ალ-ბაწისმა, შემდეგ მისმა ძემ მუჰამმად იბნ ალ-ბაწისმა და ააგო იქ მუჰამმადმა ციხე. მან ურჩობა დაიწყო მუთავაჰქილის ხალიფობის დროს და შეებრძოლა მას ბუღდ მცირე ისე, რომ სძლია იგი, გაგზავნა სურრა მან რაში და დაანგრია მარანდის კედელი და ეს ციხე. ეს ალ-ბაწისი ჩამომავალია ათობ იბნ ამრ იბნ ჰინბ იბნ აქსა იბნ დუწმ იბნ ჯადილასი. ამბობენ—ათობ იბნ ისლამ იბნ ჯუზამისა, ამბობენ აგრეთვე—ათობ იბნ ავჰ იბნ სინანისა. ასე ამბობენ ათობიტები⁸⁶.

მას უკავშირდება მრავალი მეციხიერი, მათგან: მუჰამმად იბნ აბდ ალლჰ იბნ ბანდარ იბნ აბდ ალლჰ იბნ მუჰამმად იბნ ქაქა აბუ აბდ ალლჰ ალ-მარანდრ⁸⁶, რომელიც სწავლობდა ჰადისებს დიმაშკში 433 წელს⁸⁷ აღ-დნარაკუტნისთან, იბნ შაჰინთან, აბუ ჰაჰს ალ-ქანანისთან და სხვებთან. გადმოსცემენ მისგან აბდ ალ-აზნზ ალ-ქანანნი, აბუ-ლ-კასიმ იბნ აბუ-ლ-ალა, აბუ-ლ-ჰასან ალნი იბნ ალ-ჰასან იბნ ჰარური და სხვები; აბუ ლ-ვაჰა ხალილ იბნ აჰმად ალ-მარანდრ, რომელიც სწავლობდა ჰადისებს აბუ ბუსაარ მუჰამმად იბნ მუჰამმად აზ-ზაჰანაბნისთან, რომლისაგანაც გაუგონია აბუ ბაქრს. თქვა, აღესრულა 612 წელს⁸⁸; აბუ აბდ ალლჰ მუჰამმად იბნ მუსა ალ-მარანდრ ვარაჯ აბუ ნუჰამ ალ-ჯურჯანნი⁸⁴, რომელსაც მოუსმენია იბრჰჰნი იბნ ალ-ჰუსეჰან ალ-ჰამადანისათვის. მოუსმენიათ მისთვის ყაზენის შეიხებს, რომლებიც ადიდებენ მას. მათგანაა მუჰამმად იბნ აბუ-ლ-ხალილ აბდ არ-რაჰმან იბნ აბუ ჰათიმი. თქვა: დავუწერე მას ხუთას ნაწილზე მეტი.

IV,529 მასკატი⁸⁹—(პირველი თანხმოვანი)—ჰათჰით, სინი—სუჰჰინით და ქაჰი—ჰათჰით.

რუსთაჰი ხაზართა ზღვის ნაპირზე, ბზ ალ-აბეზბის ქვემოთ. მისი ხალხი მუსლიმები არიან, ძლიერი და მამაცი. [მდებარეობს] ბზ ალ-აბეზბსა და ალ-ლაქს შორის. პირველი, ვინც დააარსა იგი, მას შემდეგ, რაც გააშენა ბზ ალ-აბეზბი, იყო ქისრა ანუშირვან იბნ კუბაზი.

IV,614 მუქსი⁹¹—ადგილი არმენიაში ბუსტურჯანის ერთ-ერთ ოლქში, კალნკალს მახლობლად. იხსენიებს მას ალ-ბუჰთურნი.

IV,615 „ჰუთუჰში“ [ნათქვამია], რომ ჰაბნ იბნ მასლამა გაემართა სინანასაკენ და შემოხვდა მას მუქსის—იგი ბუსტურჯანის ერთ-

ერთი მხარეა — მფლობელი და ზავი დაუდო იმ პირობით, რომ ის (ყოველწლიურად) გადაუხდიდა მას (გამოსალგებს) მისი მხარისას⁹².

მანაზჯირდი⁹³ — ალიქის შემდეგ ზნ, შემდეგ ჯნ მი — ქეს-IV,688 რით, რა — სუქუნით და დალი. მისი მცხოვრებლები ამბობენ მანაქირდს — ქაქით.

ცნობილი ქალაქი ხილატსა და რუმის ქვეყანას შორის. ითვლება არმენიაში. მისი მცხოვრებლები არმანები და რუმელები არიან.

მას უკავშირდება ვეზირი აბუ ნასრ ალ-მანაზნი⁹⁴. ასე უკავშირდება მისი ქალაქის სახელის ნაწილს. იგი იყო კეთილშობილი, აღნბი, საუცხოო ლექსების [ავტორი] და იყო ვეზირი ზოგიერთი მერვანიდებისა⁹⁵, დიჰარ ბაქრის მეფეებისა. გარდაიცვალა 437 წელს⁹⁶. იგი იყო მთქმელი, რომელმაც აღწერა ხევი და არ მსმენია ამაზე უკეთესი არც აზრით და არც მჭერმეტყველებით.

მუში⁹⁷ — ასე ვპოვე, მიმი — დამით. არაბულში არ არის IV,682 მისი ძირი. თუ ჭათჰა ექნება, მაშინ იგი მასდარია. მაგ., მშა არ-რაჯულუ ქარიმაჰუ ამუშუ მავმან — როდესაც კაცი დარჩენილ მტევნებს ძებნის და იღებს.

ორი ადგილია. ერთი უცხოურია, ქალაქია ხილატის სანახებში არმენიაში.

მუშელი⁹⁸ — წერტილებიანი შნით, ბოლოში — ლნ მი. IV,682 სოფელი აზერბაიჯანში.

მუკანი⁹⁹ — (პირველი თანხმომავანი) — დამით, შემდეგი — სუ-IV,686 ქუნნი, კაქი და ბოლოში — ნუნნი.

ამბობს იბნ ალ-ქალბი: მუკანი და ჯილანი ორივე ტაბარის-თანის ხალხია, ძენი არიან ქამშიჰ იბნ ანაქეს იბნ ნუჰისა, — მშვიდობა მას. ხალხი უწოდებს მას მულანს — წერტილიანი და მით. არაარაბული სიტყვაა. შესაძლებელია, რომ არის მრავლობითი მუკ სიტყვისა, რაც ნიშნავს უფიცობას.

ვილაიეთია. მასში მრავალი სოფლებია და ველები. უჭირავთ იგი თურქმანებს საძოვრად და მისი მოსახლეობის უმეტესობა მათგან შედგება. იგი აზერბაიჯანშია. მგზავრი არდაბნლიდან თიბრისისკენ მიმავალი გაივლის ამ მთებზე. იხსენიებს მას არაბიელი ბეითებში, რომელიც მე ვახსენე კინესრინთან. იხსენიებს მას აშ-შამშახ იბნ დარარ ას-სალაბნ ალ-ლატაფანნი.

მიანე¹⁰⁰ — პირველი თანხმომავანი — ქეს რით, მეორე — ჭათ-IV,710 ჰით და ალიქის შემდეგ ნუნნი. მისი ნისბაა მაანეჯნი, როგორც ამის წინაა¹⁰¹.

ქალაქი აზერბაიჯანში. სპარსულად ნიშნავს შუა ნაწილს. ასე მხოლოდ იმიტომ ეწოდება, რომ მდებარეობს შუა გზაზე მარალასა და თიბრნზს შორის. მე ვნახე იგი. იგი მასთან ისეა, როგორც ერთი კუთხე სამკუთხედისა.

უკავშირდება მას ყადი აბუ-ლ-ჰასან ალ-იბნ ალ-ჰასან ალ-მაჰანიჯი, ჰამადანის ყადი, რომელიც მოწამებრივი სიკვდილით მოკვდა იქ, — ალ-ლამიმე შეიწყალეს მას; ძე მისი აბუ ბაქრ მუჰამადი და ძე მისი, საუკეთესო ყადი აბდ ალლამ იბნ მუჰამადი¹⁰², რომელსაც ჰქონდა ღირსება და ჭიკჭის ცოდნა, იყო მჭერმეტყველი, პოეტი, მუთაქალლიმი¹⁰³, რომლის მიმართ კეთილად იყვნენ განწყობილი მისი მტრებიც. მოკლულ იქნა ხელ-ფეხშეკრული, როგორც მოვიხსენიეთ ჩვენს წიგნში „ახბარ ალ-უდაბა“-ში¹⁰⁴.

IV,717 მნმაჰი¹⁰⁵ — (პირველი თანხმოდანი) — ქეს რით, მეორე — ს უ ქ უ ნით, მეორე მნ მი — ჭათ ჰით და ხალი წერტილიანი.

მთის სახელია — ამბობს ალ-ადნბი¹⁰⁶. „ჭუთუჰში“ [წერია]; რომ მნმაჰი ქალაქია აზერბაიჯანში ან არანში. ჰიშამმა¹⁰⁷ დანიშნა

IV,718 არმინის ვაზლდ მისი ძმა მასლამა¹⁰⁸ და გაუგზავნა ლაშქარი, რომელიც წააწყდა მნმახთან მტერს, რომელსაც არ შეებძოლეზია არავინ. და როდესაც წავიდა [მტერი] და გადაიარა ბაბ ალ-აბევაბი, მაშინ დაედევნენ მას. და მისწერა მას (მასლამას) ამის შესახებ ჰიშამ იბნ აბდ ალ-მალექმა¹⁰⁹.

უკავშირდება მას აბუ ბაქრ მუჰამად იბნ მანსურ ალ-მნმაჰი¹¹⁰, რომლისაგანაც გადმოსცემს აბუ ნასრ აჰმად იბნ ბაჰადი, ცნობილი იბნ ალ-ჰადდად. იხსენიებს მას (მნმახს) აბუ თამამი აბუ საწიდ ას-სალრნსადმი მიძღვილ ქებაში.

უკავშირდება მნმახს აგრეთვე აბუ ისჰაკ იბრანში იბნ აჰმად იბნ მუჰამად იბნ აბდ ალლამ ალ-ანსარნ ალ-მნმაჰი¹¹¹, რომელსაც მოუსმენია დიმაშვი იმაჰა იბნ ტალიბ ალ-აქჰანისათვის, ბასრაში — აბუ-ლ-აბბას მუჰამად იბნ ჰაჰან ალ-მანანის, აბუ მუჰამად აბდ ალლამ იბნ მუჰამად იბნ ჰარნა ალ-აბდნისა, აბუ ხალიჰა ალ-ჯუმაჰისა, აბუ ჯაჰარ მუჰამად იბნ მუჰამად იბნ ჰაჰან ალ-ანსარნა და ზაქარიჰა ას-საჯრისათვის, ქუჰაში — აბუ ბაქრ რომარ იბნ ჯაჰარ იბნ იბრანში ალ-მუხანისა და მისი დედის ჰაჰის მუსა იბნ ისჰაკ ალ-ანსარისათვის, მექაში — აბუ ბაქრ იბნ ალ-მუნზირისათვის, ალ-ჯაზირაში — აბუ ალ-ალ-მავსილნისა და ალ-ჰუსეინ იბნ აბდ ალლამ იბნ ახნდ ალ-კატრანისათვის, კარუენში — აბუ ბაქრ მუჰამად იბნ აბდ ას-სალამ იბნ ალ-ჰარის ალ-ანსარისათვის, ისქანდარნაში — მუჰამად იბნ აჰმად

იბნ ჰამმად ალ-ისქანდარნიესათვის, რამლაში — აბუ-ლ-აბბას იბნ ალ-ვალიდ იბნ ჰამმად არ-რამლნიესათვის, ბაღდადში—მუჰამ-მად იბნ ჯარრრ ატ-ტაბარნიესათვის¹¹², აჰვანში—აბდუნ ალ-ჯავა-ლნიესათვის, რეიში—აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ წსიმ არ-რანნიესათ-ვის, არდუბილში — საჰლ იბნ დაჰლ იბნ დრზუაჰ არ-რანნიესა-და სხვებისათვის ამათ გარდა. გადმოსცემენ მისგან აგრეთვე სხვები. მათგანაა აბუ-ლ-კანსიმ ჰაბთ ალლჰ იბნ სულამან იბნ დაჰლ იბნ აბდ არ-რანნიესათვის იბნ ზაჰაღლი. ამბობს ალ-ხატინი, რომ იბრანნი იბნ აჰმად იბნ მუჰამმად ალ-მინაზ არაა სანდო.

ნახჯუენი¹¹³ — (პირველი თანხმევანი) — ჭ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი — 1V, 767
ს უ ქ უ ნ ი თ, ჯ რ ი მ ი — დ ა მ შ ი თ და ბოლოში ნ უ ნ ი. ზოგი ამბობს
ნაჯუენს. მისი ნისბაა ნაშევ, განსხვავებული მისი ძირისაგან.
ქალაქი აზერბაიჯანის უკიდურეს ნაწილში. მოხსენიებულია
სხვა ადგილას.

ნარნი¹¹⁴ — პირველი თანხმევანი — ჭ ა თ ჰ ი თ, მეორე — ქ ე ს — 1V, 775
რ ი თ, შემდეგ ან — ს უ ქ უ ნ ი თ, შემდეგ — ზ ა.

პატარა ქალაქი აზერბაიჯანში, არდაბილის მხარეში. უკავშირ-
დება მას აჰმად იბნ უსმან ან-ნარნი¹¹⁵, რომელიც სწავლობდა
ჰადისებს აჰმად იბნ ალ-ჰასამ აშ-შარანიესა და აჰმად იბნ ამრ
იბნ ჰადუნ ათ-თანუნიესთან. მასთან სწავლობდა აბუ-ლ-ჰადლ
აშ-შაჰანი. თქვა: იგი იყო ჰანფიზი. იხსენიებს მას (ნარნი) ბუჰ-
თურნი თავის ერთ-ერთ ლექსში;

უკავშირდება მას აგრეთვე აბუ თურაბ აბდ ალ-ბაკრ იბნ
აჰსუჰ ან-ნარნი ალ-მარანი¹¹⁶, რომელიც იყო გამოჩენილი იმამი,
თავშეკავებული და ღვთისმოსავი. გადასახლდა ნინაბუოში, ხელმძ-
ღვანელობდა სწავლებას და იყო იმამად უკაჰლის მეჩეთში. გად-
მოსცემდა აბუ აბდ ალლჰ ალ-მაჰმალესა, აბუ-ლ-კანსიმ იბნ
შაბრანისა და სხვათაგან. გადმოსცემენ მისგან აბუ-ლ-ბარაქათ
ალ-ბაღდადნი, აბუ მანსურ აშ-შაჰანი და სხვები. გარდაიცვალა
იგი 491 წელს¹¹⁷.

ნაშავ¹¹⁸ — პირველი თანხმევანი, მეორეა და მესამე — IV, 784
ჭ ა თ ჰ ი თ. მისი ნისბაა ნაშევ.

ქალაქი აზერბაიჯანში. ამბობენ, რომ იგი [მდებარეობს] არ-
რანიში. ეკერის არმონიას. ხალხში ცნობილია ნახჯუენის სახელით.
ამბობენ [აგრეთვე] ნაჯუენს.

ამბობს ალ-ბალზურნი: ან-ნაშავ ბასჰურჯანის ოლქის დედა-
ქალაქია. დაიპყრო იგი ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ჰიჰრნი უსმან იბნ
აჰჰანის, — ალლჰიმც კმაყოფილია მისით, — დროს და დაეზავა

IV,785გის ხალხს ჯიზიასა და ხარაჯას გადახდის პირობით; დაბრლის ხალხთან [დადებული] სულჰის მსგავსად¹¹⁹.

მას უკავშირდება მრავალი, მათგან: ჰადდუნ იბნ ანსიმ იბნ ბაქრან აბუ-ლ-ჰადლ ან-ნაშავე¹²⁰, ბიბლიოთეკის მეთვალყურე ჯან-ზაში. გადმოსცემდა იგი აბუ ნასრ აბდ ალ-ვაჰიდ იბნ მასრა ალ-კაზენინსა და შუაბდ იბნ სალიჰ ათ-თიბრინისაგან. უსმენდა მას იბნ მაქლუნ; ალ-მუჰარრაჯ იბნ აბუ აბდ ალლჰა ან-ნაშავე¹²¹. გადმოსცემდა ას-სულჰი მისი მამის, აბუ აბდ ალლჰა ალ-ჰაჰიბ ან-ნაშავესაგან, რომელიც ცნობილი იყო ალ-მუშჰანდ. და იყო აბუ აბდ ალლჰა აბუ-ლ-მუჰარრაჯი ჰადისეგის ზეპირად-მცოდნეთაგან და გამოჩენილი ჰაკირი, რომელიც გადმოსცემდა აბუ-ლ-აბბინ ან-ნაბჰან ან-ნაშავესა და მის მსგავსთაგან, მისი ქალაქის შეიხებიდან; აჰმად იბნ ალ-ჰაჯჰა აბუ ბაქრ ალ-აზრ ან-ნაშავე¹²², რომელსაც მოუსმენია დიმაშჰი და სხვაგან აბუ-დ-დაჰ-დჰისათვის, აბუ-ს-სარინ მუჰამმად იბნ დჰუნდ იბნ ნაბჰისათვის—ბალაბაქში¹²³, აბუ ჯაფარ მუჰამმად იბნ ჰუსაან იბნ აზინდისა და აბუ ჟუბად ალლჰა მუჰამმად იბნ ალრ. იბნ აზინდ იბნ ჰარუნისათვის—ქაჰართჰისაში¹²⁴, აბუ-ლ-ჰასან მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ აბუ შეჰ ალ-ვაჰაჰისათვის—ჰარანში, აბუ-ლ-აბბინს იბნ ვაშნათვის—თინინში¹²⁵ და სხვებისათვის მათ ვარდა. გადმოსცემენ მისგან აბუ აბბინს აჰმად იბნ ალ-ჰუსეინ იბნ ნაბჰან ან-ნაშავე ას-საჰჰარი, ალრ და მუჰამმადი, ძენი ალ-ჰაჯ ალ-მარინდინისა, აბუ-ლ-ჰასან აბდ ალლჰაჰი და აბუ სალიჰ შუაბდი ძენი სალიჰისა, მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ ქარდანი, აბუ-ლ-ჰათჰ სალიჰ იბნ აჰმად ალ-მაჰარინ და აბუ აბდ ალლჰა მუჰამმად იბნ მუსა ალ-მაჰარინ აზარიელები.

IV,802 ნუჰანი ან ნიჰანი¹²⁶—პირველი თანხმომიანი—და მ მ ი თ ა ნ ქ ე ს რ ი თ და ბოლოში—ნუნი.

მთის სახელი არმინის ქვეყანაში. ზოგჯერ ამბობენ ლამითაც პირველ თანხმომიანს, რაც მოხსენიებულია თავის ადგილას. და ალლჰაჰა უკეთ იცის.

IV,803 ნაკჯუვანი¹²⁷—(პირველი თანხმომიანი)—ჰ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი—ს უ ქ ლ ნ ი თ, ჯ რ მ ი და ბოლოში—ნუნი. მისი ნისბაა ნაშავე—ნუნის შემდეგ შინი წერტილებიანი, ვავი და შემდეგ ნისბის ან. არ ვიცი რატომ აწარმოებენ ასე. ვიკითხე ამის შესახებ აზერბაიჯანში, მაგრამ ვერ მითხრეს მიზეზი.

ქალაქი არანის მხარეში. იგია ნახჯუვანი.

IV,822 ნავდინი¹²⁸—(პირველი თანხმომიანი)—ჰ ა თ ჰ ი თ, შემდეგი—ს უ ქ ლ ნ ი თ, დალი უწერტილო—ქესრით და ზ. ნიშნავს დიდ ციხეს.

ციხე აპრსა და ვარანის შორის, გამაგრებული, იქ ხეობაში. ამ ხეობის შუაგულში მწვერვალია და იგი მის წვერზეა. მას აქვს რაბადი. მე ვნახე იგი. იგი არის აზერბაიჯანის ერთ-ერთი ოლქი თიბრანისა და არდაბნლს შორის.

ნერქ¹²⁹—ერთ-ერთი ციხე ზავაზანის მხარეში. ეკუთვნის მავსი-IV, 856 ლის პატრონს.

ვარანი¹³⁰—ალიქის შემდეგ, რა, ბოლოში—ნქნი. IV, 881

თიბრანის ერთ-ერთი სოფელი, მისგან ფარსახის მანძილზე.

უკავშირდება მას ჭაქიში ალ-მუზაჰქარ იბნ აბუ-ლ-ხაარ იბნ ისმანლ ალ-ვარანი¹³¹, რომელიც სწავლობდა ჭიკჰს. მავსილში აბუ-ლ-მუზაჰქარ მუჰამმად იბნ ულფან იბნ მუჰაჯირთან და ბალდუნდში—იბნ ჭადლანთან. იგი იყო მუწინდი მედრესეში ბალდუნდში და წერდა წიგნებს.

ვალბათი¹³²—წერტილიანი ბა-თი. ადგილი აზერბაიჯანში. IV, 894

ვანი¹³³—ნქნი თ. ციხე ხილანტსა და თბილისის მხარეს შო-IV, 895 რის, კანლიკალას ოლქში. ამჟამად მასში ნახებებს.

ვაჯრა¹³⁴—ჭათჰით. საქარანს ტიპისაა. მდებარეობით IV, 906 ფორმაა ვაჯრანისა.

ქალაქი არმინის მახლობლად, ძალიან ცივი.

ვარავი¹³⁵—პირველი თანხმომავნი — ჭათჰით, ალიქის IV, 918 შემდეგ ვავი—ქესრით და ახ თავისუფალი.

პატარა ქალაქი, სასიამოვნო, მრავალსიკეთიანი. და წყლებიანი აზერბაიჯანის მთებში, არდაბნლსა და თაბრანს შორის. იგი იბნ ბიშქინის, ამ მხარის ერთ-ერთი ამირას ვილაიეთია. მე ვნახე იგი. მისი რიტლი 16 ერაყული რიტლია და უდრის 1080 ღირჰემს. IV, 919 მასა და აპრს შორის ერთი სავალია.

ვარსანი¹³⁶—(პირველი თანხმომავნი)—ჭათჰით, შემდეგი—IV, 919 სუქქით, ბოლოში—ნქნი. ას-სულქნ ახმომენებს რა-ს.

ქალაქი აზერბაიჯანის უკიდურეს საზღვარზე. მასა და მდინარე არ-რასს შორის ორი ფარსახია. ვარსანსა და ბაჰლაქანს შორის 7 ფარსახია.

„ქითაზ ალ-ჭუთუქში“ [წერია]: ვარსანი აზერბაიჯანის ქვეყანაში სათვალთვალო პუნქტი იყო, როგორც ორი სათვალთვალო პუნქტი ვაპში და არშაქი, რომლებიც გადაქეუულ იქნენ [სათვალთვალოდ] ახლახან, ბაბაქის დღეებში. ააშენა იგი მეგრენ იბნ მუჰამმად იბნ მეგრენ იბნ ალ-ჰაქამმა, გააცოცხლა მისი მიწები, გაამაგრა იგი და გადააქცია მის დიაფებად. შემდეგ გახდა იგი ზუბეადანს, ჯაფარის დედისა და ჯაფარ იბნ ალ-მანსურის ასულის

საკუთრება. მისმა მმართველებმა ააგეს მისი კედელი, რომელიც შემდეგ, ახლახან შეკეთებულ და განახლებულ იქნა. ალ-ვარსანნი მისი (ზუბეიდას) ერთ-ერთი მავლან იყო¹³⁷. ამბობს იბნ ალ-ქალბნი: ვარსანნი ესაა აზერბაიჯანი.

IV, 920 უკავშირდება მას აბუ-ლ-ჰარაჯი აბდ ალ-ვამიდი იბნ ბაქრ ალ-ვარსანნი ას-სუჰეი¹³⁸, რომელიც გაემგზავრა ჰადისების საძებნელად და ისმენდა მას. გადმოსცემს იგი ალ-ჰამიზ აბუ ბაქრ ალ-ისმინილისგან და სხვებისაგან. გარდაიცვალა 372 წელს¹³⁹; ალ-ნაფი იბნ ას-სარნი იბნ ას-სიკრი იბნ ჰამმად ალ-ვარსანნი აბუ-ლ-ჰასანი, რომელიც გადმოსცემს აბუ-ლ-ჰასიმ აბდ ალ-ლამი იბნ მუჰამმად ალ-ბალაღინსა, აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ალ-ჰასიმ ალ-ისბაჰინსა, ჯანფარი იბნ რისა ალ-ჰულეინსა და აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ალ-ჰასანი იბნ დურაჰდისაგან. გადმოსცემენ მისგან იბნ ბილალნი და იბნ ბარქანი—ამბობს შირაფაჰი.

IV, 979 ჰალჰრასი¹⁴⁰—ადგილი დიჯლას სათავესთან. მასა და ნიდილს შორის ორი დღის გზაა და ნახევარი. ჰალჰრასი ის ადგილია, სადაც ეწამა ალ-არმანი.

IV, 1017 ჰარანი¹⁴¹—პირველი თანხმომავანი—ჰათათი, მეორე—სუჰეინით, ნუნი—ქესრით და აბ.

მდინარის სახელი. გამოდის არმინის ქვემო ნაწილიდან და ჩაერთვის დიჯლას ალ-ჯაზირას მთებში.

IV, 1018 ალ-ჰაზინდი¹⁴²—შარჰანის ვილაიეთის ერთ-ერთი ქალაქის სახელი. იგი ცნობილია აგრეთვე შამანიად ას-სულჰენის მიხედვით.

IV, 1044 ჰუნანი¹⁴³—პირველი თანხმომავანი—დამმით, შემდეგი—სუჰეინით და ორი ნუნი შუაში ალიჰით.

ერთ-ერთი ადგილი. მისგან ბარჯამდე 7 ფარსახია და მისგან ბაჰლაჰანამდე აგრეთვე—7 ფარსახი.

ဝိဂ္ဂဟေဝိဂ္ဂ

اليزيدية اسم لمدينة ولاية شروان وهى المعروفة بشماخى ايضا عن ^{IV} 1018
السلفى،

يُونَانُ بالضم ثم السكون ونونين بينهما ألف موضع منه الى بَرَدَعَةَ ^{IV} 1044
سبعة فراسخ ومنه ايضا الى بَيْلِقَانَ سبعة فراسخ.

1V,919 وَرَثَانٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السَّكُونُ وَآخِرُهُ نُونٌ وَالسَّلْفِيُّ يَحْرُكُ الرَّاءَ بَلَدٌ هُوَ آخِرُ

حُدُودِ أَدْرِيجَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ وَاذَى الرَّسِّ فَرَسَخَانٌ وَبَيْنَ وَرَثَانَ وَبَيْلِقَانَ سَبْعَةَ

فَرَسَخٍ وَفِي كِتَابِ الْفُتُوحِ كَانَتْ وَرَثَانَ مِنْ أَرْضِ أَدْرِيجَانَ مَنْظَرَةً كَمَنْظَرَتِي

وَحَشٍّ وَأَرْشَقَ اللَّتَيْنِ اتَّخَذْتَا حَدِيثًا أَيَّامَ بَابِكِ فَبِنَاهَا مَرْوَانَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ

مَرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ وَأَحْيَا أَرْضَهَا وَحَصَّنَهَا فَصَارَتْ ضَيْعَةً لَهُ ثُمَّ صَارَتْ لِأُمِّ

جَعْفَرِ زُبَيْدَةَ بِنْتِ جَعْفَرِ بْنِ الْمَنْصُورِ فَبَنَى وَكَلَّأَهَا سَوْرَهَا ثُمَّ رَمَّ وَوَجَدَ

قَرِيبًا وَكَانَ الْوَرَثَانِيُّ مِنْ مَوَالِيهَا قَالَ ابْنُ الْكَلْبِيِّ وَرَثَانٌ هِيَ أَدْرِيجَانُ،

1V,920 يَنْسَبُ إِلَيْهَا أَبُو الْفَرَجِ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ بَكْرِ الْوَرَثَانِيُّ الصُّوفِيُّ رَحَلَ

فِي طَلَبِ الْحَدِيثِ وَسَمِعَهُ وَرَوَى عَنِ الْحَافِظِ أَبِي بَكْرِ الْأَسْمَاعِيلِيِّ وَغَيْرِهِ

تُوفِيَ سَنَةَ ٣٧٢. وَعَلَى بْنِ السَّرِيِّ بْنِ الصَّقْرِ بْنِ حَمَّادِ الْوَرَثَانِيِّ أَبُو الْحَسَنِ

رَوَى عَنِ أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ الْبَغَوِيِّ وَأَبِي بَكْرِ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَاسِمِ

لِاصْبَهَانِيِّ وَجَعْفَرِ بْنِ عَيْسَى الْحَاوَانِيِّ وَأَبِي بَكْرِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ دَرِيدٍ

رَوَى عَنْهُ ابْنُ بِلَالٍ وَابْنُ بَرَكَانَ قَالَهُ شَيْرَوِيَّةُ،

* * *

1V,979 هَلُورَسٌ مَوْضِعٌ عِنْدَ مَخْرَجِ دَجَلَةَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ آدَمَ يَوْمَانَ وَنَصْفِ هَلُورَسِ

هُوَ الْمَوْضِعُ الَّذِي اسْتَشْهَدَ فِيهِ عَلِيُّ الْأَرْمَنِيُّ

* * *

1V, 1017 يَرْنِي بِفَتْحِ أَوَّلِهِ وَسَكُونِ ثَانِيهِ وَنُونِ مَكْسُورَةٍ وَيَاءِ اسْمِ نَهْرِ يَخْرُجُ مِنْ دُونَ أَرْمِينِيَّةٍ وَيَصُبُّ فِي دَجَلَةَ فِي جِبَالِ الْجَزِيرَةِ،

نَوْدَزٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَكَسْرِ الدَّالِ الْمَهْمَلَةِ وَزَاءٍ مَعْنَاهُ الْقَلْعَةُ الْجَدِيدَةُ 1V,822
وهي قلعة بين أَهْرَ وَوَرَاوِي حَصِينَةٌ فِي وَادٍ هُنَاكَ وَفِي وَسْطِ الْوَادِي قَلْعَةٌ
وهي في أعلاها ولها ربض رأيتها وهي من أعمال أذربيجان بين تبريز
وإردبيل.

1V,856 نيروه من قلاع ناحية الزوزان لصاحب الموصل.

* * *

وَأَرَانُ بَعْدَ الْأَلْفِ رَاءٍ وَآخِرُهُ نُونٌ مِنْ قَرْيَةٍ تَبْرِيْزٍ عَلَى فَرْسِخٍ مِنْهَا 1V,881
ينسب إليها الفقيه المظفر بن أبي الخير بن اسماعيل اليراني تفقه بالموصل
على أبي المظفر محمد بن علوان بن مهاجر وبغداد على ابن فضلان وكان
معيذاً بالمدرسة ببغداد وصنف كتباً،

1V,894 والية بالبلاء الموحدة موضع بأذربيجان.

وَأَنَّ بِالنُّونِ قَلْعَةٌ بَيْنَ خَلَاطٍ وَنَوَاحِي تَفْلِيْسٍ مِنْ عَمَلِ قَالِقْلَا يَعْمَلُ فِيهَا 1V,895
البسط،

وَجَرَى بِالْفَتْحِ بوزن سَكْرَى تَانِيثٌ وَجَرَانٌ مِنْ أَوْجَرْتُهُ الْمَاءُ أَوْ اللَّبَنُ 1V,906
إذا صَبَبْتَهُ فِي حَلْقِهِ هِيَ مَدِينَةٌ قَرِيبَةٌ مِنْ أَرْمِينِيَّةٍ شَدِيدَةُ الْبَرْدِ،

وَرَاوِي بفتح أوله وبعد الألف واو مكسورة وياء خالصة بليدة طيبة 1V,918
كثيرة الخيرات والمياه في جبال أذربيجان بين أردبيل وتبريز وهي ولاية
ابن بشكين أحد أمراء تلك النواحي رأيتها ورطبها ستة عشر رطلا بالعراقي
وهو ألف درهم | وثمانون درهما وبينها وبين أهر مرحلة، 1V,919

IV,785 واداء الخراج على مثل | صالح اهل دَيْبِلْ « ينسب اليها جماعة منهم حَدَّاد

ابن عاصم بن بكران أبو الفضل النشويُّ خازن دار الكُتُب بِحَنْزَرَةَ روى
عن ابي نصر عبد الواحد بن مسرة القرويني وشُعَيْب بن صالح التبريزي
سمع منه ابن ماکولاء، والمفْرَج بن ابي عبد الله النشوي روى السلفي عن
ابيه ابي عبد الله الحافظ النشوي المعروف بالمُشْكَانِي وكان ابو عبد الله
ابو المفْرَج من حُفَّاط الحديث واعيان الفقهاء يروى عن ابي العباس النُبَهَانِي
النشوي ونظراءه من شيوخ بلده، واخمد بن الحجاج ابو بكر الاذري
النشوي سمع بدمشق وغيرها ابا الدُّحْدَاح وَابا السري محمد بن داوود
ابن نبوس بَبَلَبَكَّ وَابا جعفر محمد بن حسين بن يزيد وَابا عبيد الله محمد
ابن علي بن يزيد بن هارون بَكْفَرْتُوثَا وَابا الحسن محمد بن احمد بن
ابي شيخ الواقفي بَحْرَانَ وَابا العباس ابن وشا بِنْتِنَسْ وغيرهم روى عنه ابو
عباس احمد بن الحسين بن نَبَهَانَ النشوي الصَّفَّار وعلي ومحمد ابنا الحاج
المريدان وَابو الحسن عبد الله وَابو صالح شُعَيْب ابنا صالح ومحمد بن
احمد بن كَرْدَانَ وَابو الفتح صالح بن احمد المقرئ وَابو عبد الله محمد
ابن موسى المقرئ الاذريون.

IV,802 نِقَانٌ بضم اوله ويكسر واخره نون اسم جبل في بلاد ارمينية وربما

قيل باللام في اوله وقد ذكر في موضعه والله اعلم.

IV,803 نَخْجَوَانٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَجِيمٌ وَاخْرَهُ نُونٌ وَالنَّسْبَةُ نَشَوِيٌّ بَعْدَ النَّوْنِ

سَبِينٌ مَعْجَمَةٌ وَوَاوٌ ثُمَّ يَاءُ النَّسْبَةُ لَا اَدْرِي لِمَ فَعَلُوا ذَلِكَ وَسَالَتْ عَنْهُ بَأَذْرَبِيْجَانَ
فَلَمْ أُخْبِرْ بَعَثَهُ وَهُوَ بَلَدٌ مِنْ نَوَاحِي اَرَانَ وَهُوَ نَخْجَوَانٌ.

ابن داوود بن ديزويه الرازي وغير هؤلاء وروى عنه اخرون منهم ابو القاسم هبة الله بن سليمان بن داوود بن عبد الرحمن بن ذيال وقال الخطيب ابراهيم بن احمد بن محمد الميمذى غير ثقة،

نَخْجَوَانُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَجِيمٌ مَضْمُومَةٌ وَآخِرُهُ نُونٌ وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ IV,767
نَخْجَوَانٌ وَالنَّسَبَةُ إِلَيْهَا نَشَوِيُّ عَلَى غَيْرِ أَصْلِهَا بَلَدٌ بِأَقْصَى آذْرَبِيْجَانَ وَقَدْ ذَكَرَ
فِي مَوْضِعٍ آخَرَ،

نَرِيْزُ بَفَتْحٍ أَوَّلُهُ وَكَسْرُ ثَانِيهِ ثُمَّ يَاءٌ سَاكِنَةٌ ثُمَّ زَاةٌ بِلَيْدَةِ آذْرَبِيْجَانَ مِنْ IV,775
نَوَاحِي آرْدَبِيْلٍ يَنْسَبُ إِلَيْهَا أَحْمَدُ بْنُ عَثْمَانَ النَّرِيْزِيِّ. حَدَّثَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ
السَّيِّثِ الشَّعْرَانِيِّ وَيَحْيَى بْنِ عَمْرٍو بْنِ فَضْلَانَ التَّنُوخِيَّ حَدَّثَ عَنْهُ أَبُو الْفَضْلِ
الشَّيْبَانِيُّ قَالَ كَانَ حَافِظًا وَقَدْ ذَكَرَهُ الْبُحْتَرِيُّ فِي شَعْرِهِ. وَيَنْسَبُ إِلَيْهَا
أَيْضًا أَبُو تُرَابٍ عَبْدِ الْبَاقِيِّ بْنِ يُوْسُفَ النَّرِيْزِيِّ الْمَرَاغِيَّ كَانَ مِنَ الْأَئِمَّةِ
الْمُبَرِّزِينَ مَعَ زَهْدٍ وَوَرَعٍ أَتَقَلَّ إِلَى نِيْسَابُورٍ وَوَلِيَ التَّدْرِيسَ وَالْإِمَامَةَ بِمَسْجِدِ
عَقِيلٍ رَوَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْمُحَامِلِيِّ وَأَبِي الْقَاسِمِ ابْنِ شَبْرَانَ وَغَيْرَهُمَا
رَوَى عَنْهُ أَبُو الْمَرْكَاتِ الْبَغْدَادِيُّ وَأَبُو مَنْصُورٍ الشَّحَّاهِيُّ وَغَيْرَهُمَا تُوْفِيَ
سَنَةَ ٤٩١هـ،

نَشَوِيُّ بَفَتْحٍ أَوَّلُهُ وَثَانِيهِ وَثَالِثُهُ وَالنَّسَبَةُ إِلَيْهِ نَشَوِيُّ مَدِيْنَةُ آذْرَبِيْجَانَ IV,784
وَيُقَالُ هِيَ بَيْنَ أَرَانَ تَلَاصِقَ أَرْمِيْنِيَّةٍ وَهِيَ الْمَعْرُوفَةُ بَيْنَ الْعَامَّةِ بِنَخْجَوَانَ
وَيُقَالُ نَخْجَوَانَ، قَالَ الْبَلَاذُرِيُّ النَّشَوِيُّ قَصَبَةٌ كَوْرَةٌ بِسَفْرَجَانَ فَتَحَهَا حَبِيبُ
ابْنِ مَسْلَمَةَ الْفَهْرِيِّ فِي أَيَّامِ عَثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رَضَهُ وَصَالِحَ أَهْلِهَا عَلَى الْجَزِيَّةِ

نسب اليها القاضي ابو الحسن علي بن الحسن الميانجي قاضي همدان استشهد
 بها رحمه الله وولده ابو بكر محمد وولده عين القضاة عبد الله بن محمد
 كان له فضل و^{فقه} فازه كان بليغا شاعرا متكلماً تماماً عليه اعداء له فقتل
 صبراً كما ذكرنا في كتابنا اخبار الادياء،

VI,717 ميمدُ بكسر اوله وسكون ثانيه وميم اخرى مفتوحة وذال معجمة اسم
 جبل قال الاديبى وفي الفتوح ان ميمد مدينة بأذربيجان او اران كان
 IV,718 هشام قد ولي اخاه مسلمة ازمينية فانفذ اليها جيشا فصادف العدو بميمد
 فلم ينجزده احد فلما انصرف وعبر باب الابواب تبعه فكتب اليه هشام بن
 عبد الملك، ينسب اليها ابو بكر محمد بن منصور الميمدى روى عنه
 ابو نصر احمد بن بياض من الاصل المعروف بابن الحداد قال ابو تمام
 يمدح ابا سعيد الثغرى، وينسب الي ميمد ايضا ابو اسحاق ابراهيم بن
 احمد بن محمد بن عبد الله الانصارى القاضي الميمدى سمع بدمشق يعحى
 ابن طالب الأكاف وبالبحرة ابا العباس محمد بن حيان المازنى و ابا محمد
 عبد الله بن محمد بن فريفة الأزدي و ابا خليفة الجُمحى و ابا جعفر محمد
 ابن محمد بن حيان الانصارى وزكرياء الساجى وبالكوفة ابا بكر عمر بن
 جعفر بن ابراهيم المزنى وجدّه لأمّه موسى بن اسحاق الانصارى وبمكة
 ابا بكر بن المنذر وبالجزيرة ابا يعلى الموصلى والحسين بن عبد الله بن
 يزيد القطان وبالقبروان ابا بكر محمد بن عبد السلام بن الحارث الانصارى
 وبالاسكندرية محمد بن احمد بن حماد الاسكندراني وبالرملة ابا العباس
 ابن الوليد بن حماد الرملى وبيغداد محمد بن جريب الطبرى وبالاهاواز
 عبدان الجواليقى وبالرى احمد بن محمد بن عاصم الرازى وباردييل سهل^و

مَنَازِجْرَدُ بعد الالف زاءٌ ثم جيم مكسورة وراءها ساكنة ودال واهله 1V,648
يقولون مناز كرد بالكاف بلد مشهور بين خلاط وبلاد الروم يعد في ارمينية
واهله ارمن وروم واليه ينسب الوزير ابو نصر المنازي هكذا كان ينسب
الى شطر اسم بلده وكان فاضلا ادبيا جيد الشعر وكان وزيرا لبعض آل
مروان ملوك ديار بكر ومات في سنة ٤٣٧ وهو القابل يصف واديا ولم
اسمع في معناه احسن منه معنًى وجَزَالَةً،

مُوشٌ هكذا وجدته بضم الميم وليس له في العربية اصل على هذا فان 1V,682
فُتِحَ كان. مصدر ماش الرجل كرمه يموشه مَوْشًا اذا تتبع باقى قطوفه
فاخذها وهو في موضعين احدهما اعجمى بلده من ناحية خلاط بارمينية،

1V,682

موشيل بالشين المعجمة واخره لام قرية باذريجان،

مَوْقَانٌ بالضم ثم السكون والقاف واخره نون قال ابن الكلبي موقان 1V,686
وجيلان وهما اهل طبرستان ابنا كماش بن يافث بن نوح عم واهله
يسمونه موغان بالغين المعجمة وهى عجيمة ويجوز ان يجعل جمعا للموق
وهو الحُمق، ولاية فيها قرى ومروج كثيرة تحلبها التركمان للرعى فاكثرت
اهلها منهم وهى باذريجان يمر القاصد من اردبيل الى تبريز فى الجبال
قال اعرابي فى ابيات ذكرت فى قنسرين، وقال الشماخ بن ضرار الثعلبي
القطفاني،

مِيَانَهُ بكسر اوله وقد يفتح وبعد الالف نون والنسبة اليه ميانجي كالذى 1V,710
قبله وهو بلد باذريجان معناه بالفارسية الوسط وانما سمى بذلك لانه متوسط
بين مراغة وتبريز وانا رايتها وهو مثل زاوية احدى المثلثات، وقد

فنزّلها جليس أبو البعيث ثم حضنها البعيث ثم ابنه محمد بن البعيث وبنى بها
محمد قصرًا وكان قد خالف في خلافة المتوكل فحاربه بغا الصغير حتى
ظفر به وحمله إلى سر من رأى وهدم حايط مرند وذلك القصر وكان
البعيث هذا من ولد عتيب بن عمرو بن هنب بن أفصى بن دُعْمَى بن
جديلة ويقال عتيب بن أسلم بن جذام ويقال عتيب بن عوف بن سنان
وَالْعَتَبِيُّونَ يقولون ذلك، وينسب إليها كثير من العلماء منهم محمد بن
عبد الله بن بندار بن عبد الله بن محمد بن كاكّا أبو عبد الله المرندى
حدث بدمشق سنة ٤٣٣ عن الدارقطنى وابن شاهين وأبى حفص الكنانى
وغيرهم روى عنه عبد العزيز الكنانى وأبو القاسم بن أبى العلاء وأبو الحسن
على بن الحسن بن حرور وغيرهم، وأبو الوفاء خليل بن أحمد المرندى
حدث عن أبى بصير محمد بن محمد الزينى سمع منه أبو بكر وقال توفى
سنة ٦١٢، وأبو عبد الله محمد بن موسى المرندى وراق أبى نعيم الجرجانى
سمع إبراهيم بن الحسين الهمدانى سمع منه شيوخ قزوين وأثنوا عليه منهم
محمد بن أبى الخليل عبد الرحمن بن أبى حاتم وقال كتبت عليه أكثر من
خمسماية جزء.

١٧,529 مَسْقَطٌ بِالْفَتْحِ وَسَكُونِ السَّيْنِ وَفَتْحِ الْقَافِ رَسْتاقٌ بِسَاحِلِ بَحْرِ الْحَزَرِ
دون الباب والابواب جيلة مسلمون لهم قُوَّةٌ وشوكة بين باب الابواب
وَاللَّكْزُ كَانَ اَوَّلَ مَنْ اَحْدَثَهُ كَسْرِي اَنوشروان بن قُبَادُ لَمَّا بَنَى باب
الابواب.

١٧,614 مَكْسٌ مَوْضِعٌ بِالرَّمِينِيَةِ مِنْ نَاحِيَةِ الْبَسْفَرَجَانِ قَرِبَ قَالِيَقْلَا قَالَ الْبَحْرِيُّ،
١٧,615 وفى الفتوح ان حبيب بن مسلمة سار الى الصينانة فلقية صاحب مكس وهى
ناحية من نواحي البسفرجان فقطعه على بلاد.

يحيى بن زهير ومنصور بن اسماعيل الفقيه و ابا العباس الدغولي وعلي بن
عبدان وغيرهم روى عنه ابو علي الحافظ وابو عبد الله الحاكم وعبد
الرحمن بن محمد السراج وابو عبد الرحمن السلمى وابو بكر المقرئ
قال ابو عبد الله الحافظ جعفر بن محمد الحراث ابو محمد المراغى

مريد نيسابور شيخ الرحالة فى طلب الحديث | واكثرهم جهاداً وجمعاً كتب IV,477
الحديث نيفا وستين سنة ولم يزل يكتب الى ان توفاه الله وكان من اصدق
الناس فيه واثبتهم سمع ببغداد القربانى وابن ناجية ومحمد بن يحيى المروزى
واقرائهم وذكر جماعة فى بلاد شتى قال ومات يوم الاثنين السادس والعشرين
من رجب سنة ٣٥٦ نيسابور وهو ابن نيف وثمانين سنة، ولم تزل قصبتها
وبها آثار وعمائر ومدارس وخانكاهات حسنة وقد كان فيها ادياء وشعراء
ومحدثون وفقهاء،

كتاب الفتوح ان حبيب بن مسلمة IV,482
مربالاً ناحية قرب خلط لها ذكر فى غم فانه قد امنه على نفسه
نزلها فجات بطريق خلط بكتاب عياض بن مسلمة ذلك،
وبلاده وقاطعه على اتاوة فامضى حبيب بن مسلمة ذلك،
مرت بفتح الميم والراء والياء فوقها نقطتان هى قرية بينها وبين ارمية IV,486
منزل واحد فى طريق تبريز وهى كبيرة ذات بساتين وفى اهلها شجاعة
وجماعة،

من مشاهير مدن اذربيجان IV,503
مرند بفتح اوله وثانيه ونون ساكنة ودال فيها الخراب منذ نهى الكرج
بينها وبين تبريز يومان قد تَشَعَّثَتْ الْآنَ وبدأ ثلاث وسبعون درجة وسدس
واخذوا جميع اهلها، قال بطلميوس طولها البلاد ذرى كانت مرند قرية صغيرة
وعرضها سبع وثلاثون درجة ورُبْع، قال

IV,412 مَريَسَ بَلِيدٍ مِنْ أَرَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ بَرْدَعَةَ عَشْرُونَ فَرَسَخًا،

IV,476. مَرَاغَةُ بِالْفَتْحِ وَالغَيْنِ الْمَعْجَمَةُ بَلَدَةٌ مَشْهُورَةٌ عَظِيمَةٌ اعْظَمَ وَأَشْهَرَ بِلَادِ

إِذْرَبِيحَانَ طَوَّلَهَا ثَلَاثَةٌ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً وَثُلُثٌ وَعَرَضَهَا سِتْعَ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً
وُثُلُثٌ قَالُوا وَكَانَتْ الْمَرَاغَةُ تُدْعَى إِفْرَازَهْرُودَ فَمَسَكَرَ مَرْوَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ
ابْنَ مَرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ وَهُوَ وَالِي أَرْمِينِيَّةٍ وَإِذْرَبِيحَانَ مَنْصَرَفَهُ مِنْ غَزْوِ
مَوْقَانَ وَجِيلَانَ بِالْقَرْبِ مِنْهَا وَكَانَ فِيهَا سَرَجِينَ كَثِيرًا فَكَانَتْ دَوَابُّهُ وَدَوَابُّ
أَصْحَابِهِ تَتَمَرَّعُ فِيهَا فَجَعَلُوا يَقُولُونَ إِنْبَا قَرْيَةَ الْمَرَاغَةَ وَهَذِهِ قَرْيَةُ الْمَرَاغَةَ
فَحَذَفَ النَّاسُ الْقَرْيَةَ وَقَالُوا مَرَاغَةَ وَكَانَ أَهْلُهَا الْجَوَاهِرُ إِلَى مَرْوَانَ فَابْتَنَاهَا
وَتَأَلَّفَ وَكَلاَهُ أَهْلُهَا فَكَثُرُوا فِيهَا لِلتَّقَرُّرِ وَعَمَرُوهَا ثُمَّ إِنَّهَا قُبِضَتْ مَعَهَا قَبْضٌ
مِنْ ضِيَاعِ بَنِي أُمَيَّةٍ وَصَارَتْ لِبَعْضِ بَنَاتِ الرَّشِيدِ فَلَمَّا عَاثَ الْوَجَنَاءُ بْنُ رِوَادِ
الْأَزْدِيِّ وَأَفْسَدَ وَوَلِيَ خَزِيمَةَ بْنُ حَازِمِ أَرْمِينِيَّةٍ وَإِذْرَبِيحَانَ فِي خِلَافَةِ الرَّشِيدِ
بَنَى سُورَهَا وَحَصَّنَهَا وَمَصَّرَهَا وَأَنْزَلَ بِهَا جُنْدًا كَثِيرًا ثُمَّ إِنَّهُمْ لَمَّا ظَهَرَ بَابُكَ
الْحُرْمِيِّ لَجَأَ النَّاسُ إِلَيْهَا فَنَزَلُوهَا فَسَكَنُوهَا وَتَحَصَّنُوا فِيهَا وَرَمَّ سُورَهَا فِي
أَيَّامِ الْمَأمُونِ عَدَّةً مِنْ عُمَّالِهِ مِنْهُمْ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْجُنَيْدِ فَرَزْدَانًا وَعَلِيُّ
ابْنُ هِشَامٍ ثُمَّ نَزَلَ النَّاسُ بِرَبِضِهَا، وَيُنْسَبُ إِلَى الْمَرَاغَةَ جَمَاعَةٌ مِنْهُمْ جَعْفَرُ
ابْنُ مُحَمَّدِ الْحَرَاثِيِّ أَبُو مُحَمَّدِ الْمَرَاغِيِّ أَحَدِ الرَّحَالِينَ فِي طَلَبِ التَّحْدِيثِ
وَجَمْعُهُ سَكَنَ نَيْسَابُورَ وَسَمِعَ بِدِمَشْقَ وَغَيْرِهَا جَمَاهِيرَ بْنَ مُحَمَّدِ الزَّمْلَكَانِي
وَإِبْنَ قُتَيْبَةَ مُحَمَّدَ بْنَ الْحَسَنِ الْعَسْقَلَانِيَّ وَأَبَا يَعْلَى الْمُوصِلِيَّ وَجَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدِ
الْقَيْرَوَانِيَّ وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ تَاجِيَةَ وَمُحَمَّدَ بْنَ يَحْيَى الْمَرْوَزِيَّ وَأَبَا
خَلِيفَةَ الْفَضْلِ بْنِ الْحَبَابِ وَزَكْرِيَاءَ السَّاجِيَّ وَعَبْدَانَ الْجَوَالِيْقِيَّ وَأَحْمَدَ بْنَ

* * *

اللَّانُ آخِرُهُ نُونٌ بِلَادٍ وَاسِعَةٍ فِي طَرَفِ أَرْمِينِيَّةٍ قَرِيبِ بَابِ الْأَبْوَابِ ١٧,٣٤٣
 مَجَاوِرُونَ لِلخَزَرِ وَالْعَامَّةِ يَغْلَطُونَ فِيهِمْ فَيَقُولُونَ عَلَانٌ وَهُمْ نَصَارَى تُجَبَّبُ
 مِنْهُمْ عَيْدٌ | أَجْلَادٌ،
 ١٧,٣٤٤

اللَّجَمُ جَمْعُ لِجَامٍ وَذَاتُ اللَّجَمِ مَوْضِعٌ مَعْرُوفٌ بِأَرْضِ جُرْزَانَ مِنْ نَوَاحِي ١٧,٣٥١
 تَقْلِيْسٌ قَالَ الْبِلَاذَرِيُّ وَسَارُ نَحِيْبٍ بِنِ مَسْلَمَةَ الْفَهْرِيِّ مِنْ قَبْلِ عَثْمَانَ إِلَى
 أَرْمِينِيَّةٍ فَنَزَلَ عَلَى السَّيِّجَانِ فَحَارِبَهُ أَهْلُهَا فَهَزَمَهُمْ وَغَلَبَ عَلَيْهِ وَيَصُّ وَصَالِحٌ
 أَهْلُ الْقَلَاعِ بِالسَّيِّجَانِ عَلَى خِرَاجٍ يُؤَدُّونَهُ ثُمَّ سَارَ إِلَى جُرْزَانَ فَلَمَّا أَتَى
 إِلَى ذَاتِ اللَّجَمِ سَرَّحَ الْمُسْلِمُونَ بَعْضَ دَرَابِنَهُمْ وَجَمَعُوا لِحْمَهَا فَخَرَجَ عَلَيْهِمْ
 قَوْمٌ مِنَ الْعُلُوجِ فَأَعْجَلُوهُمْ عَنِ الْأَلْجَامِ وَقَاتَلُوهُمْ حَتَّى اخْتَدَوْا تِلْكَ اللَّجَمِ ثُمَّ
 أَنَّ الْمُسْلِمِينَ كَرُّوا عَلَيْهِمْ حَتَّى اسْتَعَادُوهَا ثُمَّ سُمِّيَ الْمَوْضِعُ ذَاتَ اللَّجَمِ،

لَصُوبٌ بَلَدٌ قَرِيبٌ بِرَدْعَةَ مِنْ أَرْضِ أَرَانَ،
 ١٧,٣٥٧

لَكُزٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَزَاءٌ بَلِيدَةٌ خَلْفَ الدَّرْبِنْدِ تَتَاخَمُ خَزْرَانَ ١٧,٣٦٤
 سُمِّيَتْ بِاسْمِ بَانِيَا وَقِيلَ لَكُزٌ وَالْكَزُ وَالْخَزْرُ وَصَقْلَبٌ وَبَلَنْجَرُ بَنُو يَافِثِ بْنِ
 نُوحٍ عَمُّ عَمْرٍ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ مَوْضِعًا فَسُمِّيَ بِهِ أَهْلُهَا مُسْلِمُونَ مُوَحَّدُونَ
 وَلَهُمْ لِسَانٌ مُفْرَدٌ وَلَهُمْ قُوَّةٌ وَشَوْكَةٌ وَفِيهِمْ نَصَارَى أَيْضًا، يَنْسَبُ إِلَيْهَا مُوسَى
 بْنُ يُوْسُفَ بْنِ الْحُسَيْنِ اللَّكُزِيُّ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُعْرَفُ بِحَسَنِ الدَّرْبِنْدِيِّ قَالَ
 شَيْرَوَيْهٌ قَدِمَ عَلَيْنَا فِي شَهْرِ سَنَةِ ٥٠٢ رَوَى عَنِ الشَّرِيفِ أَبِي نَصْرِ مُحَمَّدٍ
 ابْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْهَاشِمِيِّ كِتَابَ النَّعْتِ لِأَبِي بَكْرٍ بْنِ أَبِي دَاوُدَ وَقَرَأَ
 عَلَيْهِ أَبِي شَهْرْدَارُ أَبُو مَنْعُورٍ وَكَانَ ثِقَّةً صَدُوقًا فَقِيهًا فَاضِلًا حَسَنَ السَّيْرَةِ
 صَامِتًا،

IV,272 كَزْنَا بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونُ وَنُونٌ هِيَ بَلِيدَةٌ بَيْنَهَا وَبَيْنَ مَرَاغَةَ نَحْوُ سِتَّةِ فَرَاسِخٍ فِيهَا مَعْبِدٌ لِلْمَجُوسِ وَبَيْتٌ نَارٌ قَدِيمٌ وَآيَوَانٌ عَظِيمٌ عَالٍ جَدًّا بَنَاهُ كَيْخُسْرُو الْمَلِكِ،

IV,297 كَلَانَ رُودٌ مَعْنَاهُ النَّهْرُ الْكَبِيرُ وَهُوَ بِأَذْرَبِجَانَ قَرِيبٌ مِنَ الْبَدَّةِ مَدِينَةٍ بِأَبْكَ نَزَلَهُ الْأَفْشِينُ لَمَّا حَارِبَ بِأَبْكَ،

IV,300 كَلْبُ كَافَانٍ بَيْنَهُمَا لَامٌ سَاكِنَةٌ مَوْضِعٌ بَيْنَ مَيِّافَارَقِينَ وَارْمِينِيَّةِ وَهُوَ مَوْضِعٌ كَانَ فِيهِ ابْنُ بَقْرَاطِ الْبَطْرِيْقِ يَخْرُجُ مِنْهُ نَهْرٌ يَصُبُّ فِي دَجَلَةَ،

IV,300 كَلَكُوِيٌّ مِنْ نَوَاحِي أَرَانَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ سَيْسِجَانَ سِتَّةَ عَشَرَ فَرَاسِخًا،

IV,308 كَنْجَةُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونُ وَجِيمٌ مَدِينَةٌ عَظِيمَةٌ وَهِيَ قَصْبَةٌ بِلَادِ أَرَانَ وَاهْلُ الْأَدَبِ يَسْمُونَهَا جَنْزَةَ بِالْجِيمِ وَالنُّونِ وَالزَّاءِ،

IV,310 كُنْدَوَانٌ بِالضَّمِّ وَبَعْدَ الدَّالِ وَآوٌ مِنْ نَوَاحِي مَرَاغَةَ تُذَكَّرُ مَعَ كَرَمٍ يُقَالُ كَرَمٌ وَكُنْدَوَانٌ،

IV,312 كُنْكَوْرٌ بِكَسْرِ الْكَافِينِ وَسُكُونِ النَّونِ وَفَتْحِ الْوَآوِ قَلْعَةٌ حَصِينَةٌ عَامِرَةٌ قَرِبَ جَزِيرَةِ ابْنِ عَمْرِ مَعْدُودَةَ فِي قَلَاعِ نَاحِيَةِ الزَّرَّوْزَانِ وَهِيَ لِصَاحِبِ الْمَوْصَلِ،

IV,320 كُوزْكَانٌ بِالضَّمِّ ثُمَّ السُّكُونُ وَزَاةٌ ثُمَّ ضَمُّ الْكَافِ وَنُونٌ وَآخِرُهُ نُونٌ قَرْيَةٌ كَبِيرَةٌ مِنْ نَوَاحِي تَبْرِيزَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ أَرْمِيَّةِ وَبَيْنَ تَبْرِيزَ مَرَحِلَتَانِ وَمَعْنَاهَا صُنَاعُ الْكِبْرَانَ بِتَقْدِيمِ وَتَأْخِيرِ تَتَبُّينَ مِنْهَا بِحِيرَةِ أَرْمِيَّةِ رَأَيْتَهَا،

IV,332 كِبْرَانُ مَدِينَةٌ بِأَذْرَبِجَانَ بَيْنَ تَبْرِيزَ وَبَيْلَقَانَ أَخْبَرَنِي بِهَا رَجُلٌ مِنْ أَهْلِهَا،

ولم يزد مع اثاره في غيرهم | فيدل على قلتهم فسبحان من يغير الاحوال IV,252
فانهم في زماننا ملوك لهم شوكة وعدة تملكوا بها البلاد حتى اخرجهم عنها
خوارزم شاه جلال الدين،

كرد بالضم ثم السكون ودال مهمله بلفظ واحد الاكراد اسم القبيلة قال IV,257
ابن طاهر المقدسي اسم قرية من قرى البيضاء منها شيخنا ابو الحسن علي
ابن الحسين بن عبد الله الكردي حدثنا عن ابي الحسين احمد بن محمد
ابن الحسين بن فادشاه الاصمباني عن ابي القاسم الطبراني بكتاب الادعية
من تصنيفه وسأله عن هذه النسبة فقال نحن من اهل قرية بيضاء يقال لها
كرد، وقال الاصطخري كرد بلدة اكبر من ابرقوه واخصب سعرا ولهم
قصور كثيرة،

كرد بالضم والتشديد والمشهور ان الكر نهر بين ارمينية واران يشق IV,259
مدينة تفلين وبينه وبين بردعة فرسخان ثم يجتمع هو ونهر الراس بالجمع
ثم يصب في بحر الخزر وهو بحر طبرستان، وقال الاصطخري الكر نهر
عذب مري خفيف يجري ساكنا ومبدأه من بلاد خزران ثم يمر ببلاد
ابخاز من ناحية اللان من الجبال فيمر بمدينة تفلين ثم على قلعة خنان ثم
الى شكى ومن جانبه جنزة وشكور ويجرى على باب بردعة الى
برزنج الى بحر الطبري بعد اختلاطه بالرأس وهو نهر اصفر من الكر،

كر كر بالفتح ثم السكون وكاف اخرى ورا مدينة باران قرب بيلقان IV,262
انشاها انوشروان وقال لي ابن الاثير ان كر كر حصن قرب ملطية بينها
وبين آمد والقرب منه حصن الران الذي يذكره المتنبى في شعره والله
اعلم، وكر كر ايضا حصن بين سميساط وحصن زياد وهو قلعة وقد خربت.

بتحليله وشهد عليه الجموع فلما اتقضى المجلس اخذ ليون بيده وصعد القلعة وكان آخر العهد به واحضر رجلا من اهل بيته اظنه ابن خالته او شيئا من ذلك وكان مترهبا فانفذه الى القلعة وجعله كتاغيكوس فهو الى هذه الغاية هناك واقترضت الكتاغيكوسية عن آل داوود وبلغنى انه لم يَبْقَ منهم فى تلك النواحي احد يقوم مقامهم وان كان فى نواحي اخلاط منهم طائفة والله اعلم،

IV,178 قَمِيرٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ الْكَسْرِ وِاءٌ سَاكِنَةٌ وَزَاوٌ هِيَ قَرْيَةٌ كَبِيرَةٌ مِنْ قَرْيِ تَقْلَيْسٍ عَلَى نِصْفِ يَوْمٍ مِنْهَا،

IV,218 قَمِيرٌ بِالْفَتْحِ الْقَافِ وِاءٌ سَاكِنَةٌ وَضَمُّ الْمِيمِ وَرَاءَ هِيَ قَلْعَةٌ فِي الْجِبَالِ بَيْنَ الْمُوصَلِ وَخِلَاطٍ يَنْسَبُ إِلَيْهَا جَمَاعَةٌ مِنْ أَعْيَانِ الْأُمَرَاءِ بِالْمُوصَلِ وَخِلَاطٍ وَهُمْ أَكْرَادٌ وَيُقَالُ لِصَاحِبِهَا أَبُو الْفَوَارِسِ،

* * *

IV,245 كَذَجٌ بِالتَّحْرِيكِ وَآخِرُهُ جِيمٌ اسْمُ حَصْنٍ وَنَاحِيَةٌ بِأَذْرِيْبِجَانٍ مِنْ مَنَازِلِ بَابِكِ الْخُرَّمِيِّ وَهُوَ عَجْمِيٌّ وَأَصْلُ مَعْنَاهُ الْمَأْوَى وَهُوَ مَسْرَبٌ قَالَ أَبُو تَمَامٍ وَجَمَعَهُ،

IV,251 الْكُرْجُ بِالضَّمِّ ثُمَّ السُّكُونِ وَآخِرُهُ جِيمٌ وَهُوَ جَيْلٌ مِنَ النَّاسِ نَصَارَى كَانُوا يَسْكُنُونَ فِي جِبَالِ الْقَبْقُوقِ وَبَلَدِ السَّرِيرِ فَتَوَدَّتْ شَوْكَتُهُمْ حَتَّى مَلَكُوا مَدِينَةَ تَقْلَيْسٍ وَلَهُمْ وِلَايَةٌ تَنْسَبُ إِلَيْهِمْ وَمَلِكٌ وَلُغَةٌ بِرَأْسِهَا وَشَوْكَةٌ وَقُوَّةٌ وَكَثْرَةٌ وَعَدَدٌ، قَالَ الْمَسْعُودِيُّ وَقَدْ وَصَفَ سُكَّانَ جِبَالِ الْقَبْقُوقِ وَكُورِهَا فَقَالَ وَيْلَى مَمْلَكَةِ جِيدَانَ مِمَّا يَلِي بَابَ الْقَبْقُوقِ مَلِكٌ يُقَالُ لَهُ بَرزِينَانُ وَيَعْرِفُ بِلَدِهِ هَذَا بِالْكَرْجِ وَهُمْ أَصْحَابُ الْأَعْمَدَةِ وَكُلُّ مَلِكٍ يَلِي هَذِهِ الْبِلَادَ يُقَالُ لَهُ بَرزِينَانُ

وهذه القلعة في وسط بلاد المسلمين وما اظنُّ بقاءها في يد الارمن مع
اخذ جميع ما حولها من البلاد الا ثقله جدواها فانه لا دخل لها واخرى
لاجل مقام رب الملة عندهم كانوا يتركونها كما يتركون النسيج والكتائيس
في بلاد الاسلام ولم يزل كتاغيكوس الذي يلي البطراكة من قديم الزمان
من ولد داوود عم وعلامته عندهم طول يديه وانهما تتجاوزا ركبتيه
اذا قام ومدهما ويُلْفَى ذلك في ولده فلما كانت قرابة سنة ٦١٠ اعتمد
ليون بن ليون ملك الارمن الذي بالبقعة الشامية في بلاد المصيصة وطرسوس
واذنة ما كرهه الارمن وهو انه كان اذا نزل بقرية او بلدة استدعى احدى
بنات الارمن فيفترسها في ابيته ثم اطلقها الى اهله اذا اراد الرحيل عنهم IV,165
فشكى الارمن من ذلك الى كتاغيكوس فارسل اليه يقول هذا الذي
اعتمدته لا يقتضيه دين النصرانية فان كنت ملتزما للنصرانية فارجع عنه
وان كنت لست ملتزما للنصرانية فافعل ما شئت فقال انا ملتزم للنصرانية
وسارجع عما كرهه البطريرك ثم عاد الى امره واشد فعادوا شكواه فبعث
اليه مرة اخرى وقال ان رجعت عما تعتمده والا حرمتك فلم يلتفت اليه
وشكى مرة اخرى فحرمه كتاغيكوس وبلغه ذلك فكشف راسه ولم
يظهر التوبة عما صنع فامتنع عسكره ورعيته من اكل طعامه وحضور
مجلسه واعتزلت زوجته وقالوا هو الدين لا بد من التزام واجبه ونحن معك
ان دهمك عدو او طرقت امر واما حضورنا عندك فلا واكل طعامك
كذلك فبقى وحده واذا ركب ركب في شردمة يسيرة فضجر واظهر
التوبة وارسل الى كتاغيكوس يسال ان يحضر لتكون توبته بمحضره وعند
حضور الناس يحلله واغتر كتاغيكوس وحضر عنده واشهد على نفسه

يُمتدُّ إلى الشام حتى يتصل بلبنان من ارض حمص وسنير من دمشق
 ويمضى فيتصل بجبال انطاكية وسميساط ويسمى هناك اللكام ثم يمتدُّ إلى
 ملطية وشمشاط وقاليقلا إلى بحر الخزر وفيه باب الابواب وهناك يسمى
 القبق قال البحترى . . . وفي شعر بعضهم القبحُ بالجميم وهو في شعر سراقه
 بن عمرو وذكر في باب الابواب،

IV, 32 قَبْلَةُ بالتجريك مدينة قديمة قرب الدربند وهو باب الابواب من اعمال
 ارمينية احدثها قباز الملك ابو انوشروان اليها يتسب فيما احسب ابو بكر
 محمد بن عمر بن حفص الحكم الثغرى المعروف بالقبلى حدث ببغداد عن
 محمد بن عبد العزيز بن المبارك وغيره وكان ضعيفا في الحديث روى
 عنه ابو بكر الشافعى وابو الفتح الازدى الموصلى،

IV, 50 قُرَانٌ بالضم يجوز ان يكون جمع قَرٍّ او قُرٍّ من البرد او فُعلان منه
 ويقال يوم قر ليلة قرّة فيجوز على ذلك ان يقال ايام قران وموضع قر
 17, 51 ومواضع قران | وقران قصبة البدين باذربيجان حيث استوطن بابك
 الخرمى عن نصر،

IV, 57 قُرْصٌ بفتح القاف وسكون الراء والصاد مهلة مدينة ارمينية من نواحي
 تفلس يجلب منها الابرسم خبرنى بذلك رجل من اهلبا وبينها وبين تفلوس
 يرمان،

IV, 163 قَلْعَةُ اللان ذكرت في اللان وهي من عجائب الدنيا فيما قيل،

17, 164 قَلْعَةُ الروم قلعة حصينة في غربى الفرات مقابل البيرة بينها وبين سميساط
 بها مقام بطرك الارمن خليفة المسيح عندهم ويسمونه بالارمنية كتاغيكوس

وابي بكر ابن الانباري وَنُفِطَوِيَهٗ واضرابهم ورحل الى الأندلس فاقام بِقَرْطَبَة
 وبها ظهر علمه ومات هناك في سنة ٣٥٦، ومن عجائب ارمينية البيت الذي
 بقاليقلا قال ابن الفقيه اخبرني ابو الهيثجَ اليمامى وكان احد بُرْدِ الآفاق
 وكان صدوقا فيما يحكى ان بقاليقلا بيعة للنصارى وفيها بيت لهم كبير
 يكون فيه مصاحفهم وُصَلْبَانِهِمْ فاذا كان ليلة البعثانين يُفْتَحُ موضع من ذلك
 لبيت معروف ويُخْرَجُ منه تُرَابٌ ابيض فلا يزال ليلته تلك الى الصباح
 فينقطع حينئذ وينضم موضعه الى قابل من ذلك اليوم فيأخذه الرهبان
 ويدفعونه الى الناس وخاصيته النفع من السموم ولَدَغُ العقارب والحيات
 يُدَافٍ منه وزنٌ دائق بماءٍ ويشربه الملسوع فيسكن للوقت وفيه ايضا عَجُوبَةٌ
 اخرى وذلك انه اذا بَاعَ منه شَيْءٌ لم ينتفع به صاحبه ويبطل عمله، قال
 اسحاق بن حسان الخرمي وأصله من الصغد يفتخر بالعجم،

قَانِ اِخْرَهٗ نون موضع بشقور ارمينية، IV, 21

قَبَانٌ بِالْفَتْحِ والتشديد واخره نون بوزن القَبَانِ الذى يوزن به وهى IV, 26
 مدينة وولاية باذريجان قرب تبريز بينها وبين بَيْلَقَانَ خَبْرَنِى بِهَا رَجُلٌ مِنْ
 اهلها،

قَبِيقٌ بِضَمِّ قَافٍ ثَانِيَهٗ وَاخْرَهٗ اَيْضَا قَافٍ كَلِمَةٌ عَجْمِيَّةٌ وَهُوَ جَبَلٌ IV, 31
 مَتَّصِلٌ بِبَابِ الْاَبْوَابِ وَبِلَادِ اللَّانِ وَهُوَ آخِرُ حُدُودِ اَرْمِينِيَّةٍ قَالَ ابْنُ الْفَقِيهِ
 وَجَبَلُ الْقَبِيقِ فِيهِ اثْنَانِ وَسَبْعُونَ لِسَانًا لَا يَعْرِفُ كُلُّ اِنْسَانٍ لُغَةَ صَاحِبِهِ اِلَّا
 بِتَرْجُمَانٍ وَيُقَالُ اِنْ طَوَّلَهُ خَمْسَمِائَةَ فَرَسَخٍ وَهُوَ مَتَّصِلٌ بِبِلَادِ الرُّومِ اِلَى حُدِّ
 الْخَزَرِّ وَاللَّانِ وَيُقَالُ اِنْ هَذَا الْجَبَلُ هُوَ جَبَلُ الْعَرَجِ الَّذِى بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ

فيلانشاه هو اسم يختص بملك السريز فعلى هذا ولاية السريز يقال لها
فيلان قيل كوردة السريز بها،

* * *

1V, 13 قَارِعَوَانُ مَدِينَةٌ وَقَلْعَةٌ بَيْنَ خَلَاطٍ وَقَرَصٍ مِنْ أَرْضِ أَرْمِينِيَّةٍ،

1V, 19 قَالِيَقْلًا بِأَرْمِينِيَّةِ الْعُظْمَى مِنْ نَوَاحِي خَلَاطٍ ثُمَّ مِنْ نَوَاحِي مَنَازِجَرْدٍ مِنْ

نَوَاحِي أَرْمِينِيَّةِ الرَّابِعَةِ قَالَ أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى وَلَمْ تَزَلْ أَرْمِينِيَّةٌ فِي أَيْدِي
الْفَرَسِ مِنْذُ أَيَّامِ إِنْوَشِرْوَانَ حَتَّى جَاءَ الْإِسْلَامَ وَكَانَتْ أُمُورَ الدُّنْيَا تَتَشَتَّتُ فِي

بَعْضِ الْأَحْيَانِ وَصَارُوا كَمَلُوكِ الطَّوَائِفِ حَتَّى مَلَكَ أَرْمِينِيَّاتِمْ وَهُوَ رَجُلٌ
مِنْ أَهْلِ أَرْمِينِيَّةٍ فَاجْتَمَعَ لَهُ مَلَكَتُمْ ثُمَّ مَاتَ فَمَلَكَتُهُمْ بَعْدَهُ أَمْرَاءٌ وَكَانَتْ تَسْمَى

قَالِي قَبْتُ مَدِينَةً وَسَمَّيْتُهَا قَالِي قَالَهُ وَمَعْنَاهُ إِحْسَانٌ قَالِي وَصَوَّرَتْ نَفْسَهَا عَلَى
بَابٍ مِنْ أَبْوَابِهَا فَعَرَّبَتِ الْعَرَبُ قَالِي قَالَهُ فَقَالُوا قَالِيَقْلًا. قَالَ النُّحَويُّونَ حُكْمٌ

قَالِيَقْلًا حُكْمٌ مَعْدِي كَرَبٍ إِلَّا أَنْ قَالِيَقْلًا غَيْرُ مَعْتُونٍ عَلَى كُلِّ حَالٍ إِلَّا أَنْ
تَجْعَلَ قَالِي مِثْلَ قَالِي قَالِي وَتَجْعَلَ قَالِي مَوْضِعَ مَذْكَرٍ فَتَقُولُ هَذَا

قَالِيَقْلًا فَاعْلَمْ وَالْأَكْثَرُ تَرَكَ التَّنْوِينَ، قَالَ بَطْلَمِيوسُ مَدِينَةُ قَالِيَقْلًا طَوَّلَهَا
سِتُونَ دَرَجَةً وَعَرْضُهَا ثَمَانٌ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً تَحْتَ أَرْبَعِ عَشْرَةِ دَرَجَةٍ مِنْ

1V, 20 السَّرَطَانِ يُقَابِلُهَا مِثْلًا مِنَ الْجَدْيِ بَيْتٌ مَلَكَهَا | مِثْلًا مِنَ الْحَمَلِ بَيْتٌ عَاقِبَتُهَا
مِثْلًا مِنَ الْمِيزَانِ وَيُشَبَّهُ أَنْ تَكُونَ فِي الْأَقْلِيمِ الْخَامِسِ وَقَالَ أَبُو عَوْنٍ فِي

زَيْجِهِ قَالِيَقْلًا فِي الْأَقْلِيمِ الرَّابِعِ طَوَّلَهَا ثَلَاثٌ وَسِتُونَ دَرَجَةً وَخَمْسٌ وَعِشْرُونَ
دَقِيقَةً وَعَرْضُهَا ثَمَانٌ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً وَتُعْمَلُ بِقَالِيَقْلًا هَذَا الْبَسْطُ الْمَسْمُومَةُ بِالْقَالِي

إِخْتَصَرُوا هِيَ النِّسْبَةُ إِلَى بَعْضِ أَسْمَاءِ لِحْقَلِهِ، وَالْيَا يَنْسَبُ الْأَدِيبُ الْعَالِمُ أَبُو
عَلِيٍّ إِسْمَاعِيلُ بْنُ الْقَاسِمِ الْقَالِي قَدِمَ بَغْدَادَ فَأَخَذَ عَنِ الْإِبْرَاهِيمِ مِثْلَ ابْنِ دُرَيْدٍ

III,541

طَلَاً بفتح قلعة باذريجان عجمية اصلها تلا.

III,562

طُوغَاتُ مدينة وقلعة بنواحي ارمينية من اعمال ارزن الروم،

III,570 الطَّيِّطَوَانَةُ بتكرير الطاء وواو وبعدها الف ثم نون بلدة من اعمال

ارمينية،

* *

III,668

عَزُّ بكسر اوله ضدَّ الذَّلِّ قلعة في رستاق بَرْدَعَةَ من نواحي اران،

III,699 عَقْنَةُ بالتحريك والنون عجمي لا اصل له في كلام العرب قلعة باران

بنواحي جَنْزَةَ،

III,714 علوس بتشديد اللام من قلاع البُخْتِيَّةِ الاكراد من ناحية الأَرزن عن

ابن الاعرابي،

* *

III,834 فار بلفظ واحد الفيران بلدة من نواحي ارمينية نسب اليها بعض المتأخرين،

III,928 فيروزآباد بالكسر ثم السكون وبعد الراء واو ساكنة ثم زاء والفاء وباء

موحدة واخره ذال معجمة قلعة حصينة من اعمال اذربيجان بينها

وبين خَلْخَال فرسخ واحد،

III,929 فيروزقباد قباد هو والد انوشروان الملك العادل من آل ساسان وفيروزقباد

مدينة كانت قرب باب الابواب المعروف بالدربند وكان انوشروان

III,930

بَنَى هناك اقصرًا وسمَّاهُ باب فيروزقباد،

III,933 فيلانُ بالكسر واخره نون بلد وولاية قرب باب الابواب من نواحي

الخزر يقال لملكها فيلانشاه وهم نصارى ولهم لسان ولغة وقال المسعودي

له أيضا حارة الصقالبة بها عيون جازية تذكر في صقلية، وقال المسعودي الصقالبة اجناس مختلفة ومساكنهم بالحري الى شلو^١ في المغرب وبينهم حروب ولهم ملوك فمنهم من ينقاد الى دين النصرانية اليعقوبية ومنهم من لا كتاب له ولا شريعة وهو جاهلون واشجعهم جنس يقال له السرى^٢ يحرقون انفسهم بالنار اذا مات منهم ملك او رئيس ويحرقون دوابهم ولهم افعال مثل افعال الهند وفي بلاد الخزر صنف كثير منهم فالاول من ملوك الصقالبة ملك الدير وله عمائر كثيرة وتجار المسلمين يقصدون مملكته بانواع التجارات ثم يلي هذه المملكة من ملوك الصقالبة ملك الفرنج وله معدن ذهب ومدن و^٣عمائر كثيرة وجيوش كثيرة وتجار الروم ثم يلي هذا الملك من الصقالبة ملك الترك وهذا الملك من بلاد الصقالبة وهذا الجنس منهم احسن الصقالبة صوراً واكثرهم عدداً واشدهم بأساً وكانوا من قبل ينقادون الى ملك واحد ثم اختلفت كلمتهم وصار كل ملك براسه،

III,435 صول^٤ بالضم ثم السكون واخرد لام كلمة اعجمية لا اعرف لها اصلا في العربية مدينة في بلاد الخزر في نواحي باب الابواب وهو الدرْبند وليس بالذي ينسب اليه الصولى وابن عمه ابراهيم بن العباس الصولى فان ذلك باسم رجل كان من ملوك طبرستان اسلم على يد يزيد بن المهلب وانتسب الى ولاية وهذه مدينة كما ذكرت لك وقال حنّج^٥ المري،

* * *

III,507 طَبْرَسْتَرَان من نواحي ارمينية وهى ولاية واهية لها ذكر في الفتوح وغيرها اقتحبا سليمان بن ربيعة سنة ٢٥،

III,534 طُرُون موضع بارمينية ذكره البحتورى في قوله،

كسرى انوشروان العادل حيث بنى باب الابواب وانزلها قوما من اهل الصفد
 من ابناء فارس وجعلها مَسْلِحَةً ووجهَ المتوكِّل بَعَا الى تَقْلَيْس وقد خرج
 بها عليه اسحاق بن اسماعيل واحرق تَقْلَيْس كَلْبًا وجاء براسه الى سر من
 رأى فكان من فُصُولِهِ من سر من رأى الى ان دخلها ومعه الراس ثلاثون
 يوما فقال الشاعر اهلاً وسهلاً بك من رسول

جيتَ بما يَشْفِي من التعليل   بجملة تغنى عن التفصيل

براس اسحاق بن اسماعيل   وفتح تَقْلَيْس وصفدييل

وكان اسحاق بن اسماعيل قد حصن صفدييل وجعلها معقله وأودعها امواله
 وزوجته ابنة صاحب السريه.

صَقَلْبُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السَّكُونِ وَفَتْحِ اللَّامِ وَآخِرُهُ بَاءٌ مُوَحَّدَةٌ قَالَ ابْنُ الْأَعْرَابِيِّ III,405

الصَّقْلَابُ الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ وَقَالَ أَبُو عَمْرٍو الصَّقْلَابُ الرَّجُلُ الْأَحْمَرُ قَالَ أَبُو
 مَنْصُورٍ الصَّقَالِبَةُ جَبَلٌ حُمْرُ الْأَلْوَانِ صَبَبُ الشُّعُورِ يَتَاخَمُونَ بِلَادَ الْحَزَرِ
 فِي أَعَالَى جِبَالِ الرُّومِ وَقِيلَ لِلرَّجُلِ الْأَحْمَرِ صَقْلَابٌ عَلَى التَّشْبِيهِ بِاللَّوَانِ
 الصَّقَالِبَةُ وَقَالَ غَيْرُهُ الصَّقَالِبَةُ بِلَادٌ بَيْنَ بُلْغَارٍ وَقِسْطَنْطِينِيَّةٍ وَتُنَسَّبُ إِلَيْهِمُ الْحَزْمُ
 الصَّقَالِبَةُ وَاحِدُهُمْ صَقَلْبِيٌّ وَقَالَ ابْنُ الْكَلْبِيِّ وَهِيَ ابْنَاءُ يَافِثِ بْنِ نُوحٍ عَمَّ
 يُونَانَ وَالصَّقْلَبُ وَالْعَبْدَرُ وَبُرْجَانٌ وَجُرْزَانٌ وَفَارَسٌ وَالرُّومُ فِيمَا بَيْنَ هَوْلَاءَ
 وَالْمَغْرِبِ وَقَالَ ابْنُ الْكَلْبِيِّ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ أَخْبَرَنِي أَبِي قَالَ رُومِيٌّ وَصَقْلَبُ
 وَارْمِينِيٌّ وَافْرَنْجِيٌّ أَخُوهُ وَهُمْ بَنُو لَنْطِيٍّ بْنِ كَسْلُوخِيمِ بْنِ يُونَانَ بْنِ يَافِثِ
 سَكَنَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ بَقْعَةً مِنَ الْأَرْضِ فَسَمِيَتْ بِهِ، وَصَقْلَبُ أَيْضًا بِالْأَنْدَلُسِ
 مِنْ أَعْمَالِ سَنْتَرِينَ وَارْضَاهَا أَرْضٌ زَكِيَّةٌ يُقَالُ إِنْ الْمَكْوَكُ إِذَا زَرَعَ فِي
 أَرْضِهَا ارْتَفَعَ مِنْهُ مِائَةٌ قَفِيزٍ وَآكْثَرُ، بِصِقْلِيَّةٍ أَيْضًا مَوْضِعٌ يُقَالُ لَهُ صَقْلَبُ وَيُقَالُ

ان يمضى به الى بيت المقدس ويسال عن هذا المولود فاذا وقف عليه
دفع الهدية الى أمه وبشرها بما يكون لولدها من الشرف والذكر وفعل
الخير ويسالها ان تدعو له ولاهل مملكته ففعل الرجل ما أمر وسار الى
مريم عليها السلام فدفع اليها ما وجه به معه وعرفها بركة ولدها فلما اراد
الانصراف عنها دفعت اليه جراب تراب وقالت له عرف صاحبك انه سيكون
لهذا التراب بناء فاخذه وانصرف فلما صار الى موضع الشيز وهو اذناك
صحراء فمرض واحس بالموت فدفن الجراب هناك ثم مات فاتصل الخبر
بالمملك فترجم الفرس انه وجه رجلا ثقة وامره بالمضى الى المكان الذى
مات فيه ويبنى بيت نار قال وهن ابن أعرف مكانه قال امض فلن يخفى
عليك فلما وصل الى الموضع تحير وبقي لايدرى اى شىء يصنع فلما
اجته الليل راي نورا عظيما مرتفعا من مكان القبر فعلم انه الموضع الذى
يريد فسار اليه وخط حول النور خطأ وبات فلما اصبح امر بالبناء على
III,356 ذلك الخط فهو بيت النار الذى بالشيز، قال عبيد الله الفقير اليه مؤلف
هذا الكتاب هذا كله عن ابي دلف مسعر بن المهلهل الشاعر وانا برى
من عهدة صحته فانه كان يحكى عنه الشريد والكذب وانما نقلته على ما
وجدته والله اعلم، وقد ذكر غيره ان بالشيز نار اذرخش وهو بيت معظم
عند المجوس كان اذا ملك ملك منهم زاره ماشيا واهل المراغة وتلك
النواحي يسمون هذا الموضع كزنا والله اعلم.

* * *

III,396 ^{١٥٥} سعد بن شطره الاول كالذى قبله ثم باء موحدة وباء مشاة من تحت
ولام مدينة بارض ارمنية على نهر الكر من جانب الشرقى قبالة تفلين بناها

الحبة الى عشرة مثاقيل صبغ صلب رزين الا ان فيه يساً قليلا ونوع اخر
 يقال له السحاندى ابيض رخو رزين احمر المحك يصبغ بالزاج وزرنيخا
 مصبغ قليل الغبار يدخل في التزاويق ومنها خاصة يعمل منها اهل اصبهان
 فصوصاً ولا حمرة فيها وزيمتها اجل من الخراسانى واثقل وانقى وقد اختبرناه
 فتقرر من الثلاثين واحداً في كتان الفضة المعدنية ولم نجد ذلك في الشرق
 واما فضتها فانها تعزُّ بمزة الفحْم عندهم وهذه المدينة يحيط بها سور وبها
 بحير في وسطها لا يدرك قراره وانى ارسيت فيه اربعة عشر الف ذراع
 وكسورا من الف فلم تستقر المنقلة ولا اطمأنت واستدارته نحو جريب
 بالهاشمى ومثي بل بماء تراب صار في الوقت حجراً صلداً ويخرج منه
 سبعة اناهر كل واحد منها ينزل على رحي ثم يخرج تحت السور وبها III,355
 بيت نار عظيم الشأن عندهم منها تدكى نيران المجوس من المشرق الى
 المغرب وعلى راس قبته هلال فضة هو طلسمه وقد حاول قلعه خلق من
 الامراء فلم يقدروا ومن عجائب هذا البيت ان كانوا يوقدون فيه منذ
 سبعمائة سنة فلا يوجد فيه رماد البتة ولا ينقطع الوقود عنه ساعة من
 الزمان وهذه المدينة بناها هرمز بن خسروشير بن بهرام بكلس وحجر
 وعند هذا البيت ايوانات شاهقة وابنية عظيمة هائلة ومتى قصد هذه المدينة
 عدو ونصب المنجنيق على سورها فان حجره يقع في البحيرة التي
 ذكرناها فان اخر منجنيقه ولو ذراعاً واحداً وقع الحجر خارج السور،
 قال والخبر في بناء هذه المدينة ان هرمز ملك الفرس بلغه ان مولودا
 مباركا يولد في بيت المقدس في قرية يقال لها بيت لحم وان قربانه يكون
 دهنًا وزيتًا ولَبَانًا فانفذ بعض ثقاته بمال عظيم وحمل معه لباناً كثيراً وامره

III,324 شميرام حصن بارمينية عن نصر،

III,324 شميران بالفتح والكسر ثم ياءٌ مثناة من تحت ساكنة وراءٌ اخره نون
بلد بارمينية،

III,328 شندان بالفتح ثم السكون وذال معجمة واخره نون صقع متصل ببلاد
الخرز فيه اجناس من الامم التي في جبل القبق وكان ملكها قد اسلم في
ايام المقتدر عن نصر،

III,353 شيز بالكسر ثم السكون وزاءٌ ناحية باذريجان من فتوح المغيرة بن

III,354 شعبة | صلحا قال وهي معربة جيس يقال منها كان زرادشت نبي المجوس

وقصبة هذه الناحية اُرمية وكان المتوكل قد ولي عليها حمدون بن اسماعيل

النديم فكرها وكتب اليه

ولاية الشيز عزل والعزل عنها ولايه

فولني العزل عنها ان كنت بي ذاعنايه

وقال مسعر بن المهلهل لما شارفت الصنعة الشريفة والتجارة المربحة من

التصعيدات والتعقيدات والحلول والتكليفات خامر قلبي شك في الحجارة

واشبهت على العقاقير فأوجب الرأي اتباع الركازات والمعادن فوصلت بالخبر

والصفة الى الشيز وهي مدينة بين المراغة ووزجان وشهرزور والدينور بين

جبال تجسع معادن الذهب ومعادن الزبيق ومعادن الاسرب ومعادن الفضة

ومعادن الزرنيخ الاصفر ومعادن الحجارة المعروفة بالحجيت واما ذهبها فهو

ثلاثة انواع نوع منه يعرف بالقومسي وهو تراب يصب على الماء فيغسل

ويبقى تبراً كالذر ويجمع بالزبيق وهو احمر خلوقي ثقيل نقي صبغ

ممتنع على النار لئلا يمتد ونوع اخر يقال له السهرقي يوجد قطعاً من

ثانيه وسكون اوله وسكون ثانيه وشين مثل الاولى واخره طاء مهمله III,319
 شَمِشَاطُ بكسر اوله وسكون ثانيه وشين مثل الاولى واخره طاء مهمله III,319
 مدينة بالروم على شاطى الفرات شرقها بالوية وغربها خربت وهى الآن
 III,320 مجسوبة | من اعمال خربت قال بطليموس مدينة شمشاط طولها احدى
 وسبعون درجة وثلاثون دقيقة وعرضها سبع وثلاثون درجة وخمسون
 دقيقة طالعا النعائم بيت حيوتها الجدى تحت ثلاث عشرة درجة من السرطان
 يقابلها مثلها من الجدى بيت ملكها مثلها من الحمل عاقبتها مثلها من الميزان
 وهى فى الاقليم الخامس قال صاحب الزيج طول شمشاط اثنتان وستون
 درجة وثلثان وعرضها ثمان وثلاثون درجة ونصف وربع، وشمشاط الآن
 خراب ليس بها الا اناس قليل وهى غير سَمِيسَاط هذه سَمِينَيْن مهملتين
 وتلك بمعجمتين وكلاهما على الفرات الا ان ذات الاهمال من اعمال الشام
 وتلك فى طرف ارمينية، قيل سُمِيت بِشَمِشَاط بن اليفز بن سام بن نوح
 عم لانه اول من احدثها وقد نسب اليها قوم من اهل العلم منهم ابو الحسن
 على بن محمد الشمشاطى كان شاعرا وله تصانيف فى الادب وكان فى
 عهد سيف الدولة بن حمدان وله فى على بن محمد الشمشاطى،

ثانيه وسكون اوله وسكون ثانيه والكاف والواو الساكنة وراء قلعة III,322
 شَمُكُورُ بفتح اوله وسكون ثانيه والكاف والواو الساكنة وراء قلعة III,322
 بنواحي اران بينها وبين كنجة يوم واحد عشر فرسخا وكانت شمكور
 مدينة قديمة فوجه اليها سلمان بن ربيعة الباهلى بعد فتح بردعة فى ايام
 عثمان بن عفان رضه من فتحها فلم تنزل مسكونة معمورة حتى خربها
 الساووردية وهم قوم تجمعوا ايام انصرف يزيد بن اسيد عن ارمينية فغلب
 امرهم وكثرت بوايقهم ثم ان بقا مولى المعتصم عمرها فى سنة ٢٤٠ وهو
 والى ارمينية واذربيجان وشمشاط وسمها المتوكلية،

III,282 شَرَوَانُ مدينة من نواحي باب الابواب الذى يسمونه الفرس الدربند بناها اتوشروان فسميت باسمه ثم خففت باسقاط شطر اسمه وبين شروان وباب الابواب مائة فرسخ خرج منها جماعة من العلماء ويقولون بالقرب منها صخرة موسى عم التى نسي عندها الحوت فى قوله تعالى قال ارايت اذ اوبنا الى الصخرة فانى نسيت الحوت قالوا فالصخرة صخرة شروان والبحر بحر جيلان والقرية باجروان حتى لقيه غلام فقتله قالوا فى قرية جيزان وكل هذه من نواحي ارمينية قرب الدربند، وقيل شروان ولاية قصبتها شماخى وهى قرب بحر الخزر نسب المحدثون اليها قوما من الرواة منهم ابو بكر محمد بن عشير بن معروف الشروانى كان فقيها صالحا سكن النظامية وتفقه على الكيا الهراسى وروى شيئا عن ابي الحسين المبارك بن الحسين الغسال ذكره ابو سعد فى شيوخه.

III,310 شَقَى موضع بآرمينية وكان الاصمعى يقول شَكَّى بالكاف وتشديده ويذكر فيه الفاف،

III,311 شَكَّى بفتح اوله وتشديد ثانيه كذى يرويه الاصمعى وغيره بقوله بالقاف ولاية بآرمينية ينسب اليها الجلود الشكبية مشهورة على نهر الكر قرب تقيس،

III,317 شَمَاخِي بفتح اوله وتخفيف ثانيه وخاء معجمة مكسورة وياء مثناة من تحت مدينة عامرة وهى قصبة بلاد شروان فى طرف اَران تعد من اعمال باب الابواب وصاحبها شروانشاه اخو صاحب الدربند وذكر الاصطخرى ما يدل على ان شماخى نمصيرها محدث فانه قال من بردعة الى برزنج ثمانية عشر فرسخا ثم تعبر الكر الى شماخى وليس فيها منبر اربعة عشر فرسخا ومن شماخى الى شابران مدينة صغيرة فيها منبر ثلاثة ايام،

سِينَدَبَايَا بكسر اوله وسكون ثانيه وبعد الدال المهملة باءٌ موحدة III,166
مفتوحة ثم ياءٌ اخر الحروف موضع باذريجان بالذَّ من نواحي بابك
الخرمى قال ابو تمام يمدح ابا سعيد محمد بن يوسف ،

III.168 سنك اسفيد جبل عظيم بارمينية اراء قرب خلاط ومانازجرد،

سَيَاوَرْد بكسر اوله وتخفيف ثانيه وفتح الواو وسكون الراء ودال مهملة III,208
موضع باذريجان،

سَيَسَبَانُ بفتح اوله وسكون ثانيه وسين اخرى مفتوحة وباءٌ موحدة واخره III,215
نون والعجم تقول سَيَسَوَانُ بالواو عوضاً عن الباء بلدة من نواحي اران

بينها وبين بَيْلَقَان اربعة ايام من ناحية اذريجان خبرني بها رجل من اهله، III,216

سَيَسَجَانُ بكسر اوله وبفتح وبعد ثانيه سين اخرى ثم جيم واخره نون III,216
هي في الاقليم الخامس طولها احدى وسبعون درجة وعرضها احدى واربعون
درجة وخمس وعشرون دقيقة بلدة بعد اران افتتحها حبيب بن مسلمة وسمّاها
غزاة ارمينية الاولى وصالح اهله على خراج يودونه وذلك في ايام عثمان
بن عفان رضه وبين سيسجان ودبيل ستة عشر فرسخا،

* * *

شَابَرَانُ بعد الالف باءٌ موحدة مفتوحة واخره نون مدينة من اعمال III,225
اران استحدثها انوشروان وقيل من اعمال دَرَبَنْد وهو باب الابواب بينها
وبين مدينة شروان نحو عشرين فرسخا،

شَتْرُ بالتحريك والتاء المثناة واخره راءٌ قلعة من اعمال اران بين بردعة III,259
وكنجة ينسب اليها السلفى يوسف الصيرفي وكتب عنه وقال هي قرب
أوق من اران،

III,152 | على | غربي الفرات ولها قلعة في شق منها يسكنها الارمن ومالكها في هذا الزمان الملك الافضل على بن الملك الناصر يوسف بن ايوب صلاح الدين وذكرها المتنبى في قوله، وطول سميساط اربع وخمسون درجة وثلاثان وعرضها ست وثلاثون درجة وثلاث وفي زبيح ابي عون سميساط في الاقليم الرابع وطولها اثنتان وثلاثون درجة وثلاثان وعرضها ست وثلاثون درجة وثلاث، واليها ينسب ابو القاسم على بن محمد السميساطي السلمي المعروف بالجميش مات بدمشق في شهر ربيع الاخر سنة ٤٥٣٣ ودفن في داره بباب الناطفانيين وكان قد وقفها على فقراء المسلمين والصوفية ووقف علوها على الجامع ووقف اكثر نعمته على وجوه البر وذكره ابن عساكر في ترجمة عبد العزيز بن مروان قال كانت داره بدمشق ملاصقة للجامع التي هي دار الصوفية وكانت بعده لابنه عمر بن عبد العزيز وكان قد حدث عن عبد الوهاب بن الحسن الكلبي بحديث ابن خريم عن هشام عن مالك وغيره وحدث بالموطأ لابن وهب وابن القاسم وحدث بشيء من حديث الازاعي جمع ابن جوصا وحدث بعد ذلك وكان يذكر ان مولده في رمضان سنة ٣٧٧، هذا كله من كتاب العروض لابن الاكفاني وفي كتاب ابي القاسم الدمشقي على بن محمد بن يحيى بن محمد بن عبد الله ابن زكرياء ابو القاسم السلمي الحبيش المعروف بالسميساطي كذا قال الحبيش وابن الاكفاني الجميش،

III,160 | سَنَجَالُ بكسر اوله وسكون ثانيه ثم جيم واخره لام قرية بارمينية وقيل باذريجان ذكرها الشماخ،

III,160 | سَنَجَانُ بفتح اوله وثانيه ساكن ثم جيم واخره نون موضع بباب الابواب،

درجة وُدس وعرضها ثلاث وثلاثون درجة ونصف، وينسب إلى سلماس
 موسى بن عمران بن موسى بن هلال أبو عمران سمع أبان وسمع بدمشق
 أبا الحسن ابن جَوْصَا وأبا الطيب أحمد بن إبراهيم بن عباري ومكحولاً
 البيروني وغيرهم وبحلب أبا بكر محمد بن بركة بن داعس وسمع بالري
 والكوفة وبغداد محمد بن مخلد العطار وجعفر بن محمد الخلدی وسمع
 بالرقّة ونصيبين والرملة وخمّاة وروى عنه ابن أُخته أبو المظفر المهند بن
 المظفر بن الحسن السلماسي والشريف أبو القاسم الزيدي الحماسي وغيرهما
 ومات بأُشنه في ربيع الآخر سنة | ٣٨٠ وحُمِل إلى سلماس،

III,121

سَمَنْدَرُ بفتح أوله وثانيه ثم نون ساكنة ودال مفتوحة وآخره رأء مدينة III,143
 خلف باب الابواب بشمانية أيام بَارِضِ الخَزَرِ بناها انوشران بن قُبَاد كسرى
 وقال الازهرى سمندر موضع وكانت سمندر دار مملكة الخزر فلما فتحها
 سلمان بن ربيعة انتقل عنها الى مدينة اَتل وبينهما مسيرة سبعة ايام، قال
 الاصطخرى سمندر مدينة بين اتل مدينة صاحب الخزر وباب الابواب ذات
 بساتين كثيرة يقال انها تشتمل على نحو من اربعة الاف بستان كرم وهي
 ملاصقة لحدّ ملك السريسر والغالب على ثمارها الاعناب وفيها خلق من
 المسلمين ولهم بها مساجد وابنيتهم من خشب قد فسحت وسطوحهم مسنمة
 وملكهم من اليهود قرابة ملك الخزر وبينهم وبين حدّ السريسر فرسخان وبينهم
 وبين صاحب السريسر هدنة ومن سمندر الى اتل مدينة الخزر ثمانية ايام
 ومن سمندر الى باب الابواب اربعة ايام،

سميساط بضم أوله وفتح ثانيه ثم ياء مثناة من تحت ساكنة وسين اخرى III,151

ثم بعد الالف طاء مهملة مدينة على شاطئ الفرات في طرف بلاد الروم

الى هذه المدينة سراوى^٥ على الاصل وسروى^٥ بالفتح على الحذف فاما
التسكين^٥ فمنكر جدا والله اعلم بالصواب.

III, 68 سَرَبُطٌ بفتح اوله وسكون ثانيه وفتح الباء الموحدة والطاء مهجمة
موضع في بلد ارمنية له نهر يعرف به ويصب في دجلة ماخذه من ظهر
ايات ارزن وهو يخرج من خونت وجبالها من ارض ارمنية.

III, 82 سُرْمَارَى بضم اوله وسكون ثانيه وبعد الالف راء قلعة عظيمة وولاية
واسعة بين تفليس وخلاط مشهورة مذكورة.

III, 88 سَرِيرٌ بلفظ السرير الذي ينام عليه او يجلس عليه، وملك السرير مملكة
واسعة بين اللان والباب والابواب وليس اليها الا مسلكين مسلك الى بلاد
الخزر ومسلك الى بلاد ارمنية وهي ثمانية عشر الف قرية في جبال،
قال الاصطخري والسرير اسم المملكة لا اسم المدينة واهل السرير نصارى
ويقال ان هذا السرير كان لبعض ملوك الفرس وهو سرير من ذهب فلما
زال ملكهم حمل السرير بعض ملوك الفرس بلغنى انه من بعض اولاد
بهرام جور والملك الى يومنا هذا لهم ويقال ان هذا السرير عمل لملك
الفرس في سنين كثيرة وبين ولاية السرير وسمندر مدينة ذكرت في
موضعها نحو فرسخين بينهما هُدنة وكذلك بين السرير والمسلمين هُدنة وان
كان كل واحد منهما حذرا من صاحبه،

III, 120. سَلْمَاسٌ بفتح اوله وثانيه واخره سين اخرى مدينة مشهورة باذربيجان
بينها وبين ارمية يومان وبينها وبين تبريز ثلاثة ايام وهي بينهما وقد خرب
الآن مضطما^٥ وبين سلماس^٥ وخوا^٥ مرحلة وطول سلماس ثلاث وسبعون

قلاع البشوية قلعة برقة وقلعة بشير وللبخنية قلعة جردقيل وهي أجل قلعة لهم وهي كرسى ملكهم وآتيل وعلوس وبازاء الحارء لأصحاب الموصل القمي وأروخ وباخوخه وبرخو وكنكور ونبروه وخوشب،

* * *

سَبَلَانُ بفتح اوله وثانيه واخره نون جبل عظيم مشرف على مدينة 34, III, اردبيل من ارض اذربيجان وفي هذا الجبل عدّة قرى ومشاهد كثيرة للصالحين. والشلج في راسه صيفاً وشتاءً وهم يعتقدون انه من معالم 35, III, الصالحين والاماكن المباركة المزارة،

سِرَاجُ طَيْرٍ كذا ضبطه ابن برد الخباز وهي كورة في ارمينية الثالثة 63, III, وقيل الثانية،

سَراو. بفتح اوله واخره. واو صحيحة مدينة باذربيجان بينها وبين اردبيل 64, III, ثلاثة ايام وهي بين اردبيل وتبريز خربها التتر لعنهم الله في سنة 617 وقاتلوا كل من وجدوه فيها وقال محمد بن طاهر المقدسي السروي بسوب الى سارية وقد ذكر والسروي منسوب الى مدينة باردبيل يقال لها سرو هكذا ذكره بغير الف قال ومنها نصر السروي الاردبيلي ونافع بن علي بن بحر بن عمرو بن حزم ابو عبد الله السروي الفقيه من اذربيجان حدث عن ابي عيَّاش الاردبيلي وعلي بن محمد بن مهرونه وابي الحسن علي بن ابراهيم القَطَّان القزوينيين وقال ابو سعد السروي بالثسكين نسبة الى سرو اردبيل من اذربيجان وذكر من ذكرنا قبل والذي اراه ان النسبة

شريفه جليلة نفيسة الخطر كثيرة المنفعة وهي بالاجماع والموافقة خير ما يخرج من كل معدن في الارض لها زراوند واليه ينسب البورق الزراوندى وذلك ان الانسان او البهيمة يلقى فيه وبه كلوم قد اندملت وقروح قد التَحَمَّت ودونها عظام موهنة وازجة كامنة وشظايا غامضة فتفتجر افواها ويخرج ما فيها من قيح وغيره ويجمع على النظافة ويامن الانسان غايلتها II, 923 وعهدى بمن توليت حملته اليها | وبه علل من جرب وسلع وقولنج وحزاز وضربان في الساقين واسترخاء في العصب وهم لازم وحزم داسم وبه سهم قد نبت اللحم على نصله وغار في كبده وكنا تتوقع صدع قلبه صباح مساء فاقام بها ثلاثة ايام فخرج السهم من خاصرته لانه ارق موضع وجد فيه منقذاً قال ولم ار مثل هذا الماء الا في بلد التيز ومكران قال ومن شرف الحمة ان مع ذلك مجراها مجرى ماء عذب زلال بارد فاذا شرب منه انسان امن الخواثيق ووسع عروق الطحال الدقاق واسهل السوداء من غير مشقة وذكر غير ذلك من خواص هذه الحمة والله اعلم بصحتها.

11, 957 زَوْزَانُ بفتح اوله وثانيه ثم زاء اخرى واخره نون كورة حسنة بين جبال ارمينية وبين اخلاط واذريجان وديار بكر والموصل واهلها ارمين وفيها طوايف من الاكراد قال صاحب الفتوح لما فتح عياض بن غنم الجزيرة وانتهى الى قردى وباربدي اتاه بطريق الزوزان فصالحه عن ارضه على اتاوة وذلك في سنة ١٩ للهجرة، وقال ابن الاثير الزوزان ناحية واسعة في شرقي دجلة من جزيرة ابن عمر واول حدوده من نحو يومين من الموصل الى اول حدود خلاط وينتهي حدها الى اذريجان الى اول عمل سلباس وفيها قلاع كثيرة حصينة وكلها للاكراد البشوية والبخنية فمن

فارسهما عليهم . فيقال اهل الرس تحت هذين الجبلين ، ومَخْرَجُ الرَّسِّ من
 قَالِقِلاةٍ ويمرُّ باران ثم يمرُّ بورثان ثم يمرُّ بالمجمع فيجتمع هو والكرُّ وبينهما
 مدينة البيلقان ويمرُّ الكرُّ والرَّسُّ جميعا فيصَّبان في بحر جُرْجان ، والرَّسُّ
 هذا واد عجيب فيه من السمك اصناف كثيرة وزعموا انه ياتي في كل 780 II,
 شهر جنس من السمك لم يكن من قبل وفيه سمك يقال له الشورماهي
 لا يكون الا فيه . ويحيى اليه في كل سنة في وقت معلوم صنف منه ، وقال
 مسعر بن المهلهل وقد ذكر بَدْءَ بابك ثم قال والى جانبه نهر الرس وعليه
 رمان عجيب لم ار في بلد من البلدان مثله وبها تين عجيب وزيبيا يحنّف
 في الشتاء لانه لا شمس عندهم لكثرة الضباب ولم تصح السماء عندهم قط ،
 ونهر الرس يخرج الى صحراء البلاسجان وهي الى شاطئ البحر في
 الطول من برزند الى برذعة ومنها ورثان والبيلقان وفي هذه الصحراء خمسة
 الاف قرية واكثرها خراب الا ان حيطانها وابنتها باقية لم تتغير لحدوة
 التربة وصحتها ويقال ان تلك القرى كانت لاصحاب الرس الذين ذكرهم
 الله في القران المجيد ويقال انهم رهط جالوت قتلهم داوود وسامان
 عليهما السلام لما منعوا الخراج وقتل جالوت بأرمية ،

II, 875

رويندز قلعة حصينة من اعمال اذربيجان قرب تبريز ،

* * *

زَراوَنَد بفتح اوله وبعد الواو المفتوحة نون ساكنة واخره دال مهملة II, 922
 قال مسعر بن مهلهل وقد ذكر البحيرة المرة بأرمية قال وعلى هذا
 البحيرة قلاع حصينة وجانب من هذه البحيرة ياخذ الى موضع يقال له
 وادي الكردي فيه طرايف من الاحجار وعليه ممّا يلي سَلَماس حَمّة

* * *

II, 739 الرَّانُ مدينة بين مَرَاغَةَ وَزَنْجَانَ قيل فيها معدن ذهب ومعدن الأَسْرُبُ
قال مِسْعَرٌ واستعملت منه مُرْدَأَسَنْجًا فَحَصَلَ لِي من كُلِّ مَنَّا دَانِقٌ ونَصْفُ
طَعْنَةٍ وَوَجَدت فِيهِ البَيْرُوحَ كثيرًا عظيم الخَلْقَةِ يَكُونُ الواحدُ منه عشرة أذرع
وأكثر من ذلك وفي هذه المدينة نهر من شرب منه أمن الحَصَاةَ إبدًا
II, 740 وبها أحشيشة تُضْحَكُ من تكون معه حتى يخرج به الضحك إلى الرعونة
وان سقطت منه أو نسي منها اعتراء حزن لذلك وبكاء وبها حجارة بيض
غير شفاقة يقيم الرصاص ويقع بها من السحاب دويبة تنفع من داء الثعلب
بالطوخ هكذا ذكره مسعر بن مهبل، والذي عندي ان الران واران واحد
وهي ولاية واسعة من نواحي ارمنيية،

II, 758 الرَّحَابُ هي ناحية بأذربيجان ودربند وأكثر ارمنيية كلها بشتماها هذا
الاسم.

II, 776 وادى الرزم في ارض ارمنيية فيه ماء كثير يصب في دجلة عند تل
فان وبماء هذا الوادى يكثر ماء دجلة حتى تحمل السفن وتخرج من
ارض ارمنيية من الناحية التي كان يتولأها موشاليق البطريق وما والى تلك
النواحي وفي وادى الرزم ينصب النهر المشتق لبديس وهو خارج من
ناحية خلاط،

II, 778 الرَّسُّ بفتح اوله والتشديد | وادى اذربيجان وحد اذربيجان ما وراء
779 الرس ويقال انه كان باران على الرس الف مدينة فبعث الله اليهم كبيبا
يقال له موسى وليس بموسى بن عمران فدعاهم الى الله والايمان به فكذبوه
وجحدوه وعصوا امره فدعا عليهم فحول الله الحارث والحويرث من الطايف

سيار البلاد قال أبو سعد وروى عنه أبو عبد الله محمد بن الفضل الفراءى
وأبو القاسم زاهر بن طاهر الشَّحَامِي قال أبو سعد وذكر بعضهم أن أبا
الوليد الدربندی توفي في شهر رمضان سنة ٤٥٦.

دِزْمَارُ بَكْرٍ أوله وتشديد ثانيه قلعة حصينة من نواحي أذربيجان قرب II, 573
تبريز،

الدَّشْتُ بفتح أوله وسكون ثانيه وآخره تاءٌ مشناةٌ من فوق بليدة II, 575
في وسط الجبال بين أربل وتبريز رأيتها عامرة كثيرة الخير أهلها كلهم أكراد، II, 576
دَمَاسُ مدينة من نواحي تَقْلَيْسَ بَارْمِينِيَّةَ يُجَلَّبُ منها الأبريسم قال أبو القاسم II, 585
أخبرني به رجل منها،

دوميس ناحية بَارَانَ بين بَرَدَّعَةَ وِدَيْلٍ، II, 629

دَوِينُ بفتح أوله وكسر ثانيه وباءٌ مشناةٌ من تحت ساكنةٍ وأخره نون II, 632
بلدة من نواحي أَرَانَ في آخر حدود أذربيجان بقرب من تَقْلَيْسَ منها ملوك
الشام بنو أيوب ينسب إليها أبو الفتح نصر الله بن منصور بن سهل الدويني
الجنزى كان فقيها شافعي المذهب تفقه ببغداد على أبي حامد الغزالي
وسافر إلى خراسان وأقام بنيسابور مدة ثم انتقل إلى بلخ وسمع الحديث
على أبي سعد عبد الواحد بن عبد الكريم القصري وعبد الرزاق بن حسان
المنيعي وغيرهما ذكره أبو سعد في شيوخه فقال مات بلخ في سنة ٥٤٦،

دَهْنَخِيرْجَانُ مدينة كبيرة بأذربيجان بينها وبين تبريز يومان وبينها وبين II, 636
مراغة يومان وبعضهم يسميها حَرَّاقَانَ والذي ترجم هاهنا معناه قرية النخیرجان
والنخیرجان كان خازن كسرى وهذه البلدة مضافة إليه،

عمر وهو يحيط بها ثم الى بلد والموصل ثم الى تكريت وقيل بتكريت
يُنصبُ فيه الزابان الزاب الاعلى من موضع يقال له تل فافان والزاب الصغير
عند السن ومنها يعظم ثم بغداد ثم واسط ثم البصرة ثم عَبَّادان ثم
ينصبُ في بحر الهند فاذا انفصل على واسط انقسم الى خمسة انهر عظام
تَحْمَلُ السُّفُنَ منها نهر ساسى ونهر الفَرَّاف ونهر دَقْلَةَ ونهر جعفر ونهر ميسان
ثم تجتمع هذه الأنهار ايضا وما ينضاف اليها من الفرات كلها قرب مطارة
قرية بينها وبين البصرة يوم واحد، وروى عن ابن عباس رَضَهُ انه قال
اوحى الله تعالى الى دانيال عم وهو دانيال الاكبر ان احفر لعبادى نهرين
واجعل مفيضهما البحر فقد امرت الارض ان تُطيعك فاخذ خشبة وجعل
يجرّها فى الارض والماء يتبعه وكلما مرَّ بأرض يتيم او ارملة او شيخ كبير
نأشدوه الله فيحيد عنهم فمواقيل دجلة والفرات من ذلك قال فى هذه الرواية
ومبتدا دجلة من ارمينية،

11, 564 دَرَبَنْدُ هو باب الابواب وقد ذكر ينسب اليه الحسن بن محمد بن على
بن محمد الصوفى البلخى ابو الوليد المعروف بالدَرَبَنْدَى وكان قديما
يكنى بأبى قَتَادَةَ وكان ممن رحل فى طلب الحديث وبالغ فى جمعه وأكثر
غاية الاكثار وكانت رحلته من ما وراء النهر الى الاسكندرية واكثر عنه
ابو بكر احمد بن على الخطيب فى التاريخ مرّة يصرح بذكره
ومرة يُدَلِّسُ ويقال اخبرنا الحسن بن ابى بكر الأشقر وكان قرا عليه
تاريخ ابى عبد الله الغنّجار ولم يكن له كثير معرفة بالحديث غير انه كان
مكترا رَحَالًا لم يذكره الخطيب فى تاريخه وذكره ابو سعد سمع ببخارا
ابا عبد الله محمد بن احمد بن محمد الجافظ غنّجار ومن فى طبقته فى

من حُورَيْتٍ وجبالها من ارض ارمينية ثم توافى دجلة موضعا يعرف بَبَلِّ
 فافان فينصب اليها وادى الرَّزْم وهو الوادى الذى يكثر فيه ماء دجلة وهذا
 الوادى مخرجه من ارض ارمينية من الناحية التى يتولاها موشالىق البطريق
 وما والى تلك النواحي وفى وادى الرَّزْم ينصب الوادى المشتق لبَدْلَيْس
 وهو خارج من ناحية خلاط ثم تتقاد دجلة كَيْسَتْهَا حتى توافى الجبال
 المعروفة بجبال الجزيرة فينصب اليها نهر عظيم يعرف بِرَيْتَى يخرج من دون
 ارمينية فى تخومها ثم ينصب اليها نهر عظيم يعرف بنهر بَاعَيْنَانَا ثم توافى
 اكفاف الجزيرة المعروفة بجزيرة ابن عمر فينصب اليها واد مخرجه من
 ظاهر ارمينية يعرف بالبُوَار ثم توافى ما بين باسوزين والجزيرة فينصب اليها
 للوادى المعروف بَدُوشَا ودُوشَا يخرج من الزوزان فيما بين ارمينية واذريجان
 ثم ينصب اليها وادى الخابور وهو ايضا خارج من الموضع المعروف بِالزَّوْرَان
 وهو الموضع الذى يكون فيه البطريق المعروف بجرجيز ثم تستقيم على
 حالها الى بَلَد والموصل فينصب اليها ببلد من غربيها نهر ربما منع الراجل
 من خوضه ثم لا يقع فيها قطرة حتى توافى الزاب الاعظم مستنبطه من
 جبال اذريجان ياخذ على زَرْكُون وِابغيش فتكون ممازجته اياها فوق
 الحديدية بفرسخ ثم تاتى السِّن فيعترضها الزاب الاسفل مستنبطه من ارض
 شهرزور ثم توافى سَر من راي الى هنا عن الكسروى، وقيل ان اصل
 مخرجه من جبل بقرب آمد عند حصن يعرف بحصن ذى الْقَرْنَيْن من تحته
 تخرج عين دجلة وهى هناك ساقية ثم كَلَمَّا امتدَّت انضَمَّ اليها مياه جبال

ديار بكر حتى تصير | بقرب البحر مد البصر ورايته بآمد وهو يخاض II, 553
 بالدواب ثم يمتد الى مِيَّافَارَيْن ثم الى حصن كيفا ثم الى جزيرة ابن

يُنسب إليها عبد الرحمن بن يحيى الديلمي يروي عن الصباح بن محارب،
وجدار بن بكر الديلمي يروي عن جده روى عنه أبو بكر محمد بن جعفر
الكناني البغدادي، وقال أبو يعقوب الحريمي يذكرها . . . .

11, 55, دجلة نهر بغداد لا تدخله الألف واللام قال حمزة دجلة معربة على ديلد
ولها اسمان آخران وهما آرنك روذ وكودك دريا أي البحر الصغير، أخبرنا
الشيخ مسمار بن عمر بن محمد أبو بكر المقرئ البغدادي بالموصل أنا
الشيخ الحافظ أبو الفضل محمد بن ناصر بن محمد بن علي السُّلَّيُّ أَنَا
الشيخ العالم أبو محمد جعفر بن أبي طالب أحمد بن الحسين السراج القاري
أنا القاضي أبو الحسين أحمد بن علي بن الحسين التوزي في شهر ربيع
الآخر سنة ٤٣٠ قال أبو عبيد الله محمد بن عمران بن دؤسي المرزباني
قال دفع إلي أبو الحسن علي من هارون ورقة ذكر أنها بخط علي بن
مهدى الكسروي ووجدت فيها أول مخرج دجلة من موضع يقال له عين
دجلة على مسيرة يومين ونصف من آمد من موضع يعرف بهلورس من
كهف مظلم وأول نهر ينصب إلى دجلة يخرج من فوق شمشاط بأرض
الروم يقال له نهر الكلاب ثم أول واد ينصب إليه سوى السواقي والرواضع
والأنهار التي ليست بعظيمة وادى صلب وهو واد بين ميفارقين وآمد قيل
11, 552 أنه يخرج من هلورس وهلورس الموضع الذي استشهد فيه علي الأرمي
ثم ينصب إليه وادى سائيدما وهو خارج من درب الكلاب بعد أن ينصب
إلى وادى سائيدما وادى الزور الآخذ من الكلك وهو موضع ابن بقراط
البطريق من ظاهر أرمينية وينصب أيضا من وادى سائيدما نهر ميفارقين
ثم ينصب إليه وادى السربط وهو الآخذ من ظهر آيات أرزن وهو يخرج

اليها الثياب الخويّة وينسب اليها ايضا ابو معاذ عبدان الطيب الخويّ يروى
 عن الجاحظ روى عنه ابو علي القالي، ويوسف بن طاهر بن يوسف بن
 الحسن الخويّ الاديب ابو يعقوب من اهل خويّ اديب فاضل وبقية بارع
 حسن السيرة رقيق الطبع مليح الشعر مستحسن النظم كتب لابي سعد
 الاجازة وقد كان سكن نوقان طوس وولى نيابة القضاء بها وحمدت سيرته
 في ذلك وله تصانيف من جملتها رسالة تنزيه القران الشريف عن وضمه
 للحن والتحريف وقال ابو سعد ووطنى انه قتل في وقعة العرب بطوس
 سنة ٥٤٩ او قبلها بيسير، وينسب اليها ايضا ابو بكر محمد بن يحيى بن
 مسلم الخويّ حدث عن جعفر بن ابراهيم المؤدّن روى عنه ابو القاسم عبد
 الله بن محمد بن ابراهيم بن ادريس الشافعي وغيره،

خَيْرَ أَرْبَابٍ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَزَاءٌ وَآخِرُهُ رَاءٌ مِنْ نَوَاحِي أَرْمِينِيَّةٍ لَهَا ذِكْرٌ I, 507
 فِي الْفَتْوحِ،

* * *

ديبل بفتح اوله وكسر ثانيه بوزن زيل | مدينة بأرمينية تتاخم أران كان I, 548
 I, 549
 ثغرا فتحه حبيب بن مسلمة في أيام عثمان بن عفان رضه في إمارة معاوية
 على الشام ففتح ما مرّ به الى ان وصل الى ديبل فغلب عليها وعلى قراها
 وصالح أهلها وكتب لهم كتابا نسخته هذا كتاب من حبيب بن مسلمة القهري
 لِنَصْرَائِي أَهْلِ دَيْبِلٍ وَمَجُوسِهَا وَيَهُودِهَا شَاهِدَهُمْ وَغَايِبَهُمْ أَنِّي أَمْتَكُمُ عَلَى
 أَنْفُسِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَكُنَائِسِكُمْ وَيَعْبُوكُمْ وَسُورَ مَدِينَتِكُمْ فَاتَمُّ أَمْنُونَ وَعَلَيْنَا
 الْوَفَاءُ لَكُمْ بِالْعَهْدِ مَا وَفَيْتُمْ وَوَادَيْتُمُ الْجِزْيَةَ وَالْخِرَاجَ شَهِدَ اللَّهُ وَكَفَى بِاللَّهِ
 شَهِيدًا وَخَتَمَ حَبِيبُ بْنُ مُسْلِمَةَ . . .

مُدَّة شهرين في كل سنة ويقال أن قُبَاذ الأكبر لما طلمس آفاق بلاده وجه
بليناس صاحب الطلسمات الى ارمينية فلما صار الى بحيرة خلاط فطلمسها
في عشرة اشهر على ما ذكرناه.

II, 459 خَلْخَالٌ بلفظ واحد خلاخيل النسوان مدينة وكورة في طرف اذربيجان
متاخمة لجبلان في وسط الجبال واكثر قُراهم ومزارعهم في جبال شاهقة بينها
وبين قزوين سبعة ايام وبين اردبيل يومان وفي هذه الولاية قلاع حصينة
وَرَدَتْهَا عند انهزامى من التتر بخراسان في سنة ٦١٧.

II, 470 خَمْرِبَرْت بلد من نواحي خلاط غير خَرْتَبَرْت.

II, 474 خُنَانٌ بضم اوله وبعد الالف نون اخرى مدينة من بلاد جَرَزَانَ من
فتوح حبيب بن مسلمة قال الاصطخري خُنَانٌ قلعة تُعْرَفُ بقلعة التراب لانها
على تَلٍّ عظيم.

II, 478 خُنْطِيقٌ بضم اوله وتسكين ثانيه وكسر لامه وياء مثناة من تحت واخره
قاف بلد بدرْبَنْدٍ خَزْرَانَ عند باب الابواب ينسب اليها حكيم بن ابراهيم بن
حكيم اللكزى الخنليقي الدربندي كان فقيها شافعيًا فاضلاً ثقةً تفقه ببغداد
على الغزالي وسمع الحديث الكثير وسكن بخارا الي ان توفي بها في
شعبان سنة ٥٣٨.

II, 498 خَوْشَبٌ من قلاع ناحية الزَّوْرَانَ.

II, 500 خَوْنَتْ بضم اوله وسكون ثانيه وسكون النون ايضا يلتقى فيه ساكنان
وتاه مثناة صقع قرب أَرْزَانَ الروم فيه جبال معدودة في اعمال ارمينية.

II, 502 خَوِيٌّ بلد مشهور من اعمال اذربيجان حصن كثير الخير والفواكه ينسب

الملك يقال له خز وهو مسلم واحكام المسلمين المقيمين في بلد الخزر
 والمختلفين اليهم في التجارات مردودة الى ذلك الغلام المسلم لا ينظر في
 امورهم ولا يقضى بينهم غيره، وللمسلمين في هذه المدينة مسجد جامع
 يصلون فيه الصلوة | ويحضرون فيه ايام الجمع وفيه منارة عالية وعدة مؤذنين II, 440
 فلما اتصل بملك الخزر في سنة ٣١٠ ان المسلمين هدموا الكنيسة التي
 كانت في دار البابونج - امر بالمنارة فهدمت وقتل المؤذنين وقال لولا اني
 اخاف ان لا يبقى في بلاد الاسلام كنيسة الا هدمت لهدمت المسجد،
 والخزر وملكهم كلهم يهود وكان الصقالبة وكل من يجاورهم في طاعته
 ويخاطبهم بالعبودية ويدينون له بالطاعة وقد ذهب بعضهم الى ان ياجوج
 وماجوج هم الخزر،

خُش وقال نصر خُش ناحية باذريجان، II, 446

خِلَاطُ بكسر اوله واخره طاء مهملة البلدة العامرة المشهورة ذات الخيرات II, 457
 الواسعة والثمار اليانعة طولها اربعة وستون درجة ونصف وثلاث وعرضها
 تسع وثلاثون درجة وثلثان في الاقليم الخامس وهي من فتوح عياض بن غنم
 سار من الجزيرة اليها فصالحه بطريقها على الجزية ومال يوديه ورجع عياض
 الى | الجزيرة، وهي قصبة ارمينية الوسطى فيها الفواكه الكثيرة والمياه II, 458
 الفزيرة ويبردها في الشتاء يضرب المثل ولها البحيرة التي ليس لها في
 الدنيا نظير يجلب منها السمك المعروف بالطريخ الى ساير البلاد ولقد رايت
 منه بياض وبلغني انه يكون بغزاة وبين الموضعين مسيرة اربعة اشهر وهي
 من عجائب الدنيا قال ابن الكلبي من عجائب الدنيا بحيرة خِلاط فانها عشرة
 اشهر لا يكون فيها صَفْدَعٌ ولا سَرَطَانٌ ولا سمكة ثم يظهر بها السمك

439, II | يصل إليه شيطان ولا إنسان ولا دود ولا هوام وإذا دُفِنُ ضُربت اعناق
 الذين يدفنونه حتى لا يدري أين قبره من تلك البيوت. ويسمى قبره الجنة
 ويقولون قد دخل الجنة وتفرش البيوت كلها بالديباج المنسوج بالذهب،
 ورسم ملك انخرد ان يكون له خمس وعشرون امرأة كل امرأة منهن
 ابنة ملك من الملوك الذين يحاذونه ياخذها طرعا او كرها وله من الجوارى
 السراى لفرائه ستون ما منهن الا فايقة الجمال وكل واحدة من الحرارى
 والسراى فى قصر مفرد لها قبة مغطاة بالساج وحول كل قبة مضرب
 ولكل واحدة منهن خادم يجحبها فاذا اراد ان يطاء بعضهن بعث الى الخادم
 الذى يجحبها فيوافى بها فى اسرع من لَمَح البصر حتى يجعلها فى فراشه
 ويقف الخادم على باب قبة الملك فاذا وطئها اخذ بيدها وانصرف ولم
 يتركها بعد ذلك لحظة واحدة، واذا ركب هذا الملك الكبير ركب ساير
 الجيوش لركوبه ويكون بينه وبين المواكب ميل فلا يراه احد من رعيته
 الا خر لوجهه ساجدا له لا يرفع راسه حتى يجوزه، ومدة ملكهم اربعون
 سنة اذا جاوزها يوما واحدا قمتلته الرعية وخاصته وقالوا هذا قد نقص عقله
 واضطرب رآيه، واذا بعث سرية لم تول الدبر بوجه ولا بسبب فان انهزمت
 قتل كل من ينصرف اليه منها فاما القواد وخليفته فمتى انهزوا احضرهم
 واحضر نساءهم واولادهم فوهبهم بحضرتهم لغيرهم وهم ينظرون وكذلك
 دوابهم ومتاعهم وسلاحهم ودورهم وربما قطع كل واحد منهم قطعتين
 وصلبهم وربما علّقهم بأعناقهم فى الشجر وربما جعلهم اذا احسن اليهم ساسة،
 ولملك الخزر مدينة عظيمة على نهر اتل وهى جانبان فى احد الجانبين
 المسلمون وفى الجانب الاخر الملك واصحابه وعلى المسلمين رجل من غلمان

والسّمك وما عدا ذلك ممّا يوجد عندهم يُجَمِّلُ اليهم من الروس وبلغار وكويابه، والنصف الشرقى من مدينة الخزر فيه معظم التجار والمسلمون والمتاجر. ولسان الخزر غير لسان الترك والفارسية ولا يشاركه لسان فريق من الأمم والخزر لا يشبهون الاترك وهم سُودُ الشعور وهم صنفان صنف يسمون قراخزر وهم سمرٌ يضربون لشدة السمرة الى السواد كانهم صنف من الهند وصنف بيض ظاهر والجمال والحن والذى يقع من رقيق الخزر وهم اهل الاوثان الذين يستجيزون بيع اولادهم واسترقاق بعضهم لبعض فاما اليهود والنصارى فانهم يدينون بتحريم استرقاق بعضهم بعضا مثل المسلمين، وولد الخزر لا يُجَلَّبُ منه الى البلاد شىءٌ وكلُّ ما يرتفع منه انما هو مجلوب اليه مثل الدقيق والعسل والشمع والخز والابوار، واما ملك الخزر فاسمه خاقان وانه لا يظهر الا فى كل اربعة اشهر متتزاها ويقال له خاقان الكبير ويقال لخليفته خاقان به وهو الذى يقود الجيش ويسوسها ويدبّر امر المملكة ويقوم بها ويظهر ويفزو وله تدعّن الملوك الذين يصاقبونه ويدخل فى كل يوم الى خاقان الاكبر متواضعا يظهر الاخبات والسكينة ولا يدخل عليه الا حافيا وبيده حطب فاذا سلّم عليه او قد بين يديه ذلك الحطب فاذا فرغ من الوقود جلس مع الملك على سريره عن يمينه ويخلفه رجل يقال له كُنْدُرُ خاقان ويخلف هذا ايضا رجل يقال له جاوشيفر ورسم الملك الاكبر ان لا يجلس للناس ولا يكلمهم ولا يدخل عليه احد غير من ذكرنا والولايات فى الحبل والمقد والعقوبات وتدبير المملكة على خليفته خاقان به ورسم الملك الاكبر اذا مات ان يبنى له دار كبيرة فيها عشرون بيتا ويحضر له فى كل بيت منها قبر وتكسر الحجارة حتى تصير مثل الكحل وتفرش فيه وتطرح النورة فوق ذلك وتحت الدار

المسلمين يقال انهم يزيدون على عشرة الاف مسلم ولهم نحو ثلاثين مسجداً
وقصرُ الملك بعيد من شطّ النهر وقصره من أُجْر وليس لاحد بناءٌ من
أجر غيره ولا يمكن الملك ان يبني بالاجر غيره ولهذا السور اربعة ابواب
احدها يلي النهر واخرها يلي الصحراء على ظهر هذه المدينة وملكهم يهودي
ويقال ان له من الحاشية نحو اربعة الاف رجل والخزر مسلمون ونصاري
وفيهم عبدة الأوثان واهل الفرق هناك اليهود على ان الملك منهم واكثرهم
المسلمون والنصاري الا ان الملك وخاصته يهود والغالب على اخلاقهم اخلاق
اهل الاوثان يسجد بعضهم لبعض عند التعظيم واحكام مصرهم على رسوم
مخالفة للمسلمين واليهود والنصاري، وجريدة جيش الملك اثنا عشر الف
رجل فاذا مات منهم رجل اقيم غيره مقامه فلا ينقص هذه العدة ابداً
وليست لهم جراية دائرة الا شيء نزر يسير يصل اليهم في المدة البعيدة
اذا كان لهم حرب او حزيهم امر عظيم يجمعون له واما ابواب اموال
صلات الخزر فمن الارصاد وعشور التجارات على رسوم لهم من كل
طريق وبحر ونهر ولهم وظائف على اهل المحال والنواحي من كل صنف
مما يحتاج اليه من طعام وشراب وغير ذلك، وللملك تسعة من الحكماء
من اليهود والنصاري والمسلمين واهل الاوثان اذا عرض للناس حكومة
فحضى فيها هولاء ولا يصل اهل الحوايج الى الملك نفسه وانما يصل اليه
هولاء الحكماء وبين هولاء الحكماء وبين الملك يوم القضاء سفير يرسلونه
فيما يجرى من الامور ينون اليه ويرد عليهم امره ويمضونه، وليس لهذه
المدينة قري الا ان مزارعهم مفترشة يخرجون في الصيف الى المزارع
II, 438 نحو من عشرين فرسخاً فيزرعون | ويجمعونه اذا ادرك بعضه الى النهر
وبعضه الى الصحارى فيحملونه على العجل والنهر والغالب على قوتهم الارز

- II, 422 خُرْسُ بَكْسَرِ أَوْلَاهُ وَتَسْكِينُ ثَانِيهِ وَسَمِيْنُ مَهْمَلَةٌ حَصْنٌ بَارْمِينِيَّةٌ عَلَى بَحْرِ 422, II
مَتَّصِلَةٌ بِشُرَوَانَ كَانَ مَرَوَانَ بِنَ مُحَمَّدٍ قَدْ صَالَحَ عَلَيْهِ أَهْلَهُ،
- II, 424 خَرَقَانُ بِفَتْحِ أَوَّلِهِ وَتَشْدِيدِ ثَانِيهِ وَفَتْحِهِ وَقَافٌ وَآخِرُهُ نُونٌ . . . . . 424, II
- II, 425 مَدِينَةٌ قَرِبَ تَبْرِيزَ بَأَدْرِجَانَ وَأَصْلُهَا دَهْ نَخِيرَجَانُ وَكَانَ نَخِيرَجَانُ صَاحِبَ 425, II
بَيْتِ مَالِ كَسْرِي،
- II, 427 خَرْمٌ بِضَمِّ أَوَّلِهِ وَتَشْدِيدِ ثَانِيهِ وَتَفْسِيرُهُ بِالْفَارْسِيَّةِ السَّرُورُ وَهُوَ رَسْتَاقٌ 427, II
بَارْدِيْلٌ قَالَ نَصْرُ وَاطْنُ الْخَرْمِيَّةِ الَّذِينَ كَانَ مِنْهُمْ بَابُكَ الْخَرْمِيُّ نَسَبُوا إِلَيْهِ
وَمَعْنَاهُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ وَيَسْتَبِيحُونَهَا،
- II, 436 خَزْرٌ بِالتَّحْرِيكِ وَآخِرُهُ رَاءٌ وَهُوَ انْقِلَابٌ فِي النُّحْدَقَةِ نَحْوِ اللَّحَاظِ وَهُوَ 436, II
أَقْبَحُ الْحَالِ وَهِيَ بِلَادُ التُّرْكِ خَلْفَ بَابِ الْأَبْوَابِ الْمَعْرُوفِ بِالذَّرْبِنْدِ قَرِيبٌ
مِنْ سَدِّ ذِي الْقَرْنَيْنِ وَيَقُولُونَ هُوَ مَسْمِيُّ بِالْخَزْرِ بِنِ يَافِثِ بْنِ نُوحٍ عَمٌ
وَقَالَ فِي كِتَابِ الْعَيْنِ الْخَزْرُ جَيْلُ خَزَرَ الْعَيُونِ وَقَالَ دَعِيْلُ بْنُ عَلِيٍّ يَمْدَحُ
آلَ عَلِيٍّ رَحْمَةً . . . . .
- وَقَالَ أَحْمَدُ بْنُ فَضْلَانَ رَسُولُ الْمُقْتَدِرِ إِلَى الصَّقَالِبَةِ فِي رِسَالَةٍ لَهُ ذَكَرَ
فِيهَا مَا شَهِدَهُ بِتِلْكَ الْبِلَادِ فَقَالَ الْخَزْرُ اسْمُ أَقْلِيمٍ مِنْ قِصْبَةٍ تُسَمَّى إِتْلُ
وَإِتْلُ اسْمُ النَّهْرِ يَجْرِي إِلَى الْخَزْرِ مِنَ الرُّوسِ وَبَلْغَارُ وَإِتْلُ مَدِينَةٌ وَالْخَزْرُ
اسْمُ الْمَمْلَكَةِ لَا اسْمَ مَدِينَةٍ وَلَا تِلْ قَطْعَتَانِ قَطَعَتْ عَلَى غَرْبِيِّ هَذَا النَّهْرِ الْمَسْمِيُّ
إِتْلُ وَهِيَ أَكْبَرُهُمَا | وَقَطْعَةٌ عَلَى شَرْقِيَّةِ وَالْمَلِكُ يَسْكُنُ الْغَرْبِيَّ مِنْهُمَا وَيَسْمَى 437, II
الْمَلِكُ بِلِسَانِهِمْ يَلِكُ وَيَسْمَى أَيْضًا بِأَكْ وَهَذِهِ الْقَطْعَةُ الْغَرْبِيَّةُ مَقْدَارُهَا فِي الطُّلُوقِ
نَحْوَ فَرَسَخٍ وَيُحِيطُ بِهَا سُوْرٌ إِلَّا أَنَّهُ مَفْتَرَشُ الْبِنَاءِ وَإِنِّيْتُهُمْ خَرَكَاهَاتُ لِبُودٍ
إِلَّا شَيْءٌ يَسِيرٌ بُنِيَ مِنْ طِينٍ وَلَهُمْ أَسْوَاقٌ وَحَمَامَاتٌ وَفِيهَا خَلْقٌ كَثِيرٌ مِنْ

وملطية وهو الى ملطية اقرب وفيه يقول النامي يخاطب ناصر الدولة ابن حمدان.

II, 277 حِصْنٌ كَيْفًا وَيُقَالُ كَيْبًا وَأَطْنَهَا أَرْمِينَةٌ وَهِيَ بَلَدَةٌ وَقَعَةٌ عَظِيمَةٌ مَشْرِفَةٌ

على دجلة بين آمد وجزيرة ابن عمر من ديار بكر وهي كانت ذات جانبين وعلى دجلتها قنطرة لم ار في البلاد التي رايتها اعظم منها وهي طاق واحد يكتنفه طاقان صغيران وهي لصاحب آمد من ولد داوود بن سُقْمَانَ بْنِ أَرْتُقٍ،

II, 338 حِمَصٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ الْكَسْرِ وَالتَّخْفِيفِ وَالصَّادُ مَهْمَلَةٌ قَرِيبَةٌ قَرَبَ خَلْخَالٍ مِنْ

II, 339 اَعْمَالٍ | الشار في طرف اذربيجان من جهة قزوین،

II, 380 حَيَزَانٌ قَالَ نَصْرٌ اَنْ حَيَزَانَ بَفَتْحِ الْحَاءِ مِنْ مَدَنٍ اَرْمِينِيَّةٍ قَرِيبَةٍ مِنْ شِرْوَانَ

فطول حيزان اثنتان وسبعون درجة وربع وعرضها اربع وثلاثون درجة من فتوح سلمان بن ربيعة، وينسب اليها ابو الحسن حمدون بن علي الحيزاني روى عن سليم بن ايوب الفقيه الشافعي وروى عنه ابو بكر الشاشي الفقيه قلت والصواب الاول.

II, 402 خُتَا بَعْضُ اَوَّلِهِ وَتَشْدِيدُ ثَانِيهِ مَقْصُورٌ مَدِينَةٌ بِالدَّرْبَنْدِ وَهُوَ بَابُ الْاَبْوَابِ،

II, 417 خَرْتِيرُتٌ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السَّكُونِ وَفَتْحِ التَّاءِ الْمَثْنَاءِ وَبَاءٌ مُوَحَّدَةٌ مَكْسُورَةٌ

وراء ساكنة وتاء مثناة من فوقها هو اسم ارمني وهو الحصن المعروف بحصن زياد الذي يجيء في اخبار بني حمدان في اقصى ديار بكر من بلاد الروم بينه وبين ملطية مسيرة يومين وبينهما الفرات وذكره اسامة بن منقذ في شعر له...

وجحدوه وَعَصَوْا امره فدعاً عليهم فحوّل الله الحارث والنحويرث من الطائيف
فأرسلهما عليهم فيقال ان اهل الرّسّ تحت هذين الجبلين،

الحربية^١ منسوبة محلّة كبيرة مشهورة ببغداد عند باب حرب قرب مقبرة 234, II,
بشر الحافى واحمد بن حنبل وغيرهما تُنسب الى حرب بن عبد الله البلخي
ويعرف بالراوندى احد قواد ابي جعفر المنصور وكان يتولّى شرطة بغداد
وولى شرطة الموصل لجعفر بن ابي جعفر المنصور وجعفر بالموصل يومئذ
وقتلّت الترك حرباً في ايام المنصور سنة ١٤٧ وذلك ان اشترخان الخوارزمي
خرج في ترك الخزر من الدربند فأغار على نواحي ارمينية فقتل-وسبا
خلقاً من المسلمين ودخل تفليس فقتل حرباً بها، وخرب جميع ما كان
يجاور الحربية من المحالّ وبقيت وحدها كالبلدة المفردة في وسط الصحراء
فعمل عليها اهلاً سوراً وخيروها وبها اسواق من كل شيء ولها جامع
تقام فيه الخطبة والجمعة بينها وبين بغداد اليوم نحو ميلين، وقال ابو سعد
سمعت القاضي ابا بكر محمد بن عبد الباقي الانصارى ببغداد يقال اذا
جاوزت جامع المنصور فجميع تلك المحالّ يقال لها الحربية مثل النصرية
والشاكزية ودار بطيح والعباسيين وغيرها، وينسب اليها طائفة من اهل
العلم منهم ابراهيم بن اسحاق الحربى الامام الزاهد العالم | النحوى اللغوى 235, II,
القيه اصله من مرو وله تصانيف منها غريب الحديث روى عن احمد بن
حنبل وابى نعيم الفضل بن دكين وغيرهما روى عنه جماعة وكانت ولادته
سنة ١٩٨ ومات في ذى الحجة سنة ٤٨٥،

حرقُ بالفتح ثم السكون وفتح النون وقاف من معدن ارمينية، II, 246

حصن زياد بارض ارمينية ويعرف اليوم بخرتمرت وهو بين آمد 276, II,

وهذان وسمع الحديث على ابي محمد الدوني^ث وسمع منه الناس بخراسان وغيرها وتوفي بمرو سنة ٥٥٠، ويقول بعضهم في النسبة اليها جَنْزَوِي ونسب هكذا ابو الفضل اسماعيل بن علي بن ابراهيم الجَنْزَوِي المعدل الدمشقي قدم بغداد في صباه وسمع بها ابا البركات هبة الله بن محمد بن علي البخاري و ابا نصر احمد بن محمد بن عبد القاهر الطوسي وغيرهما وتوفي سنة ٥٨٨، واحمد بن ابراهيم بن محمد بن احمد بن ابراهيم بن موسى بن عبد الله الجَنْزِي ابو مسعود من اهل اصبهان شيخ صالح من اولاد المحدثين احضره والده مجلس ابي عمرو ابن مندويه فسمع منه ومن ابي القاسم اسماعيل بن مَسْعَدَةَ الاسماعيلي قال ابو سعد كتبت عنه قال واما يزيد بن عمرو بن جنزة الجَنْزِي فنسب الى جدّه روى عنه عيَّاس الدوري،

II, 145 جُوذَمَه بالميم رستاق من رستاق اذربيجان في الجبل،

II, 145 جُورَاب بالراء والالف مهموزة وباء موحدة قرية قريبة من الكرج بالجيم من نواحي الجبل،

* * *

II, 183 الْحَارِثُ وَالْحَوِيرِثُ جبلان بارمينية فوقهما قبور ملوك ارمينية ومهم ذخايرهم وقيل ان بليناس الحكيم طلسم عليها لئلا يظفر بها احد فما يقدر انسان يصعد الجبل، وقال المدايني جبلا الحارث والحويرث الذين بديل سُمِّيَا بالحويرث بن عقبة والحارث بن عمرو الفَنَوِيِّينَ وكانا مع سلمان بن ربيعة | بارمينية وهما اول من دخل هذين الجبلين سُمِّيَا بهما، وروى ابن II, 184 الفقيه انه كان على نهر الرّسّ بارمينية الف مدينة فبعث الله اليهم نبيا يقال له مُوسَى وليس بموسى بن عمران فدعاهم الى الله والايمان فكذبوه

فضعفوا من مقاومة من حولهم من الكفار وامتنعوا عن اداء الجزية واستضافوا
 كثيراً من ضياع تفلّيس اليهم حتى كان من تملك الكرج لتفلّيس ما كان
 في سنة ٥١٥ وقد ذكر خبر فتح المسلمين لهذه الناحية في باب تفلّيس
 وكان قد تغلب على هذه الناحية وأران في أيام المعتضد على الله رجل
 يقال له محمد بن عبد الواحد التميمي اليمامي فقال شاعره عمر بن محمد
 الحنفي يمدحه

ونال بالشام أياماً مشهورة سارت له في جميع الناس فاشتهراً
 وداس احراراً جرزان بوطأته حتى شكوا من توالي وطئه ضرراً

II, 59 وقال ابو عبادۃ الطاءى فى مدح ابى سعيد محمد بن يوسف النخري

وما كان بفراط بن اشوط عنده باؤل عبيد او بقتة حرايره
 ولما التقى الجمعان لم يجتمع له يداه ولم يثبت على البيض ناظرة
 ولم يرض من جرزان جرزاناً يجيزه ولا فى جبال الروم ريدا يجاوره

II, 65 جرني بالضم ثم السكون والنون مفتوحة مقصورة بلد من نواحي ارمينية
 قرب ديبيل من فتوح حبيب بن مسلمة الفهري،

II, 72 جزق بالفتح ثم السكون وفتح النون وقاف بليدة عامرة باذربيجان
 بقرب المراغة فيها آثار للاكاسرة قديمة وابنية وبيت نار،

II, 132 جنزة بالفتح اسم اعظم مدينة بآران وهى بين شروان واذريجان وهى
 التى تسميها العامة كنجها بينها وبين برذعة ستة عشر فرسخا خرج منها
 جماعة من اهل العلم منهم ابو حفص عمر بن عثمان بن شعيب الجنزي
 الاديب ابى المظفر الأبيوردى ببغداد
 اديب فاضل متدين قرا الادب على

المارستانية وكان أنفذ في رسالة الى تفليس من الناصر فلما رجع ووصل الى هذه البلدة مات في ذى القعدة سنة ٥٩٩ وكان من اهل العلم والحفظ متبهما فيما يرويه،

II, 57 جُرْدَيْلُ بالضم ثم السكون وفتح الذال المعجمة وكسر القاف وباء ولام قلعة من نواحي الزوزان وهي كرسى مملكة الاكراد البخنية افاضها الامام ابو الحسن على بن محمد بن عبد الكريم ابن الاثير الجزري،

II, 58 جُرْزَانُ بالضم ثم السكون وزاء وائف ونون اسم جامع لناحية بارمينية قصبتها تفليس حكى ابن الكلبي عن الشرقي ابن قطامي جُرْزَانَ واران وهما

مما يلي ابواب ارمينية واران هي ارض برذعة مما يلي الدليم وهما ابنا كسلوخيم بن لنطلى بن يونان بن يافث بن نوح عم وقال على بن الحسين في مروجهم ثم يلي مملكة الابخاز ملك الجزية قلت انا وهم الكرج فيما احب فعرب فقيل جرز قال وهم امة عظيمة ولهم ملك في هذا الوقت يقال له العلبقى ومملكة هذا الملك موضع يقال له مسجد ذى القرنين

وهم منقادون الى دين النصرانية يقال لهم جُرزان وكانت الابخاز والجزية تؤدى الخراج الى صاحب نهر تفليس منذ فُتحت تفليس وسكنها المسلمون الى ايام المتوكل فانه كان بها زجل يقال له اسحاق بن اسماعيل فتقلب عليها واستظهر بمن معه من المسلمين على من حولها من الأمم فانقادوا اليه طاعته وادوا اليه الجزية وخافه كل من هناك من الامم حتى بعث اليه المتوكل بفا التركي في عساكر كثيفة فنزل على نهر تفليس فاقام عليه محاربا مدة يسيرة حتى افتتحها بالسيف وقتل اسحاق لانه خلع طاعة السلطان فمن يومئذ انحرفت هبة السلطان عن ذلك النهر وطمع فيه المتغلبون

ينتصر عليهم في جميعها ثم رتب فيها والياً وعسكراً وانصرف عنها ثم اساء
 الوالى السيرة في اهله فاستدعوا من بقى من الكرج وسلموا اليهم البلد
 وخرج عنه الخوارزمية هازبين الى صاحبهم وخاف الكرج ان يعاودهم
 خوارزم شاه فلا يكون لهم به طاقة فاحرقوا البلد وذلك في سنة ٦٢٤
 وانصرفوا فهذا اخر ما عرفت من خبره، وينسب الى تفليس جماعة من اهل
 العلم منهم ابو احمد حامد بن يوسف بن احمد بن الحسين التفليسي سمع
 ببغداد وغيرها وسمع بالبیت المقدس ابا عبد الله محمد بن علي بن احمد
 البيهقي وبمكة ابا الحسن علي بن ابراهيم العاقولي روى عنه علي بن محمد
 الساوي قال الحافظ ابو القاسم حدثنا عنه ابو القاسم ابن السوسى وخرج
 من دمشق سنة ٤٨٣.

I, 869 تل قراد حصن مشهور في بلاد الارمن من نواحي شَبَخْتان،

* *

I, 921 النثرور نهران باران او ارمنية ويقال لهما النثرور الكبير والنثرور
 الصغير وفي كتاب الفتوح نزل سامان بن ربيعة لما نزل بزُدعة على النثرور
 وهو نهر منها على اقل من فرسخ.

* *

II, 2 جَابِرَوَان مدينة باذريجان قرب تبريز،

II, 10 الْجَال باللام موضع باذريجان،

II, 56 جَرَحَبَد بعد الخاء باء موحدة مفتوحة ونون ساكنة ودال مهيمة بليدة
 يارمنية او باذريجان بها مات عبيد الله بن علي بن حمزة يعرف بان

ودينهم على الصغار والجزية على كل بيت دينار وليس لكم ان تجمعوا
 بين البيوتات تخفيفا للجزية ولا لنا ان نفرق بينها استكثارا لها ولنا نصيحتكم
 على اعداء الله ورسوله ما استطعتم وقرى المسلم المحتاج ليلة بالمعروف من
 حلال طعام اهل الكتاب لنا وان يقطع برجل من المسلمين عندكم فعليكم
 اداؤه الى ادنى فيء من المسلمين الا ان يحال دونهم فان انبتهم واقمتهم الصلوة
 فاحواننا في الدين والا فالجزية عليكم وان عرض للمسلمين شغل عنكم
 فمهركم عدوكم فغير ماخوذين بذلك ولا هو ناقض عهدكم هذا لكم وهذا
 عليكم شهد الله وملائكته وكفى بالله شهيدا. ولم تزل بعد ذلك بأيدي
 المسلمين واسلم اهلها الى ان خرج في سنة ٥١٥ هـ من الجبال المجاورة
 لتفليس يقال لها جبال ابخاز جيل من النصارى يقال لهم الكرج في جمع
 وافر واغاروا على ما يجاورهم من بلاد الاسلام وكان الولادة بها من قبل
 الملوك السلجوقية قد استضعفوا لما تواتر عليهم من اختلاف ملوكهم وطلب
 كل واحد الملك لنفسه وكان في هذه السنة الاختلاف واقعا بين محمود
 ١, 859 ومسعود ابني محمد بن ملكشاه وجعلها الامراء سوقا بالانتماء تارة الى هذا
 واخرى الى هذا واشتغلوا عن مصالح النفوس فواقع الكرج ولاة ارمينية
 وقابع كان اخرها ان استظهر الكرج وهزموا المسلمين ونزلوا على تفليس
 فحاصروها حتى ملكوها عنوة وقتلوا من المسلمين بها خلقا كثيرا ثم ملكوها
 واستقروا بها وحملوا السيرة مع اهلها وجعلوهم رعية لهم ولم تزل الكرج
 كذلك اولى قوة وغارات على المسلمين تارة الى اران ومرة الى اذربيجان
 ومرة الى خلائط وولاية الامر مشتغلون عنهم بشرب الخمر وارتكاب
 المحظور حتى قصدهم جلال الدين منكبرني بن خوارزمشاه في شهر
 سنة ٦٢٣ وملك تفليس وقتل الكرج كل مقتلة وجرت له معهم وقابع

تَفْلَيْسُ بفتح اوله ويكسر بلد بارمينية الاولى وبعض يقول بَارَان وهي
 قسبة ناحية جُرْزَان قرب باب الابواب وهي مدينة قديمة ازلية طولها اثنتان
 وستون درجة وعرضها اثنتان واربعون درجة، قال مِشْعَر بن مهبل الشاعر
 في رسالته وَسِرْتُ من شِرْوَان في بلاد الارمن حتى انتهيت الى تفلّيس
 وهي مدينة لا اسلام وراءها يجرى في وسطها نهر يقال له الكُرُّ يصب في
 البحر وفيها غروب تطحن وعليها سور عظيم وبها حمامات شديدة الحجر
 لا تُوقَد ولا يستقى لها ماءٌ وعلتها عند اولى الفهم تغنى عن تكلف الابانة
 عنها يعنى انها عين تتبع من الارض حارة وقد عمل عليها حمام فقد استغنت
 عن استسقاء الماء، قلت هذا الحمام حدثني به جماعة من اهل تفلّيس وهو

للمسلمين لا يدخله غيرهم، وافتهجها | المسلمون في ايام عثمان بن
 عفان رضه كان قد سار حبيب بن مسلمة الى ارمينية فافتتح اكثر مدنها فلما
 توسطها جاءه رسول بطريق جُرْزَان وكان حبيب على عزم المسير اليها
 فجاءه بالطريق يساله الصلح وامانا يكتبه حبيب لهم قال فكتب لهم اما بعد
 فان رسولكم قدم على وعلى الذين معى من المومنين فذكر عنكم انكم
 قلتم اننا امة اكرمنا الله وفضلنا وكذلك فعل الله بنا والحمد لله كثيرا
 وصلى الله على محمد نبيه خير البرية من خلقه وذكرتم انكم احببتم سلمنا
 وقد قومت هديتكم وحسبتنا من جريتكم وكتبت لكم امانا واشترطت فيه
 شرطا فان قبلتموه ووفيتهم به والا فاذنوا بحرب من الله ورسوله والسلام
 من اتبع الهدى، وكتب لهم مع ذلك كتابا بالصلح والامان وهو بسم الله
 الرحمن الرحيم هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل تفلّيس من رستاق
 منجّليس من جُرْزَان الهمز بالامان على انفسهم وبيعهم وصوامعهم وصنواتهم

I, 822 تَبْرِيزُ بِكسرٍ اوله وسكون ثانية وكسر الراء وياء ساكنة وزاء كذا ضبطه ابو سعد وهو اشهرُ مدنِ اذربيجان وهي مدينة عامرة حسناء ذات اسوار محكمة بالاجرّ والجصّ وفي وسطها عدة انهار جارية والبساتين محيطة بها والفواكه بها رخيصة ولم ار فيما رايت اطيب من ممشها المسمى بالموصول وشريته بها في سنة ٦١٠ كل ثمانية امان بالبغدادى بنصف حبة ذهب وعمارتها بالاجرّ الاحمر المنقوش والجصّ على غاية الاحكام وطولها ثلاث وسبعون درجة وسدس وعرضها سبع وثلاثون درجة ونصف درجة وكانت تبريز قرية حتى نزلها الرواد الازدى المتغلب على اذربيجان في ايام المتوكل ثم ان الوجناء بن الرواد بنى بها هو واخوته قصورا وحصنها بسور فنزلها الناس معه، ويعمل من الثياب العباى والسقلاطون والخطاى والاطلس والنسج ما يحمل الى ساير البلاد شرقا وغربا ومرّ بها التتر لما خرجوا البلاد في سنة ٦١٨ فصالحهم اهلا | ببذول بذلوها

I, 823 لهم فنجت من ايديهم وعصمها الله منهم، وقد خرج منها جماعة وافرة من اهل العلم منهم امام اهل الادب ابو زكرياء يحيى بن على الخطيب التبريزى قرأ على ابي العلاء المعرى بالشام وسمع الحديث عن ابي الفتح سليم بن ايوب الرازى وغيرهما روى عنه ابو بكر الخطيب ومحمد بن ناصر السلامى قال وسمعتة يقول تبريز بكسر التاء وابو منصور موهوب بن احمد بن الخضر الجوالقى صنف التصانيف المفيدة وتوفى ببغداد في جمادى الآخرة سنة ٥٠٢، والقاضى ابو صالح شبيب بن صالح بن شبيب التبريزى حدث عن ابي عمران موسى بن عمران بن هلال روى عند حداد بن عاصم بن بكران النشوى وغيرهما،

يريد ان الترك لما قتلوا عبد الرحمن بن ربيعة وقيل سلمان بن ربيعة واصحابه كانوا ينظرون في كل ليلة نوراً على مصارعهم فاخذوا سلمان بن ربيعة وجملوه في تابوت فهم يستسقون به اذا قحطوا واما الذي بالصين فهو قتيبة بن مسلم الباهلي، وقال البحترى يمدح اسحاق بن كنداجيق،

شرف تزيد بالعراق الى الذي عهدوه في خمليخ او ببلنجرا،

بمجن كرد بالفتح والنون بلد وقلعة بين قرص وأرزن الروم من ارض I, 782
ارمينية،

I, 793 البيضاء مدينة ببلاد الخزر خلف باب الابواب،

I, 797 بيلقان بالفتح ثم السكون وفتح القاف والف ونون مدينة قرب الدربند
الذي | يقال له باب الابواب تعد في ارمينية الكبرى قريبة من شروان قيل I, 798
ان اول من استحدثها قباز الملك لما ملك ارمينية وقيل ان اول من انشاها
بيلقان بن ارمني بن لنطى بن يونان وقد عدها قوم من اعمال اران،
قال احمد بن يحيى بن جابر سار سليمان بن ربيعة في ايام عثمان بن
عفان ولم يضبط التاريخ الى اران ففتح البيلقان صلحا على دماهم واموالهم
وحيطان مدينتهم واشترط عليهم اداء الجزية والخراج ثم سار الى بردعة،
وجاءها الترس سنة ٦١٧ فقتلوا كل من وجدوه بها قاطبة ونهبوها ثم احرقوها
فلما انفصلوا عنها تراجع اليها قوم كانوا هربوا عنها وانضم اليهم اخرون
وهي الآن متماسكة، وقد ينسب اليها قوم منهم ابو المعالي عبد الملك بن
احمد بن عبد الملك بن عبد كان البيلقاني رحل في طلب الحديث الى
خراسان والعراق فسمع ببغداد ابا جعفر بن المسلمة وغيره وتوفي ببيلقان
بعد سنة ٤٩٦،

I, 635 اَلْبَشُونِيَّةُ الْاِكْبَرَادُ مِنْ نَوَاحِي الرَّوَّزَانِ،

I, 671 بَعَالٌ بِالضَّمِّ قَالَهُ الْحَازِمِيُّ ثُمَّ وَجَدْتَهُ لِنَصْرِ بَعَالٍ بِالضَّمِّ وَهُوَ جَبَلٌ ضَخْمٌ بِاطْرَافِ اِرْمِينِيَّةٍ،

I, 694 بَغْرَوْنَدٌ بِفَتْحِ الْوَاوِ وَسُكُونِ النُّونِ وَالِدَالُ كَذَا وَجَدْتَهُ مُضْبُوطًا بِخَطِّ ابْنِ بَرْدِ الْخِيَارِ وَهُوَ بَلَدٌ مَعْدُودٌ فِي اِرْمِينِيَّةِ الثَّلَاثَةِ،

I, 701 بَقْلَارٌ بِضَمِّ اَوَّلِهِ وَثَانِيهِ وَتَشْدِيدِ اللَّامِ وَرَاءَ مَوْضِعِ بَشَرِ اَدْرِيْجَانَ قَالَ اِبُو تَمَّامٍ

وَلَمْ يَبْقَ فِي اَرْضِ الْبَقْلَارِ طَائِرٌ وَلَا سَبْعٌ اِلَّا وَقَدْ بَاتَ مَوْلَا،

I, 708 بَلَّاسِكِرْدُ وَيُرْوَى بِالزَّاءِ مَكَانَ السِّينِ قَرْيَةٌ بَيْنَ اِرْبِلَ وَاذْرِيْجَانَ،

I, 729 بَلَنْجَرٌ بِفَتْحَتَيْنِ وَسُكُونِ النُّونِ وَجِيمٍ مَفْتُوحَةٌ وَرَاءَ مَدِيْنَةِ بِيْلَادِ الْخَزَرَ

خَلْفَ بَابِ الْاِبْوَابِ قَالُوا فَتَحَهَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ رَيْبَعَةَ وَقَالَ الْبَلَّادِيُّ سَلْمَانَ

I, 730 اِبْنَ رَيْبَعَةَ | الْبَاهِلِيَّ وَتَجَاوَزَهَا وَلَقِيَهُ خَاقَانَ فِي جَيْشِهِ خَلْفَ بَلَنْجَرَ فَاسْتَشْهَدَ

هُوَ وَاصْحَابُهُ وَكَانُوا اَرْبَعَةَ الْاَلْفِ وَكَانَ فِي اَوَّلِ الْاَمْرِ قَدْ خَافَهُمُ التُّرْكُ وَقَالُوا

اِنْ هُوَ لَمْ يَلِكْ اَمْلايْكَةٌ لَا يَعْمَلُ فِيهِمُ السَّلَاحُ فَاتَّفَقَ اِنْ تَرَكِيَّا اخْتَفَى فِي غَيْضَةِ

وَرَشَقٍ مُسْلِمًا بِسَمِّهِ فَقَتَلَهُ فَنَادَى فِي قَوْمِهِ اِنْ هُوَ لَمْ يَمُوتْ كَمَا تَمُوتُونَ فَلَمْ

تَخَافُوهُمْ فَاجْرُوا عَلَيْهِمْ وَاوْقَعُوهُمْ حَتَّى اسْتَشْهَدَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ رَيْبَعَةَ وَاخَذَ

الرَّايَةَ اِخْوَهُ وَلَمْ يَزَلْ يِقَاتِلُ حَتَّى امْكَنَهُ دَفْنُ اِخِيهِ بِنَوَاحِي بَلَنْجَرَ وَرَجَعَ

بِبقية المسلمين على طريق جيلان فقال عبد الرحمن بن جمانة الباهلي،

وَإِن لَنَا قَبْرَيْنِ قَبْرُ بَلَنْجَرَ وَقَبْرُ بَصِينِ اسْتَانَ يَا لَكَ مِنْ قَبْرِ

فِيَذَا الَّذِي بِالْبَصِينِ عَمَّتْ فَتُوْحُهُ وَهَذَا الَّذِي يُسْقَى بِهِ سَبَلُ الْقَطْرِ

بَرَزَنْدُ الدال مهملة بلد من نواحي تَقْلَيْس من اَعْمَالِ جُرْزَانَ من I, 562
 اَرْمِينِيَةِ الْاُولَى كَانَ اَوَّلُ مِنْ عَمَّرَهَا الْاَفْشِينُ وَجَعَلَهَا مَعْسَكًا لَهُ بَعْدَ اَنْ
 كَانَتْ خَرَابَةً وَقَالَ | الْاِصْطَخَرِيُّ بَيْنَ بَرَزَنْدٍ وَارْدِيْلٍ خَمْسَةَ عَشْرَ فَرَسَخًا I, 563
 وَقَالَ اَبُو سَعْدٍ بَرَزَنْدٌ مِنْ نَوَاحِي اَذْرَبِيْجَانَ وَقَدْ ذَكَرْنَا اَنْهَا مِنْ اَعْمَالِ تَقْلَيْسِ
 وَعِمَارَةِ الْاَفْشِينِ وَاطْنُ اَنْ الْمَوْضِعَ الَّذِي عَمَّرَهُ الْاَفْشِينُ بَرَزَنْجٌ اَوْ مَوْضِعٌ
 اٰخَرَ يُوَافِقُ اسْمَهُ هَذَا وَاللّٰهُ اَعْلَمُ فَيُحَقِّقُ مِنْهَا اَبُو مَنْصُورٌ صَالِحُ بِنِ
 بَدِيْلِ بْنِ عَلِيٍّ الْبَرَزَنْدِيُّ رَوَى عَنْ اَبِي الْفَتْحِ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ
 الْمَأمُونِ وَابِي مَنْصُورٍ بَكْرُ بْنُ حَيْدَرَ سَمِعَ مِنْهُ اَبُو الْقَاسِمِ الرَّوَيْدِشْتِيُّ مَاتَ
 بِبَغْدَادٍ فِي شَعْبَانَ سَنَةِ ٤٩٣، وَبَدِيْلُ بْنُ عَلِيٍّ بِنِ بَدِيْلِ الْبَرَزَنْدِيِّ اَبُو الْقَاسِمِ
 الْفَقِيهَ رَوَى عَنْ اَبِي طَالِبِ الْمُشَارِيِّ وَابِي اِسْحَاقَ الْبَرْمَكِيِّ وَكَانَ صَدُوْقًا
 قَالَهُ شَيْرُوْبِيْهٌ،

بَرَزَنْدُ رَسْتَاقُ بِاَذْرَبِيْجَانَ فِي كِتَابِ الْبَلَادُرِيِّ فِي اَيْدِي الْاَوْدِيْبِيْنَ، I, 564

بَرَزَنْدُ الْبَرَزَنْدِيُّ مَوْضِعٌ بِاَرَانَ لَهُ ذِكْرٌ فِي اَخْبَارِ مَلُوْكَ الْفَرَسِ، I, 566

بَرَزَنْدُ بِالْتَحْرِيكِ وَسُكُوْنُ النُّونِ وَفَتْحُ الدَّالِ وَقَافٌ قَرْيَةٌ كَبِيْرَةٌ مِنْ I, 595

وَادٍ بَيْنَ قَزْوِيْنَ وَخَلْخَالٍ مِنْ اَعْمَالِ اَذْرَبِيْجَانَ،

بَسْرَجَانُ بَضْمُ الْفَاءِ وَسُكُوْنُ الرَّاءِ وَجِيْمٌ وَالْفُ نُونٌ كُوْرَةٌ بِاَرْضِ I, 624
 اَرَانَ وَمَدِيْنَتُهَا النَّشُوْرِيُّ وَهِيَ نَقْجَوَانَ عَمَّرَ ذَلِكَ كَلَّهُ اَنُوشِرَوَانَ حَيْثُ عَمَّرَ
 بَابَ الْاَبْوَابِ وَقَدْ عُدُوْهُ فِي اَرْمِينِيَةِ الْثَالِثَةِ،

بَسُوْرِيُّ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُوْنُ وَفَتْحُ الْوَاوِ وَالْقَصْرُ بَلِيْدَةٌ فِي اَوَايِلِ اَذْرَبِيْجَانَ I, 626
 بَيْنَ اَشْنُوْ وَمَرَاغَةَ قَرَبَ خَانَ حَاصِبِكُ رَايَتُهَا اَكْثَرُ اَهْلِهَا حَرَامِيَّةٌ،

تغيروا فاستعان عليه اصحاب الحديث بمحمد بن مسلم بن واره الرازي فدخل عليه وسأله ان يحدثهم فقال ما فعل فقال بحقي عليك الا حدثتهم فقال واى حق لك علي فقال اخذت يوما بركابك فقال قضيت حقا لله عليك وليس لك علي حق فقال ان قوما اغتابوك فرددت عنك فقال هذا ايضا يلزمك لجماعة المسلمين قال فاني عبرت بك يوما في ضيعتك فتملقت بي الي طعامك فادخات علي قلبك سرورا فقال اما هذه فنعمة فاجابه الي ما اراد، وعبد العزيز بن الحسن البردعي الحافظ العابد ابو بكر من الرحالة سمع بدمشق محمد بن العباس بن الدرفس وبمصر محمد بن احمد الحافظ وايا يعقوب اسحاق بن ابراهيم بن يونس البغدادى المنجى وبالموصل احمد ابن عمر الموصلى واظنه ابا يعلى لانه يروى عن غسان بن الربيع روى عنه ابو على الحسين بن على بن يزيد الحافظ وابو اسحاق ابراهيم بن محمد ابن يحيى المزكى وابو محمد عبد الله بن سعيد الحافظ وقال الحاكم ابو عبد الله في تاريخه عبد العزيز بن الحسن ابو بكر البردعي العابد وهو من الغرابة الرحالة الذين وردوا على ابي بكر محمد بن اسحاق بن خزيمة فاتهم ابو بكر على حديثه لزهده وورعه وصار المفيد بنيسابور في حياة ابي بكر وبعد وفاته ثم خرج سنة ٣١٨ من نيسابور الي رباط فراوة فاقام به مدة ثم سكن نسا الي ان توفي بها سنة ٣٢٣.

1, 562 برزنج بالفتح ثم السكون وفتح الزاء وسكون النون وجيم مدينة من نواحي آران بينها وبين بردعة ثمانية عشر فرسخا في طريق باب الابواب وفي برزنج المعبر الذي على نهر الكر يعبر فيه الي شماخي مدينة شروان.

وأما فَتْحُهَا فقد قالوا سار سَلْمَانُ بن ربيعة الباهلي في أيام عثمان بن
 عفان رَضَهُ بعد فتح بَيْلِقَانَ الي بردعة فعسكر على الثَّرُور وهو نهر منها
 على اقل من فرسخ فأغلق أهلها دوته ابوابها فشن الغارات في قرأها وكانت
 زروعها مستحصدة فصالحوه على مثل صلح البيلقان فدخلها وأقام بها ووجه
 خيله ففتحت بلاداً اُخرى وينسب الي بردعة جماعة من الأئمة منهم مكِّي بن
 احمد بن سعدويه البردعي احد المحدثين المكثرين والرحالين المحصلين
 سمع بدمشق احمد بن عمير ومحمد بن يوسف البروي وباطرابلس ابا
 القاسم عبد الله بن الحسن بن عبد الرحمن البزاز وبغداد ابا القاسم البقوي
 وابا محمد صاعداً وبغيرها ابا يعلى محمد بن الفضل بن زهير وابا عروبة
 وابا جعفر الطحاوي وعبد الحكيم بن احمد المصري ومحمد بن احمد بن
 رجاء الحنفي ومحمد بن عمير الحنفي بمصر وعرس بن فهد الموصلي
 روى عنه الاستاذ ابو الوليد حسان بن محمد الفقيه والحاكم ابو عبد الله
 وابو الفضل نصر بن محمد بن احمد بن يعقوب العطار الرسي وكان نزل
 نيسابور سنة ٣٣٠ فاقام بها ثم خرج الي ما وراء النهر سنة ٣٥٠ وكتب
 بخراسان ما يتحير فيه الانسان كثرةً وتوفي بالشاش سنة ٣٥٤. وسعيد بن
 عمرو بن عمار ابو عثمان الازدي سمع بدمشق ابا زُرعة الدمشقي وابا
 يعقوب الجوزجاني وابا سعيد الأشج ومسلم بن الحجاج الحافظ ومحمد
 بن يحيى الذهلي وابا زُرعة وابا حاتم الرازيين ومحمد بن اسحاق الصفاني
 وغيرهم روى عنه محمد بن يوسف بن ابراهيم وابو عبد الله احمد بن
 طاهر بن النجم الميائجي وغيرهما وقال حفص بن عمر الأردبيلي جلس ١, 561
 سعيد بن عمرو البردعي في منزله وأغلق بابه وقال ما أحدث الناس فان الناس قد

الاحد يكون مقداره فرسخًا في فرسخ يجتمع فيها الناس كل يوم الاحد من كل اسبوع من كل وجه وأوب حتى من العراق وهو اكبر من سوق كورسره وقد غلب على هذا اليوم اسم الكركى حتى ان كثيرا منهم اذا عد أيام الاسبوع قال الجمعة والسبت والكركى والاثنين والثلاثاء حتى يعد أيام الاسبوع، وبيت مالهم في مساجد الجامع على رسم الشام فان بيوت الاموال بالشام في مساجدها وهو بيت مال مرصص السطح وعليه باب حديد وهو على تسع اساطين ودار الامارة بجانب الجامع في المدينة والاسواق في ربضها، قلت هذه صفة قديمة فاما الآن فليس من ذلك كله شىء وقد لقيت من اهل برذعة باذريجان من سألته عن بلده فذكر ان آثار الخراب بها كثيرة وليس بها الآن الا كما يكون في القرى ناس قليل وحال مضطرب وصعلكة ظاهرة وضرب باد ودور متهدمة وخراب مستول عليهم فسبحان من يحيل ولا يحول ويزيل ولا يزول وله في خلقه تدبير لا يظهر لاحد من خلقه سر المصلحة، ومن برذعة الى جنزة وهي كنجة تسعة فراسخ وقال مسلم بن الوليد يرثى يزيد بن يزيد وكان قد مات ببرذعة

سنة ١٣٥

قَبْرٌ بِبِرْذَعَةَ اسْتَسْرَ ضَرِيحُهُ	حَطَّرًا تَقَاصِرُ دُونَهُ الْأَخْطَارُ
أَجَلَ تَنَافَسَتِ الْحَمَامُ وَحَفْرَةَ	نَقَسَتْ عَلَيْهَا وَجْهَكَ الْأَحْجَارُ
أَتَقَى الزَّمَانُ عَلَى مَعَدِّ بَعْدَهُ	حُزْنَا لَعَمْرُ الدَّهْرِ لَيْسَ يِعَارُ
نَقَضَتْ بِكَ الْأَمَالَ احْتِلَاسَ الْفَنَى	وَاسْتَرْجَعَتْ نَزَاعَهَا الْأَمْصَارُ
سَلَكْتَ بِكَ الْعَرَبُ السَّبِيلَ إِلَى الْعُلَى	حَتَّى إِذَا بَلَغَ الْمَدَى بِكَ حَارُوا
فَاذْهَبْ كَمَا ذَهَبَتْ غَوَادِي مَرْزَنَةَ	أَتَيْتُ عَلَيْهَا السَّهْلَ وَالْأَوْعَارُ

1, 560

الفقيه ان بردعة هي مدينة أَرَان وهي آخر حدود أذربيجان كان اول من
 انشأ عمارتها قبأذ الملك وهي في سهل من الارض عمارتها بالأجر والجص
 وقال صاحب كتاب المناجم مدينة بردعة طولها تسع وسبعون درجة وثلاثون
 دقيقة وعرضها خمس واربعون درجة في الاقليم السادس طالها الحوت ثلاث
 عشرة درجة كف الخضيب في درجة طالها وقلب العقرب في خامسها ويد
 الجوزاء في رابعها وسرة الجوزاء في رابعها بالحقيقة وذكر ابو عون في
 زيج بردعة في الاقليم الخامس طولها ثلاث وسبعون درجة وعرضها ثلاث
 واربعون درجة. وقال الاصطخري بردعة مدينة كبيرة جدًا اكثر من فرسخ
 في فرسخ وهي نزهة خصبة كثيرة الزرع والثمار جدًا وليس ما بين
 العراق وخراسان بعد الرى واصبهان مدينة اكبر ولا اخصب ولا احسن موضعاً
 من اقل بردعة ومنها على اقل من فرسخ موضع يسمى الأندراب ما بين
 كره ولسوب ونقطان اكثر من مسيرة يوم مشتبكة البساتين و الباغت
 كلها فواكه وفيها الفندق الجيد اجود من فندق | سمرقند وبها شاه بلوط 559
 اجود من شاه بلوط الشام ولهم فواكه تسمى الدوقال في تقدير الغبراء حلو
 الطعم اذا ادرك وفيه مرارة قبل ان يدرك وبردعة تين يحمل من لسوب
 يفضل على جميع اجناسه ويرتفع منها من الابرسم شيء كثير مستحدث
 من ثوث مباح لا مالك له يجهز منه الى فارس وخوزستان جهازاً واسعاً
 وعلى ثلاثة فراسخ من بردعة نهر الكر في الشورماهي الذي يحمل الى
 الآفاق ملحا وهو نوع من السمك ويرتفع من نهر الكر سمك ايضا يقال
 له الدواقن والبشب وهما سمكان يفضلان على اجناس السمك بتلك النواحي،
 وبردعة باب يسمى باب الاكراد يقوم عنده سوق يسمى الكركي في يوم

قط وعندهم كِبْرِيْتٌ قَلِيلٌ يَجِدُونَهُ قَطْعًا عَلَى الْمَاءِ وَيَسْمِنُ النِّسَاءُ إِذَا شَرِبَتْهُ
مَعَ الْفَتِيْتِ،

1, 548 بُرْجَانُ بِالْجِيمِ بَلَدٌ مِنْ نَوَاحِي الْخَزَرَ قَالَ الْمَنْجَمُونَ هُوَ فِي الْأَقْلِيمِ

السادس وطوله أربعون درجة وعرضه خمس وأربعون درجة وكان المسلمون

عَزَوْهُ فِي أَيَّامِ عَثْمَانَ رَضَهُ فَقَالَ أَبُو بَجِيْدٍ التَّمِيْمِيُّ

بَدَأْنَا بِجِيْلَانَ فَرَلَزَلْ عَرْشَهُمْ كِتَابٌ تُرْجَى فِي الْمَلَاْحِمِ فَرَسَانَا
وَعَدْنَا لِأَشْيَانٍ بِمِثْلِ عُدَاتِهِمْ فَعَادُوا جَوَالِي بَيْنَ رُومٍ وَبُرْجَانَا،

1, 551 بَرَّخُو بِالْفَتْحِ قَلْعَةٌ مِنْ قَلَاعِ نَاحِيَةِ الزَّوْزَانَ لِصَاحِبِ الْمَوْصَلِ،

1, 556 بَرْدِيْجٌ بِسُكُونِ الرَّاءِ وَكَسْرِ الدَّالِ وَيَأْتِي سَاكِنَةً وَجِيْمٌ مَدِيْنَةٌ بِأَقْصَى أَدْرِيْجَانَ

بَيْنَهَا وَيَبِيْنُ بَرْدَعَةَ أَرْبَعَةَ عَشْرَ فَرَسَخًا وَالْمَاءُ يَحِيْطُ بِهَا فِي نَهْرٍ يُقَارِبُ دَجْلَةَ فِي

الْعَظْمِ يُقَالُ لَهُ الْكُرُّ يَنْسَبُ إِلَيْهَا الْإِحْفَاطُ أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ بْنِ رُوْحِ

الْبَرْدِيْجِيِّ سَمِعَ نَصْرَ بْنَ عَلِيٍّ الْجَهْضَمِيَّ وَبَكَّارَ بْنَ قُتَيْبَةَ وَسَعِيْدَ بْنَ أَيُّوبَ

الْوَاسِطِيَّ وَغَيْرَهُمْ رَوَى عَنْهُ جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ سَنَانَ الْقَطَّانَ وَسُلَيْمَانَ

الطَّبْرَانِيَّ وَابْنَ عَدِيٍّ وَغَيْرَهُ وَقَالَ حَمْزَةُ بْنُ يُوْسُفَ السَّهْمِيَّ سَأَلْتُ الدَّارِقُطْنِيَّ

عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْبَرْدِيْجِيِّ فَقَالَ ثَقَّةٌ مَامُونٌ جَبَلٌ مَاتَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ

٣٠١ وَهُوَ أَحَدُ أَرْكَانِ الْحَدِيثِ،

1, 558 بَرْدَعَةُ وَقَدْ رَوَاهُ أَبُو سَعْدٍ بِالْدَّالِ الْمَهْمَلَةِ وَالْعَيْنِ مَهْمَلَةً عِنْدَ الْجَمِيْعِ

بَلَدٌ فِي أَقْصَى أَدْرِيْجَانَ قَالَ حَمْزَةُ بَرْدَعَةُ مَعْرَبٌ بَرْدَهْدَارٌ وَمَعْنَاهُ بِالْفَارْسِيَّةِ

مَوْضِعُ السَّبِيِّ وَذَلِكَ أَنَّ بَعْضَ مُلُوكِ الْفُرْسِ سَبَى سَبِيًّا مِنْ وِزَاءِ أَرْمِينِيَّةِ

وَأَنْزَلَهُمْ هُنَاكَ وَقَالَ هَلَالُ بْنُ الْمَحْسَنِ بَرْدَعَةُ قِصْبَةٌ أَدْرِيْجَانَ وَذَكَرَ ابْنَ

هَتَكَتِ سِتْرِي فِي هَوَى شَادِنِ   وَمَا تَحَرَّجْتِ وَلَا خِفْتِ
 وَكُنْتُ مَطْبُورِيَا عَلَي عِفَّةِ   مَطْنُونَةَ يَمْشِي بِهَا وَقْتِي
 وَإِنْ تَحَاسَبْنَا فَقَوْلِي لَنَا   مَنْ ابْنِ يَا بَدْلِيْسَ مَنْ ابْنِ
 وَإِنْ ذَا الشَّخْصُ النَّفِيْسُ الَّذِي   يَزِيْدُ فِي الوُصْفِ عَلَي النَّعْتِ
 مِنْ طَبْعِكَ الْجَافِي وَمَنْ أَهْلُهُ   قَدْ صُرْتُ بِغَدَادِ عَلَي بُحْتِ،

بَدُّ بِتَشْدِيدِ الذَّالِ الْمَعْجَمَةِ كَوْرَةَ بَيْنِ اذْرِيْجَانَ وَارَانَ بِهَا كَانَ مَخْرَجَ 1, 529

بَابِكِ الْخُرْمِي فِي أَيَّامِ الْمَعْتَصِمِ قَالَ الْحَسَنِ بْنِ الضَّحَّاكِ

لَمْ يَدْعُ بِالْبَدِّ مَنْ سَاكِنَهُ غَيْرِ امْتَالٍ كَامِتَالٍ اِرَمٍ

وَقَالَ أَبُو تَمَّامٍ

فَالْبَدُّ غَيْرُ دَارِسُ الْأَطْلَالِ   لِيَدِ الرَّدَى أُكُلٌ مِنَ الْآكَالِ

وَقَالَ أَيْضًا

وَكَمْ خَيْلٍ بِالْبَدِّ مِنْهُمْ هَدَدَتْهُ   وَغَاوٍ غَوَى حِلْمَتَهُ لَوْ تَحَلَّمَ

وَقَالَ الْبُخْتَرِيُّ

لِلَّهِ دَرُكٌ يَوْمَ بَابِكَ فَارِسًا   بَطَلًا لِأَبْوَابِ الْحَنُوفِ قُرُوعًا

حَتَّى ظَفَرَتْ بِبَدِّهِمْ فَتَرَكْتَهُ   لِلذَّلِّ جَانِبُهُ وَكَانَ مَنِيعًا

وَقَالَ مُسَعَّرُ الشَّاعِرِ بِالْبَدِّ مَوْضِعَ تَكْسِيرِهِ ثَلَاثُ أَجْرِبَةٍ يُقَالُ إِنَّ فِيهِ مَوْقِفَ

رَجُلٍ لَا يَقُومُ فِيهِ أَحَدٌ يَدْعُو اللَّهَ إِلَّا اسْتَجِيبَ لَهُ وَفِيهِ تَعَقُّدُ أَعْلَامِ الْمَحْمَرَّةِ

وَالْمَعْرُوفِينَ بِالْخُرْمِيَّةِ وَمَنْهُ خَرَجَ بَابِكُ وَفِيهِ يَتَوَقَّعُونَ الْمَهْدَى وَتَحْتَهُ نَهْرٌ

عَظِيمٌ إِنْ اغْتَسَلَ فِيهِ صَاحِبُ الْحَمِيَّاتِ الْعَتِيقَةُ قَلْعُهَا وَآلِي جَانِبِهِ نَهْرُ الرَّسِّ وَبِهَا 1, 530

رَمَانَ عَجِيبٌ لَيْسَ فِي جَمِيعِ الدُّنْيَا مِثْلُهُ وَبِهَا تَيْنٌ عَجِيبٌ وَزَيْبِيهَا يُجَفِّفُ

فِي التَّنَائِيرِ لِأَنَّهُ لَا شَمْسَ عِنْدَهُمْ لِكَثْرَةِ الضَّبَابِ وَلَمْ تَصْحُ السَّمَاءُ عِنْدَهُمْ

وفي وسطها جبل يقال له كَبُودَانٌ وجزيرة فيها اربع قُرَى او نحو ذلك يسكنها مَلَّاحُو سُفُنِ هَذَا الْبَحْرِ وربما زرعوا في الجزيرة زرعاً ضعيفاً وفي جبلها قلعة حصينة مشهورة اهلها عصاة على ولاة اذربيجان في اكثر اوقاتها وربما خرجوا في سُفُنِهِمْ وقطعوا على السابلة واعدوا الى حصنهم فلا يكون عليهم سبيل ولا لاحد اليهم طريق وقد رايت هذه القلعة من بعد عند اجتيازي بهذه البحيرة قاصدا الى خراسان في سنة ٦١٧ وقيل ان استدارتها خمسون فرسخا وربما قطع عرضها في المراكب في ليلة، ويخرج منها ملح يشبه ١, 514 التوتيا بجلو وعلى ساحلها مما يلي المشرق عيون تنبع ويستحجر ماءها اذا اصابه الهوى قاله مسعر،

١, 526 بدليس بالفتح ثم السكون وكسر الازم وياء ساكنة وسين مهيمة ولا اعلم نظيراً لهذا الوزن في كلام العرب غير وهبيل اسم بطن من النخع واما في العجم ففيه تفلين وتبريز بلدة من نواحي ارمينية قرب خلاط ذات ساتين كثيرة وتفاها يضرب به المثل في الجودة والكثرة والرخص ويحمل الي بلدان كثيرة وطولها خمس وستون درجة وعرضها ثمان وثلاثون درجة، وقال احمد بن يحيى بن جابر لما فرغ عياض بن غنم من الجزيرة دخل الدرب فبلغ بدليس فجازها الى خلاط وصالح بطريقها واتى الى العين الحامضة فلم يتجاوزها وعاد فضمن صاحب بدليس خراج خلاط وجماعها ثم انصرف الى الرقة ومعنى الى حمص ومات بها سنة ٢٦ للهجرة، وفي بدليس يقول ابو الرضا الفضل بن منصور الظريف،

بدليس قد جددت لي صوبة بعد التقى والنسك والسمت

غَيْرَ ذَلِكَ، فَمَا عَنْ يَسَارِ آبَسْكَوْنِ إِلَى الْخَزْرِ فَانَّهُ عِمَارَةٌ مَتَّصِلَةٌ لِأَنَّكَ إِذَا
 اخْتَدْتَ مِنْ آبَسْكَوْنِ يَسَارًا مَرَرْتَ عَلَى حُدُودِ جَرْجَانٍ وَطَبْرِسْتَانَ وَالِدِيْلِهِ
 وَالْجَيْلِ وَمَوْقَانَ وَشِرْوَانَ وَالْمَسْقَطِ وَبَابِ الْإِبْوَابِ ثُمَّ إِلَى سَمَنْدَرِ أَرْبَعَةَ أَيَّامٍ
 وَمِنْ سَمَنْدَرِ إِلَى تَهْرٍ أَتَلَ سَبْعَةَ أَيَّامٍ مَفَاوِزَ وَلِهَذَا الْبَحْرُ مِنْ نَاجِيَةِ سِيَاءِ كَوْهٍ
 رَفَقَةً يُخَافُ عَلَى الْمَرَآكِبِ إِذَا اخْتَدَتْهَا الرِّيحُ إِلَيْهَا إِنْ تَنَكَّرَ فَإِذَا انْتَكَبَتْ
 هُنَاكَ لَمْ يَنْجِئُ جَمْعُ شَيْءٍ مِنْهَا مِنَ الْإِتْرَآكِ لِأَنَّهَا يَأْخُذُونَهُ وَيَحْتَلُونَ بَيْنَ ضَآحِيهِ
 وَبَيْنِهِ، وَيَقَالُ إِنْ دَوْرَانَ هَذَا الْبَحْرِ أَلْفٌ وَخَمْسَمِآئَةَ فَرَسَخٍ وَقَطْرُهُ مِآئَةُ فَرَسَخٍ
 وَلِلَّهِ الْعِلْمُ،

بَحِيرَةٌ أَرْجِيْشٌ وَهِيَ بَحِيرَةٌ خَلَاطٌ الَّتِي يَكُونُ فِيهَا الطَّرِيخُ قَالَ ابْنُ 1, 513
 الْكَلْبِيِّ مِنْ عَجَابِ أَرْمِينِيَّةٍ بَحِيرَةٌ خَلَاطٌ فَانَهَا عَشْرَةٌ لَشَهْرِ لَا يَرَى فِيهَا ضَفْدَعٌ
 وَلَا سَمَكَةً أَوْ شِرَانَ فِي السَّنَةِ يَظْهَرُ بِهَا حَتَّى يَقْبِضَ بِالْيَدِ وَيَحْمِلُ إِلَى الْجَمِيخِ
 الْبِلَادِ حَتَّى أَنَّهُ لِيَحْمِلَ إِلَى بِلَادِ الْهِنْدِ وَقِيلَ إِنْ قُبِضَ الْأَكْبَرُ لِمَا إِسْلَمَ
 بِلِينِاسَ يَطْلُمُ بِلَادِهِ طَلُمَ هَذِهِ الْبَحِيرَةُ فَهِيَ إِلَى الْآنِ عَشْرَةٌ أَشْهُرٍ لَا يَظْهَرُ
 فِيهَا سَمَكَةٌ، قَلَّتْ وَهَذَا مِنْ هَذِيَانِ الْعَجْمِ إِنَّمَا هُنَاكَ سُرٌّ خَفِيٌّ، وَهِيَ كِتَابُ
 الْفَتْوحِ سَارِ جَيْبِ بْنِ سَلْمَةَ الْفَهْرِيِّ مِنْ قَبْلِ عَثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ حَتَّى تَزَلَمَ
 بِأَرْجِيْشٍ وَأَثَقَدَ مِنْ غَلْبِ عَلَى نَوَاحِيهَا وَجَبِي جَزِيَّةَ رَدَّوْسِ أَهْلِهَا وَقَاطَعَهُمُ الْعُلَى
 خَرَّاجَ أَرْضَهَا وَأَمَّا بَحِيرَةُ الطَّرِيخِ فَلَمْ يَعْضُ لَهَا وَلَمْ تَزَلْ مُبَاحَةً حَتَّى وَلَّى
 مُحَمَّدُ بْنُ مَرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ الْجَزِيرَةَ وَأَرْمِينِيَّةَ فَحَوَى صَيْدَهَا وَأَبَاحَهَا،

بَحِيرَةٌ أَرْمِيَّةٌ أَمَّا أَرْمِيَّةٌ فَقَدْ ذَكَرْتُ وَبَيْنَهَا وَبَيْنَ بَحِيرَتِهَا نَحْوُ فَرَسَخَيْنِ 1, 513
 وَهُوَ بَحِيرَةٌ مَرَّةً مَبْنِيَّةٌ الرَّاِيحَةَ لَا يَعْشُ فِيهَا حَيْوَانٌ وَلَا سَمَكٌ وَلَا غَيْرُهُ

وانتل، وقال الاصطخرى واما بحر الخزر ففي شرقه بعض الديلم وطبرستان
وجرجان وبعض المفازة التي بين جرجان وخوارزم وفي غربيه اللان من
جبل القيق الى حدود السريز وبلاد الخزر وبعض مفازة الغزية وشماله
مفازة الغزية وهم صنف من الترك بناحية سياه كوه وجنوبه الجبل وبعض
الديلم، قال وبحر الخزر ليس له اتصال بشيء من البحور على وجه الارض
بل هو ان رجلا طاف بهذا البحر لرجع الى الموضع الذي ابتداء منه لا يمانعه
مانع الا ان يكون ثبر يصب فيه، وهو بحر مالح لا مده فيه ولا جزر
وهو بحر مظلم قعره طين بخلاف بحر القلزم وبحر فارس فان في بعض
المواضع من بحر فارس ربما يرى قعره لصفاء ما تحته من الحجارة
البيضاء ولا يرتفع لمن هذا البحر شيء من الجواهر لا نولوا ولا مرجان
ولا غيرها ولا ينتفع بشيء مما يخرج منه سوى السمك ويركب فيه
التجار من اراضي المسامين الى ارض الخزر وما بين اران والجبل وجرجان
وطبرستان وليس في هذا البحر جزيرة مسكونة فيها عمارة كما في بحر
فارس والروم وغيرها بل فيه جزائر فيها غياض ومياه واشجار وليس بها
انيس منها جزيرة مياة كره وقد ذكرت وبجنداء نهر الكر جزيرة اخرى بها
غياض واشجار ومياه يرتفع منها الفوه ويحسون اليها في السفن دواب
فتسرح فيها حتى تسمن وجزيرة تعرف بجزيرة الروسية وجزائر صفارة
وليس من آبسكون الى الخزر للاخذ على يمين يديه على شاطئ البحر
قرية ولا مدينة سوى موضع من آبسكون على نحو خمسين فرسخا يسمى
ددستان وبناء داخل البحر تسمى فيه المراكب في هيجان البحر ويقصد
هذا الموضع خلق كثير من النواحي فيقيمون به للصيد وبه مياة ولا اعلم

ليلا و لا نهارا تبلغ قبائله مثل الاول وحدثني من اتق به من التجار انه
راى هناك ارضا لا تزال تضطرم نارا واحسب ان نارا سقطت فيه من بعض
الناس في لا ينطفى لان مادتها معدنية،

بالوقاعة حصينة وبلدة من نواحي ارمينية بين ارض الروم وخالاط بها 480
معدن الحديد،

بحر بنطس كذا وجدته بخط ابي الربيعان بالباء الموحدة ثم النون 499
السائكة وضم الطاء والسين سهلة قال وفي وسط المعمورة بارض الصقالبة
والروس بحر يعرف ابينطس عند اليونانيين ويعرف عندنا ببحر طرانزنده 500
لانها فرضة عليه يخرج منه خليج يمر بسور القسطنطينية ولا يزال مضائقا
حتى يقع في بحر الشام الذي في ساحله الجنوبي بلاد الشام ومصر
والاسكندرية وافريقية،

بحر الخزر بالتحريك وهو بحر طبرستان وجرجان وابسكون كلها واحد 500
وهو بحر واسع عظيم لا اتصال له بغيره ويسمى ايضا الخراساني وانجيلي
وربما سماه بعضهم الدوارة الخراسانية وقال حمزة اسمه بالفارسية زراء
اكفوده ويسمى ايضا اكفوده درياو وسماه ارطاطليس ارقانيا وربما سماه
بعضهم الخوارزمي وليس به لان بحيرة خوارزم غير هذا تذكر في موضعها
ان شاء الله وعليه باب الابواب وهو الدر بند كما وصفناه في موضعه وعليه
من جهة الشرق جبال موغان وطبرستان وجبل جرجان ويمتد الي قبالة
دهستان وهناك اابسكون ثم يدور مشرقا الي بلاد الترك وكذلك في جهة
شماله الي بلاد الخزر وتصب اليه انهار كثيرة عظام منها البكر والبرس

1, 454 بَاجِرُونَ اخره نون مدينة من نواحي باب الابواب قرب شروان عندها
عين الحياة التي وجدها الخضر عم وقيل هي القرية التي استطلع موسى
والخضر عليهما السلام اهله،

1, 455 بَاجِنِيس بفتح النون والسين مملكة كذا وجدته بخط ابي الفضل العباس
بن علي الصولي المعروف بابن برد الخباز مضبوطاً وهو بلد قديم يذكر
مع ارجيش من اعمال خلاط وهو من ارمينية الرابعة فتحها عياض بن غنم
وهي في الاقليم الخامس طولها سبعون درجة ونصف وعرضها اربعون درجة
وسدس وقال مسعر بن مهبل بَاجِنِيس بلد بني سليم بها معدن الملح الاندراي
ومعدن مغنيسيا ومعدن نحاس وبها منبت الشيخ الذي يستخرج الدود والحيات
من الجوف الا ان التركي خير منه وبها استئين واستوخودوس،

1, 459 بَاخُوخَا بِخَاءَيْنِ قلعة من اعمال زوزان لصاحب الموصل.

1, 461 بَادَانُ فَيْرُوزُ بالذال المعجمة والفاء ونون وهو اسم اردبيل بمدينة
المشورة باذربيجان انشأها فيروز احد ملوك الفرس الاولى،

1, 466 بَازُ الحَمْرَاءُ قلعة من نواحي الزوزان التي للاكراد البختمية والزوزان
ناحية ذكرت،

1, 468 بَاسِينٌ حدثني الفقيه محمد بن صديق الباسيني ثم الخاتقاهي قال باسين
الطيا وباسين السفلى كورتان قصبتها ارزن الروم.

1, 477 بَاكُوبُهُ بضم الكاف وسكون الواو وياء مفتوحة بلد من نواحي دربند
من نواحي الشروان فيه عين نَفَطٌ عظيمة تبلغ قبالتها في كل يوم الف
درهم والى جانبها عين اخرى تسيل بنفط ابيض كدهن الزبيق لا تقطع

أَجُودُ عَلَيْهَا بِالْحَدِيثِ وَتَارَةً
 فَلَيْتَ الْإِلَهَى قَدْ قَضَى ذَاكَ مَرَّةً فَيَعْلَمُ رَبِّي عِنْدَ ذَلِكَ مَا سُكِّرَى
 وَيُنْسَبُ إِلَى بَابِ الْأَبْوَابِ جَمَاعَةٌ مِنْهُمْ زُهَيْرُ بْنُ نَعِيمٍ الْبَابِيُّ وَابْرَاهِيمُ بْنُ
 جَعْفَرِ الْبَابِيِّ قَالَ عَبْدُ الْغَنِيِّ بْنُ سَعِيدٍ كَانَ يَفِيدُ بِمِصْرَ وَقَدْ أَدْرَكَتْهُ وَأَطْرَقَهَا
 يَعْنِي زُهَيْرًا وَابْرَاهِيمَ يَنْسَبَانِ إِلَى بَابِ الْأَبْوَابِ وَهِيَ مَدِينَةُ دَرْبِنْدٍ وَالْحَسَنُ بْنُ
 إِبْرَاهِيمِ الْبَابِيُّ حَدَّثَ عَنْ حَمِيدِ الطَّوِيلِ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَخْتَمُوا
 بِالْعَقِيقِ فَإِنَّهُ يَنْفَى الْفَقْرَ رَوَى عَنْهُ عَيْسَى بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَغْدَادِيُّ
 وَهَلَالُ بْنُ الْعَلَاءِ الْبَابِيُّ رَوَى عَنْهُ أَبُو نَعِيمٍ الْحَافِظُ، وَفِي الْفَيْصَلِ زُهَيْرُ بْنُ
 مُحَمَّدِ الْبَابِيِّ وَمُحَمَّدُ بْنُ هِشَامِ بْنِ الْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَبُو الْحَسَنِ الْمَعْرُوفُ
 بِأَبِي أَبِي عِمْرَانَ الْبَابِيِّ رَوَى عَنْ أَبِي سَعِيدِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدِ الْأَشَجِّ السَّكَنْدِيُّ
 رَوَى عَنْهُ مَسْعَرُ بْنُ عَلِيِّ الْبَرْدَعِيُّ، وَحَبِيبُ بْنُ فَهْدٍ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ أَبُو الْحَسَنِ
 الْبَابِيُّ حَدَّثَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ دُونَسْتِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ الْأَصْبَهَانِيِّ عَنْ بَخْتَوَيْهِ عَنْ
 عَاصِمِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَاصِمِ الْأَحْوَلِ حَدَّثَ عَنْهُ أَبُو بَكْرٍ الْأَسْمَاعِيلِيُّ وَذَكَرَ
 أَنَّهُ سَمِعَ قَبْلَ السَّبْعِينَ وَمِائَتَيْنِ عَلِيَّ بْنَ أَبِي عِمْرَانَ الْمَقَابِرِيِّ،
 وَمُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عِمْرَانَ الْبَابِيُّ التَّقْفِيُّ وَاسْمُ أَبِي عِمْرَانَ هِشَامُ أُمَّةٌ مِنْ بَابِ
 الْأَبْوَابِ نَزَلَ بِرَدْعَةَ رَوَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مَسْلَمِ الْخَوَارِزْمِيِّ،

بَارْتُ بِكِسْرِ الْبَاءِ الثَّانِيَةِ قَرْيَةٌ كَبِيرَةٌ وَمَدِينَةٌ حَسَنَةٌ مِنْ نَوَاحِي أَرَزُونَ 444
 الرُّومِ | مِنْ نَوَاحِي أَرْمِينِيَّةٍ خَبَّرَنِي بِهَا رَجُلٌ مِنْ أَهْلِهَا، 445

بَابُغَيْشِ الْغَيْنِ مَعْجَمَةٌ نَوِيَاءٌ سَاكِنَةٌ وَالشَّيْنُ مَعْجَمَةٌ نَاحِيَةٌ مِنْ أَدْرِيَجَانَ 446
 وَارْدِيْلُ يَمُرُّ بِهَا الزَّرَابُ الْأَعْلَى،

يريد ان الترك او الخرز لما قتلوا سلمان بن ربيعة واحصاه كانوا يبصرون
 في كل ليلة نوراً عظيماً على موضع مصارعهم فيقال انهم دفنوهم واخذوا
 سلمان بن ربيعة وجعلوه في تابوت وسيروه الى بيت عبادتهم فاذا اجذبوا
 او اقصطوا اخرجوا التابوت وكشفوا عنه فيسقون ووجدت في موضع اخر
 ان ابا موسى الاشعري لما فرغ من غزو اصبهان في ايام عمر بن الخطاب
 في سنة ١٩ انشد سراقه بن عمرو وكان يدعى ذا النون الى الباب وجعل في
 مقدمته عبد الرحمن بن ربيعة وكان ايضا يدعى ذا النون وسار في عسكره
 الى الباب ففتحته بعد حروب جرت فقال سراقه بن عمرو في ذلك،

ومن يك سايلا - عني هاني	بارض لا يواتيها القرار
بياب الترك ذى الابواب دار	لها في كل ناحية مغار
ندود جموعهم عما حوينا	وتقتلهم اذا باح السرار
سددنا كل فرج كان فيها	مكابرة اذا سطع الغبار
والحمنا الجبال جنال قبيح	وجاور دورهم منا ديار
وبادرنا المدو بكل فج	نناهبهم وقد طار الشرار
على خيل تعادى كل يوم	عتادا ليس يتبعها المهار

وقال نصيب يذكر الباب ولا ادرى اى باب اراد

ذكرت مقامي ليلة الباب قايسا	على كف حوراء المدامع كالبدر
وكدت ولم املكك اليك صباية	اطير وفاض الدمع منى على نحري
الا ليت شعري هل ابيتن ليلة	كليلتنا حتى ارى وضح الفجر

يحرسونه بعد أن كان يحتاج إلى مائة ألف رجل ثم نصب سريريه على
الفند الذي صنعه على البحر وسجد سروراً بما هيئته الله على يده ثم استلقى
على ظهره وقال الآن حين استرحت، قال ووصف بعضهم هذا السد الذي
بناه انوشروان فقال انه جعل طرفاً منه في البحر فاحكمه إلى حيث لا
يتما سلوكه وهو مبنى بالحجارة المنقورة المربعة المهندمة لا يقل أصرها
خمسون رجلاً وقد أحكمت بالمساير والرصاص وجعل في هذه السبعة
فراسخ سبعة مسالك على كل مسلك مدينة ورتب فيها قوم من المقاتلة من
الفرس يقال لهم الانشاستكين وكان على ارمينية وظايف رجال لحراسة
ذلك السور مقدار ما يسير عليه عشرون رجلاً بخيلهم لا يتزاحمون، وذكر
ان بمدينة الباب على باب الجهاد فوق الحايظ اسطوانتين من حجر على
كل اسطوانة تمثال أسد من حجارة بيض واسفل منهما حجرين على كل
حجر تمثال ليوتين ^{رؤس} وقرب الباب صورة رجل من حجر وبين رجله صورة
ثعلب في فمه عنقود ^{رؤس} عنب وإلى جانب المدينة صهريج معقود له درجة تنزل
إلى الصهريج منها إذا قل ماءه وعلى جنبى الدرجة أيضاً صوراً أسد من
حجارة يقولون انها طلسمان السور، واما حديثها أيام الفتح فان سلمان
ابن ربيعة الباهلي غزاها في أيام عمر بن الخطاب رضه وتجاوز الحصين
وبلنجر ولقيه خاقان ملك الخزر في جيشه خلف نهر بلنجر فاستشهد سلمان 441،

يدكر سلمان بن ربيعة وقتيبة بن مسام الباهلين بفتحهما
وان لنا قبرين قبر بلنجر   وقبر بصين استان يا لك من قبر
فهذا الذي بالصين عمت فتحه   وهذا الذي يسقى به سبل القطر

ثم يتفرغا لاعداءهما فلما اجابه الى ذلك عمد انوشروان الى جارية من
جواريه نفيسة فوجه بها الى ملك الخزر على انها ابنته وحمل معها ما يحمل
مع بنات الملوك واهدى خاقان الى انوشروان ابنته فلما وصلت اليه كتب
الى ملك الخزر لو التقينا فواجبنا المودة بيننا فاجابه الى ذلك وواعده الى
موضع سماه ثم التقيا فاقاما اياما ثم ان انوشروان امر فايدا من قواده ان
يختار ثلثماية رجل من اشداء اصحابه فاذا هدات العيون اغار في عسكر
الخزر فحرق وعقر ورجع الى العسكر في خفاء ففعل فلما اصبح بعث
اليه خاقان ما هذا بيت عسكري البارحة فبعث اليه انوشروان لم تؤت
من قبلنا فابحث وانظر ففعل فلم يقف على شيء ثم امهه اياما وعاد لمثلها
حتى فعل ثلاث مرات وفي كلها يعتذر ويساله البحث فيبحث فلا يقف
على شيء فلما اثقل ذلك على خاقان دعا قائدا من قواده وامره بمثل ما
امر به انوشروان فلما فعل ارسل اليه انوشروان ما هذا استبيح عسكري
الليلة وفعل بي وصنع فارسل اليه خاقان ما اسرع ما صجرت قد فعل هذا
بعسكري ثلاث مرات وانما فعل بك انت مرة واحدة فبعث اليه انوشروان
I. 440 هذا عمل قوم يريدون ان يفسدوا فيما بيننا وعندى راى لو قبلته رايت
ما تحب قال وما هو قال تدعنى ان ابني حايطا بينى وبينك واجعل عليه
بابا فلا يدخل بلدك الا من تحب ولا يدخل بلدى الا من احب فاجابه
الى ذلك وانصرف خاقان الى مملكته واقام انوشروان بينى الحايط بالصخر
والرصاص وجعل عرضه ثلثماية ذراع وعاوه حتى انحقه برؤس الجبال ثم
قاده فى البحر فيقال انه نفع الزقاق وبنى عليها فاقبلت تنزل والبناء يصعد
حتى استقرت الزقاق على الارض ثم رفع البناء حتى استوى مع الذى على
الارض فى عرضه وارتفاعه وجعل عليه بابا من حديد ووكّل به مائة رجل

البحر يجتمع اليه الخزر والسرير وسندان وخيزان وكرج ورقلان وزرنكران وعميك هذه من جهة شمالها ويجتمع اليه ايضا من جرجان وطبرستان والديلم والتجبل، وقد يقع بها شغل ثياب كتان وليس باران وارمينية واذربيجان كتان الا بها ويرساقها وبها زعفران ويقع بها من الرقيق من كل نوع، وبجنبها مما يلي بلاد الاسلام رستاق يقال له مسقط وبلية بلد الكز وهم امم كثيرة ذوو خلق واجسام وضياح عامرة وكور ماهولة فيها احرار يعرفون بالخماشرة وفوقهم الملوك ودونهم المشاق وبينهم وبين باب الابواب بلد طبرسران شاه وهم بهذه الصفة من البأس والشدة والعمارة الكثيرة الا ان الكز اكثر عدداً واوسع بلدًا وفوق ذلك فيلان وليس بكورة كبيرة وعلى ساحل هذا البحر دون المسقط مدينة الشابران صغيرة حصينة كثيرة الرستاق، واما المسافات فمن اتل مدينة الخزر الى باب الابواب

اثنا عشر يوما | ومن سمندر الى باب الابواب اربعة ايام وبين مملكة السرير 1, 439 الى باب الابواب ثلاثة ايام، وقال ابو بكر احمد بن محمد الهمداني وباب الابواب افواه شعاب في جبل القبق فيها حصون كثيرة منها باب صول وباب اللان وباب الشابران وباب لآزقة وباب بارقة وباب سمسجن وباب صاحب السرير وباب فيلان شاه وباب طارونان وباب طبرسران شاه وباب ايران شاه، وكان السبب في بناء باب الابواب على ما حدث به ابو العباس الطوسي قال هاجت الخزر مرة في ايام المنصور فقال لنا اتدرون كيف كان بناء انوشروان الحايط الذي يقال له الباب قلنا لا قال كانت الخزر تغير في سلطان فارس حتى تبلغ همدان والموصل فلما ملك انوشروان بعث الى ملكهم فخطب اليه ابنته على ان يزوجه اياها ويعطيه هو ايضا ابنته ويتوادعا

فلا مَخْرَجَ للمركب ولا مَدْخَلَ الا باذْنِ وهذان السُّدان من صخر ورساخ
 وباب الابواب على بحر طبرستان وهو بحر الخَزَر وهي مدينة تكون اكبر
 من اردبيل نحو ميلين في ميلين ولهم زروع كثيرة وثمار قليلة الا ما
 يُحْمَل اليهم من النواحي وعلى المدينة سور من الحجارة ممتد من الجبل
 طولاً في غير ذى عرض لا يَسْلُكُ على جبلها الى بلاد المسلمين لدروس
 الطرق وصعوبة المسالك من بلاد الكفر الى بلاد المسلمين ومع طول السور
 فقد مَدَّ قطعة من السور في البحر شبه انف طولانِّي لِيَمْنَعَ من تقارب
 1, 438 السُّفن من السور وهي محكمة البناء موقفة الاساس من بناء انوشروان وهي
 احد الثغور الجليلة العظيمة لانها كثيرة الاعداء الذين حنوا بها من ام
 شتى والسنة مختلفة وعدد كثير والى جنبها جبل عظيم يعرف بالذئب
 يجمع في راسه في كآء عام حطب كثير لِيُشْعَلوا فيه النار ان احتاجوا
 اليه يُنذرون اهل اذربيجان وارآن وارمينية بالعدو ان دهمهم وقيل ان في
 اعلى جبلها الممتد المتصل بباب الابواب نيفا وسبعين امة لكل امة لغة لا
 يعرفوا مجاورهم وكانت الاكاسرة كثيرة الاهتمام بهذا الثغر لا يفترون عن
 النظر في مصالحه لعظم خطاره وشدة خوفه واقامت لهذا المكان حفظة من
 ناقة البلدان واهل الثقة عندهم لحفظه واطلق لهم عمارة ما قدروا عليه بلا
 كلفة للسلطان ولا موامرة فيه ولا مراجعة حرصاً على صيانته من اصناف
 الترك والكفر والاعداء فمن رتبوا هناك من الحفظة امة يُقال لهم طَبْرَسَران
 وامة الى جنبهم تُعرف بفيلان وامة يعرفون بالكز كثير عددهم عظيمة
 شوكتهم واليران وشروان وغيرهم وجعل لكل صنف من هؤلاء مركز
 يحفظه وهم اولو عدد وشدة رجالة وفرسان وباب الابواب فرضة لذلك

وأكثر فواكه أردبيل منها معدودة في ولاية بيشكين صاحب أهر وورأوى
رايتها انا،

أنج بالضم والسكون وجيم ناحية من اعمال زوزان بين الموصل 371
وارمينية،

أوذ بالضم ثم السكون وذال معجمة مدينة بناحية أران من فتوح سليمان 399،
بن ربيعة،

أونيك بالضم ثم السكون ونون مكسورة وياء ساكنة وكاف قاعة 408،

حصينة في كورة باسين من ارض أرزن الروم عندها كانت الوقعة
التي كبر فيها ركن الدين ابن قليج ارسلان،

أهر بالفتح ثم السكون وراء مدينة عابرة كثيرة الخيرات مع صغر 409،
رقمتها من نواحي اذربيجان بين اردبيل وتبريز ويقال لأبهرها ابن بيشكين
خرج منها جماعة من الفقهاء والمحدثين وبينها وبين وراوى مدينة أخرى يومان،

باب الأبواب وينال له الباب غير مضاف والباب والابواب وهو الدر بند 437،

در بند شروان قال الاصطخرى وأما باب الأبواب فانها مدينة ربما اصاب ماء البحر
حايطها وفي وسطها مرسى السفن وهذا المرسى من البحر قد بني على
حافتي البحر سدين وجعل المدخل لتويًا وعلى هذا الفم ساسلة مندودة

العشرين والثلاثماية رجعوا عما كانوا عليه من النصرانية فطردوا من كان عندهم من الاساقفة والقُسُوس وقد كان انقذهم اليهم ملك الروم .
 وبين مملكة اللان وجبل القَبْقُ قلعة وقنطرة على واد عظيم يقال لهذه القلعة قلعة باب اللان بناها ملك من ملوك الفرس القدماء يقال له سُنْدَبَاذ بن بُشْتاسف بن لِهْرَاسف وزَّيَّب فيها رجالاً يمتعون اللان من الوصول الى جبل القَبْقُ فلا طريق لهم الا على هذه القنطرة من تحت هذه القلعة وانقلبه على صخرة صماء لا سبيل الى فتحها ولا يصل احد اليها الا باذن من فيها ولهذا القلعة عين من الماء عذبة تَطَّهِّرُ في وسطها من اعلى الصخرة وهي احدى القلاع الموصوفة في العالم وقد ذكرتها الفُرسُ في اشعارها ، وقد كان مَلَكُة بن عبد الملِك وصل الى هذا الموضع وملك هذه القلعة واسكنها قوماً من العرب الى هذه الغاية يَحْرُسُونَ هذا الموضع وكانت ارضاقهم تُحْمَلُ اليهم من تَفْلِسَ وبين هذه القلعة وتفليس مسيرة ايام وثو ان رجلا واحدا في هذه القلعة لمنع جميع ملوك الارض ان يجتازوا بهذا الموضع لتعلقها بالجو واشرافها على الطريق والقنطرة والوادي وكان صاحب اللان يركب في ثلاثين الفاً هكذا ذكر بعض المورخين واما انا 1, 352 الففير فسالت من | طرَّقَ تلك البلاد فخبَّرني بما ذكرته أولاً .

1, 352. أَلْقَى بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَكَسَرَ الْقَافَ وَيَاءَ قَلْعَةٍ حَصِينَةٍ مِنْ قَلَاعِ نَاحِيَةِ لَزَوْرَانَ لِصَاحِبِ الْمَوْصَلِ ،

1, 376. أُنَارُ بَضْمِ الْهَمْزَةِ وَتَخْفِيفِ النُّونِ وَالْفِ وَرَاءَ بَلِيدَةٍ كَثِيرَةِ الْمِيَادِ وَالْبَسَاتِينِ مِنْ نَوَاحِي إِذْرَبِيحَانَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ أَرْدَبِيلَ سَبْعَةَ فَرَاسِخٍ فِي الْجَبَلِ

قد جمعت ذنوبك في هذا الكساء وينهب فينقض الكساء في الصحراء وهذه
سنة عجيبة غريبة،

أَكْشَوَاتُ الشَّيْنِ مَعْجَمَةٌ وَالنَّاءُ مِثْلَةٌ حَصْنِ أَطْنَهْ بَارَهِنِيَّةٌ قَالَ أَبُو تَمَامٍ يَمْدَحُ 1,343
أبا سعيد النخعي

كُلُّ حَصْنٍ مِنْ ذِي الْكَلَاعِ وَأَكْشَوَاتُ أَطْلَمَتْ فِيهِ يَوْمًا عَصِيْبَاءُ

الَّتِي ابْضَمَ الْهَمْزُ وَسَكُونُ اللَّامِ وَتَاءٌ فَوْقَهَا نَقَطَتَانِ قَلْعَةٌ حَصِينَةٌ وَمَدِينَةٌ 1,350
قرب تفلين بينها وبين أَرْضِ الرُّومِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ،

الَّلَانُ بِالْفَتْحِ وَآخِرُهُ نُونٌ بِلَادٍ وَاسِعَةٌ وَأُمَّةٌ كَثِيرَةٌ لَهَا بِلَادٌ مُتَاخِمَةٌ لِلدَّرْبِندِ 1,350
فِي جِبَالِ الْقَبْقُوقِ وَلَيْسَ ذُنُوكَ مَدِينَةٌ كَبِيرَةٌ مَشْهُورَةٌ وَفِيهَا مُسْلِمُونَ وَالغَالِبُ
عَلَيْهِمُ النَّصْرَانِيَّةُ وَلَيْسَ لَهُمْ مَلِكٌ وَأَخَذَ يَرْجِعُونَ إِلَيْهِ بَلْ عَلِيٌّ كُلُّ طَائِفَةٍ
أَمِيرٌ وَفِيهِمْ غَاظٌ وَقَسَاوَةٌ وَقَلَّةٌ رِيَاضَةٌ ، حَدَّثَنِي أَبُو قَاضِي تَفْلَيْسٌ قَالَ مَرَضَ
أَخِي الْمُتَقَدِّمِيُّ مِنَ الْإِعْيَانِ فَيَسَّالُ مَنْ عِنْدَهُ عَمَّا بِهِ فَقَالُوا هَذَا مَرَضٌ يُسَمَّى 1,351
الطَّحَالُ وَهُوَ أَرِيَاخٌ غَلِيظَةٌ تَقْوَى عَلَى هَذَا الْعَضْوِ فَتَنْفُخُهُ فَقَالَ وَدِدْتُ
لَوْ رَأَيْتُهُ ثُمَّ تَنَاوَلَ سَكِينًا وَشَقَّ فِي مَوْضِعِهِ وَاسْتَخْرَجَ طَحَالَهُ بِيَدِهِ وَرَأَاهُ وَأَرَادَ
تَحْيِيظَ الْمَوْضِعِ فَمَاتَ لَوْقَتِهِ ، وَقَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بَلْ مَمْلُوكَةٌ صَاحِبِ
السَّرِيرِ مَمْلُوكَةُ اللَّانِ وَمَلِكُهَا يُقَالُ لَهُ كَرَكُنْدَاحٌ وَهُوَ الْأَعْمُ مِنْ أَسْمَاءِ مَلُوكِهِمْ
لَمَّا أَنَّ فِيلَانِشَادَ فِي أَسْمَاءِ مَلُوكِ السَّرِيرِ وَدَارَ مَمْلُوكَةُ اللَّانِ يُقَالُ لَهَا مَقْصُ
وَتَسْمَى ذَلِكَ الدِّيَانَةُ وَلَهُ قُصُورٌ وَمَتَنَزَّهَاتٌ فِي غَيْرِ هَذِهِ الْمَدِينَةِ يَنْتَقِلُ فِي
السُّكْنَى إِلَيْهَا ، وَقَدْ كَانَتْ مَلُوكُ اللَّانِ بَعْدَ ظُهُورِ الْإِسْلَامِ فِي الدَّوْلَةِ
الْعَبَّاسِيَّةِ اعْتَقَدُوا دِينَ النَّصْرَانِيَّةِ وَكَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ جَاهِلِيَّةً فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ

أطرابزنده بالفتح ثم السكون وراء الف وباء موحدة مفتوحة وراء
 I, 307 منمومة | ونون ساكنة ودال مهملة وهاء مدينة من اعيان مدن الروم على
 ضفة بحر القسطنطينية الشرقى وهو المعروف ببحر بنطس والى هذه
 المدينة منتهى جبل القبق ثم يقطعه البحر وهى مشرفة على البحر وماءه
 محيط بها كالخندق محفور حولها بأسرها وعليه قنطرة إذا دهمهم عدو
 قطعوها و لها رستاق واسع ومقابلها مدينة كراسنده على ساحل هذا البحر
 الغربى وأكثر اهلها رهبان وهى من اعمال القسطنطينية وولايتها كلها
 جبال وعرة

أفدغونيا بفتح الهزة وسكون الفاء وضم اللام وسكون الواو وعين
 مدجمة وواو أخرى ساكنة ونون وباء والف مدينة كبيرة من بلاد الأزمن
 من نواحي ارمينية ولا يعرف انها خرج منها فاضل قط ولهذه المدينة
 رستاق وقلاع حصينة منها قلعة يقال لها ورمان فى وسط البحر عن سن
 جبل لا ترام وهناك نهر يغور فى الارض يقال له نهر نصيين والجذام
 يسرع فى اهلها لان اكثر اكلهم الكرنب والعدد فيهم طبع وفيهم خدمة
 للضيف وقرى وحسن طاعة لرهبانهم حتى انهم اذا حضر ب احدهم الوفاة
 احضر القس ودفع اليه مالا واعترف له بذنب ذنب مما عمله فيستغفر له
 القس ويضمن له الصفح والعفو عن ذنوبه ويقال ان القس يبسط كساء
 فكلما ذكر له المريض ذنبا بسط القس كفيه فاذا فرغ من اقرار بالذنب
 ضم احدى يديه الى الاخرى كالباقض على الشىء ثم يطرحه فى التراب
 فاذا فرغ من اقراره بذنوبه جمع القس اطراف كساءه وخرج اى اننى

مخرجه من عند باريس ويصب في بحر جرجان قال الاصطخري اسيندود
بين اردبيل وزنجان وهو نهر يصغر عن جريان السفن فيه وأصله من
بلاد الديلم وجريانه تحت القلعة المعروفة بقلعة سَلار وهي سميران، قال
عبيد الله المستجير بكرهه وقد رأته في مواضع،

أَسِينَرَن بِالْفَتْحِ ثَمَّ السُّكُونِ وَكَسْرِ الْبَاءِ الْمَوْحِدَةِ وَبَاءِ سَاكِنَةٍ وِرَاءِ مَفْتُوحَةٍ 239،
ونون مدينة مشهورة من نواحي ارض الروم بآرمينية،

أَسْطَانٌ بِالضَّمِّ ثَمَّ السُّكُونِ وَآخِرُهُ نُونٌ قَلْعَةٌ مَشْهُورَةٌ مِنْ نَوَاحِي خِلَاطٍ 245،
بآرمينية،

أَشْنُو بِالضَّمِّ ثَمَّ السُّكُونِ وَضَمِّ النُّونِ وَهَاءِ مَحْضَةٍ بَلَدَةٌ شَاهِدَتْهَا فِي طَرَفِ 284،
اذربيجان من جهة اربل بينها وبين أرمية يومان وبينها وبين اربل خمسة
أيام وهي بين اربل وارمية ذات بساتين وفيها كُمَثْرَى يَفْضَلُ عَلَى غَيْرِهِ
يَحْمَلُ إِلَى جَمِيعِ مَا يَجَاوِرُهَا مِنَ النُّوَاحِي إِلَّا أَنَّ الْخَرَابَ فِيهَا ظَاهِرٌ وَكَانَ
وَرُودَى إِلَيْهَا | مَجْتَازًا مِنْ تَبْرِيزِ سَنَةِ ٦١٧، نَسَبَ الْمُحَدِّثُونَ إِلَيْهَا جَمَاعَةً 285،
من الرواة على ثلاثة أمثلة أُشْنَانِيٌّ كَذَا نَسَبُوا أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَمْرِ
بِْنِ حَفْصِ الْأَشْنَانِيِّ الَّذِي رَوَى عَنْهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْفَرَنْجَارِيُّ وَهُوَ مِنْهَا قَالَهُ
مُحَمَّدُ بْنُ طَاهِرِ الْمُقَدِّسِيِّ قَالَ رَأَيْتُهُمْ يَنْسُبُونَ إِلَى هَذِهِ الْقَرْيَةِ الْأَشْنُوِيِّ
وَلَكِنْ هَكَذَا نَسَبَهُ أَبُو سَعْدٍ الْمَالِينِيُّ فِي بَعْضِ تَخَارِيجِهِ قَالَ وَرَبَّمَا قَالُوا
بِالْهَمْزَةِ بَعْدَ الْأَلْفِ قَالُوا الْأَشْنَاوِيَّ عَلَى غَيْرِ قِيَاسٍ، وَإِلَيْهَا يَنْسَبُ الْفَقِيهُ عَبْدِ
الْعَزِيزِ بْنِ عَلِيِّ الْأَشْنُوِيِّ الشَّافِعِيِّ تَفَقَّهَ عَلَى أَبِي إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَلِيٍّ
الْفَيْرُوزَابَادِيِّ وَسَمِعَ الْحَدِيثَ مِنْ أَبِي جَعْفَرِ بْنِ سَلْمَةَ وَصَفَّ بِمُخْتَصَرٍ
هِيَ الْفَرَايِضُ جُودُهُ،

الجردمان، وقلعة سمشلدى، وفتح جميع ما كان بأيدي الروم من ارمينية
 وعمر مدينة ديبيل ومدينة النشوى وهى تمجوان وهى مدينة كورة البسفرجان
 وبنى حصن ويص وقلعا، بارض السيجان منها قلعة الكلاب والشاهبوش
 واسكن هذه القلاع، والحصون ذوى الباس والنجدة ولم تزل ارمينية بايدي
 الروم حتى جاء الاسلام وقد ذكرت في فتوح ارمينية في مواضعه من
 كل بلد، وذكر ابن واضح الاصهاني انه كتب لعدة من ملوكها واطال
 لمقام بارمينية ولم ير بلدا اوسع منه ولا اكثر عمارة وذكر ان عدة
 ممالكها ثمانية وثمان عشرة مملكة منها صاحب السرير ومملكته من اللان وباب
 الابواب وليس اليها الا مملكتين مسلك الى بلاد الخزر ومسلت الى ارمينية
 وهى ثمانية عشر الف قرية وازان اول مملكته بارمينية فيها اربعة الاف
 قرية واكثرها لصاحب السرير وسائر الممالك فيما بين ذلك تزيد على
 اربعة الاف وتقص عن مملكة صاحب السرير ومنها شروان وملكها يقال له
 شروان شاه، وسئل بعض علماء الفرس عن الأجرار الذين بارمينية لم
 سمو بذلك فقال هم الذين كانوا نبلاء بارض ارمينية قبل ان تملكها
 الفرس ثم ان الفرس اعتموهم لما ملكوا واقروهم على ولايتهم وهم بخلاف
 الاجرار من الفرس الذين كانوا باليمن وبفارس فانهم لم يملكوا قط قبل
 الاسلام سمو احرارا لشرفهم، وقد نسب بهذه النسبة قوم من اهل العلم
 منهم ابو عبد الله عيسى بن مالك بن شمّر الأرمني سافر الى مصر
 والمغرب،

1, 224 أروخ بالخاء المعجمة قلعة من نواحي الزوزان لصاحب الموصل،

1, 239 إسيزرود معناه النهر الأبيض وهو اسم لنهر مشهور من نواحي اذربيجان

الْحُكَمَاءُ وَمَا يُولَدُ مَوْلُودٌ قَطُّ وَكَانَ طَالِعُهُ كَوْكَبُ هَوَزِ الْآ وَكَانَ حَكِيمًا
 وَبِهِ وَلِدٌ بَطْلَمَيْوسُ وَبُقْرَاطُ وَأَوَقْلَيْدِسُ وَهَذِهِ الْمَدِينَةُ مُقَابِلَةُ لِمَدِينَةِ الْحُكَمَاءِ يَدُورُ
 عَلَيْهَا مِنْ كُلِّ بَنَاتٍ نَعَشٍ أَرْبَعَةٌ أَجْزَاءُ وَهِيَ صَحِيحَةُ الْهَوَاءِ وَكُلٌّ مِنْ سَكْنِهَا
 طَالَ عَمْرُهُ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى هَذَا كُلُّهُ مِنْ كِتَابِ الْمَلْحَمَةِ ، وَفِي ^{أَيْدِي الرُّومِ} كِتَابِ الْفُرْسِ
 أَنَّ جُرْزَانَ وَأَرَانَ كَانَتْ فِي أَيْدِي الْخَزَرِّ وَسَائِرِ أَرْمِينِيَّةٍ فِي ^{تَخْرُجُ فُتَيْغِيرُ} أَيْدِي الرُّومِ
 يَتَوَلَّاهَا صَاحِبُهَا أَرْمِينَاقِسُ وَسَمَّتهُ الْعَرَبُ أَرْمِينَاقَ فَكَانَتْ الْخَزَرُّ ^{عُظْمَاءُ قَوَادِمِ فِي} فِي
 فَرْبِمَا بَلَغَتْ الدِّينُورَ فَوَجَّهَ قَبَاذُ بْنُ فَيْرُوزَ الْمَلِكَ قَائِدًا مِنْ ^{عُرْفَ بِالرُّسِ إِلَى} أَيْدِي الرُّومِ
 اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفًا فَوَطِئَ بِلَادَ أَرَانَ فَفَتَحَ مَا بَيْنَ النَّهْرِ الَّذِي يَعْرِفُ بِالرُّسِ إِلَى
 شِرْوَانَ ثُمَّ إِنَّ قَبَاذَ لَحِقَ بِهِ فَبَنَى بَارَانَ مَدِينَةَ الْبَيْلِقَانَ وَمَدِينَةَ بَرْدَعَةَ وَهِيَ
 مَدِينَةُ الثُّغْرِ كُلُّهُ وَمَدِينَةُ قَبَلَةَ وَنَهَى الْخَزَرِّ ثُمَّ بَنَى سَدَّ اللَّبَنِ فِي مَا بَيْنَ
 شِرْوَانَ وَاللَّانَ وَبَنَى عَلَى سَدِّ اللَّبَنِ ثَلَاثِيَّةً وَسَتِينَ مَدِينَةَ خَرَبَتْ بَعْدَ بِنَاءِ بَابِ
 الْأَبْوَابِ ثُمَّ تَمَلَّكَ بَعْدَ قَبَاذِ ابْنَهُ أَنْوَشِرْوَانَ فَبَنَى مَدِينَةَ الشَّابِرَانَ وَمَدِينَةَ مَسْقَطَ
 ثُمَّ بَنَى بَابَ الْأَبْوَابِ وَأَمَّا سَمِيَتْ أَبْوَابًا لِأَنَّهَا بُنِيَتْ عَلَى طُرُقِ فِي الْجِبَلِ
 وَأَسْكَنَ مَا بَنَى مِنْ هَذِهِ الْمَوَاضِعِ قَوْمًا سَمَّاهُمُ السَّيَاسَجِينَ وَبَنَى بَارِضَ
 أَرَانَ أَبْوَابَ سَكِّيٍّ وَالْقَمِيرَانَ وَأَبْوَابَ الدُّوْدَانِيَّةِ وَهِيَ أُمَّةٌ يَزْعَمُونَ أَنَّهُمْ مِنْ
 بَنِي دُودَانَ بْنِ أَسَدِ بْنِ خَزِيمَةَ بْنِ مَدْرَكَةَ بْنِ الْيَاسِ بْنِ مُضَرَ بْنِ
 مَعْدَانَ بْنِ عَدْنَانَ وَبَنَى الدُّرُزُوقِيَّةَ وَهِيَ اثْنَا عَشَرَ بَابًا عَلَى كُلِّ بَابٍ مِنْهَا
 قَصْرٌ مِنْ حِجَابَةِ وَبَنَى بَارِضُ جُرْزَانَ مَدِينَةَ يُقَالُ لَهَا صُدَيْدِيلُ وَأَنْزَلَهَا قَوْمًا 222 ،
 مِنْ الصُّفْدِ وَأَبْنَاءُ فَارِسَ وَجَعَلَهَا مَسَاحَةً وَبَنَى مِمَّا يَلِي الرُّومَ فِي بِلَادِ جُرْزَانَ
 قَصْرًا يُقَالُ لَهُ بَابُ فَيْرُوزِ قَبَاذَ وَقَصْرًا يُقَالُ لَهُ بَابُ لَازِقَةَ وَقَصْرًا يُقَالُ لَهُ بَابُ
 بِلَازِقَةَ وَهُوَ عَلَى بَحْرِ طَرَابَرْبُنْدَةَ وَبَنَى بَابَ اللَّانِ وَبَابَ سَمْسَخِي وَبَنَى قَلْعَةَ

مِمَّا غَبِرَ فِي النَّسَبِ ، قَالَ أَهْلُ السَّيْرِ سُمِّيَتْ أَرْمِينِيَّةً بِأَرْمِينَا بْنِ لَيْطَانَ بْنِ أَوْمَرَ
 بْنِ يَافَثَ بْنِ نُوحٍ عَمِّهِ وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ نَزَلَهَا وَسَكَنَهَا وَقِيلَ هُمَا أَرْمِينِيَّتَانِ
 الْكُبْرَى وَالصُّغْرَى وَحَدَّهُمَا مِنْ بَرْدَعَةَ إِلَى بَابِ الْإِبْوَابِ وَمِنْ الْجِبَةِ الْآخَرَى
 إِلَى بِلَادِ الرُّومِ وَجَبَلُ الْقَبْقُوقِ وَصَاحِبُ السَّرِيرِ وَقِيلَ أَرْمِينِيَّةُ الْكُبْرَى خِلَاطٌ
 وَنَوَاحِيهَا وَأَرْمِينِيَّةُ الصُّغْرَى تَقْلَيْسُ وَنَوَاحِيهَا وَقِيلَ هِيَ ثَلَاثُ أَرْمِينِيَّاتٍ وَقِيلَ
 أَرْبَعٌ فَالْأُولَى يَلْقَانِ وَقَبْلَهُ وَشِرْوَانَ وَمَا انْضَمَّ إِلَيْهَا عَدَّ مِنْهَا وَالثَّانِيَةُ جُرْزَانَ
 وَصُغْدَيْيْلَ وَبَابَ فَيْرُوزِ قُبَاذَ وَاللَّكْزَ وَالثَّلَاثَةُ الْمُسْفَرَجَانَ وَدَيْيْلَ وَسِرَاجَ
 طَيْرَ وَبَغْرُونَدَ وَالنَّشَوَى وَالرَّابِعَةُ وَبِهَا قَبْرُ صَفْوَانَ بْنِ الْمَعْتَلِّ صَاحِبِ رَسُولِ
 اللَّهِ صَلَّى عَلَيْهِ وَهُوَ قَرِيبٌ حِصْنِ زِيَادٍ عَلَيْهِ شَجَرَةٌ نَابِتَةٌ لَا يَعْرِفُ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ
 مَا هِيَ وَلَهَا حَمَلٌ يَشْبَهُ اللَّوْزَ يُوَكَّلُ بِقَشْرِهِ وَهُوَ طَيِّبٌ جَدًّا فَمِنْ الرَّابِعَةِ
 شَمْشَاطٌ وَقَالِقَلَا وَأَرْجِيشٌ وَبَاجِنِيْسٌ وَكَانَتْ كُورَ أَرَانَ وَالسَّيْجَانَ وَدَيْيْلَ
 وَالنَّشَوَى وَسِرَاجَ طَيْرَ وَبَغْرُونَدَ وَخِلَاطَ وَبَاجِنِيْسَ فِي مَمْلَكَةِ الرُّومِ فَانْتَشَحَهَا
 الرُّومُ وَضَمُّوْهَا إِلَى مَلِكِ شِرْوَانَ الَّتِي فِيهَا حَمْحَمَةُ مُوسَى عَمِّ النَّبِيِّ بِقَرْبِ
 عَيْنِ النَّحْيَوَانَ ، وَوَجِدَتْ فِي كِتَابِ الْمَلْحَمَةِ الْمُنْسُوبِ إِلَى بَطْلَمَيْوسَ طَوْلَ
 أَرْمِينِيَّةِ الْعَظْمَى ثَمَانٌ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً وَعَرَضَهَا ثَمَانٌ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً وَعَشْرُونَ
 221 ، دَقِيقَةً دَاخِلَةً فِي الْإِقْلِيمِ الْخَامِسِ طَالِعًا تِسْعَ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ السَّرَطَانِ
 يُقَابِلُهَا خَمْسَ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ الْجَدِيِّ وَوَسْطَ سَمَاءِهَا خَمْسَ عَشْرَةَ دَرَجَةً
 مِنَ الْحَمَلِ بَيْتَ حَيَاتِنَا خَمْسَ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ الْمِيزَانِ قَالَ وَمَدِينَةُ أَرْمِينِيَّةِ
 الصُّغْرَى طَوْلُهَا خَمْسٌ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً وَخَمْسُونَ دَقِيقَةً وَعَرَضَهَا خَمْسٌ
 وَأَرْبَعُونَ دَرَجَةً طَالِعًا عَشْرُونَ دَرَجَةً مِنَ السَّرَطَانِ يُقَابِلُهَا مِثْلُهَا مِنَ الْجَدِيِّ
 بَيْتَ مَلِكِهَا مِثْلُهَا مِنَ الْحَمَلِ بَيْتَ عَاقِبَتِنَا مِثْلُهَا مِنَ الْمِيزَانِ وَلَهَا شَرَكَةٌ فِي
 الْعَوَاءِ وَفِي الدَّبِّ الْإِكْبَرِ وَلَهَا شَرَكَةٌ فِي كَوْكَبِ هَوْرَ وَهُوَ كَوْكَبُ

أحمد بن النُّفُور البزاز وأبا الغنَّام عبد الصمد بن علي بن المأمون وأبا القاسم علي بن أحمد بن محمد بن اليسر وأبا بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب الحافظ وأبا القاسم يوسف بن محمد المهرزاني وغيرهم وكان قد تُفِّقَه علي الشيخ أبي اسحاق الشيرازي وولي القضاء بمدينة العاقول ومات في رجب سنة ٥٤٧ هـ ومولده في سنة ٤٥٩ هـ وكان شافعي المذهب، ومظفر بن يوسف الأرموي المؤدب حدث عن أبي القاسم الحصين وأمثاله وأبوه يونس كان كاتباً فاضلاً من حُدَّاقِ كُتَّابِ الدِيوانِ وولي أشراف الدِيوانِ ببغداد للناصر لدين الله.

أَرْمِينِيَّةٌ بِكسرِ اوَّاهِ وَيُفْتَحُ وَسكونِ ثانيه وكسرِ الميمِ وياءِ ساكنةِ وكسرِ 219
النونِ وياءِ خفيفةِ مفتوحةِ . اسمٌ لُصُقِعِ عَظِيمِ واسعِ في جِهَةِ الشَّمالِ والنسبة
إليه | أَرْمِينِيٌّ عَلَى غيرِ قِياسِ بفتحِ الهمزةِ وكسرِ الميمِ وَيُشَدُّ بِعَظْمِ 220

وَلَوْ شَهِدَتْ أُمَّ الْقَدِيدِ طَعَانًا بِمَرَعَشِ خَيْلِ الْأَرْمِينِيِّ أَرْتَّ

وحكى اسماعيل بن حماد فتحها معاً قال أبو علي إرمينية إذا أجرينا عليها حُكْمَ العَرَبِيِّ كان القياس في همزتها ان تكون زائدة وحُكْمُها ان تَكْسُرَ لتكون مثل أَجِيلٍ وأخريط وأطربح ونحو ذلك ثم أُلْحَقَتْ بِأَيِّ النَسْبَةِ ثم الحق بعدها تاءُ التانيثِ وكان القياس في النسبة اليها أَرْمِينِيٌّ إلا أنها لما وافق بعد الراء منها ما بعد الإحاء في حنيقة حذفت الياء كما حدثت من حنيقة في النسب وأُجْرِيَتْ بِأَيِّ النَسْبَةِ مَجْرَى تاءِ التانيثِ في حنيقة كما أُجْرِيَتْ مَجْرَاهَا فِي رُوْمِيٍّ وَرُومٍِّ وَسِنْدِيٍّ وَسِنْدٍ أَوْ يَكُونُ مِثْلَ بَدَوِيٍّ وَنَحْوِهِ

في اسم بلدة أرمية فيحوز في قياس العربية تخفيف الباء وتشديدها فمن
 خففها كانت الهمزة على قوله أصلاً وكان حُكْمُ الباء أن تكون واواً
 للإحاق بيبرين ونحوه إلا أن الكلمة لما لم تجئ على التانيث كمنصوطة
 أبدلت ياء كما أبدلت في جمع عرقوة إذا قالوا عرق وقال حتى تقضى
 عرقى - الدلي ويحوز في الشعر إن يكون الياء للنسبة وتخفف كما قال
 ابن الخوارى العالى الذكر ومن شدد الياء اجتمعت الهمزة وجين احدهما
 إن تكون زائدة إذا جعلتها أهولة من أرميت والآخر إن تكون فعلية ^{1, 219}
 إذا جعلتها من أرم واروم فتكون الهمزة فاء وإما قولهم في اسم الرجل
 إرمياً فلا يكون في قياس العربية أهولاً ولا يتجه فيه ما يتجه في أرمية من
 كون الياء منقولة عن الواو إلا ترى أن ما جاء وفيه الألف من المؤنث
 لا يكون إلا مبنياً عليها وليست مثل الياء التي تبتى مرة على التانيث ومرة
 على التذكير، وأرمية اسم مدينة عظيمة قديمة بأذربيجان بينها وبين البحيرة
 نحو ثلاثة أميال أو أربعة وهي فيما يزعمون مدينة زرادشت نبي المجوس
 رابتها في سنة ٦١٧ وهي مدينة حنة كثيرة الخيرات واسعة النواكه
 والبساتين صحبحة البواء كثيرة الماء إلا أنها شير مرعبة من جهة السلطان
 لعنه وهو أربك بن الهموان بن الذكير وبينها وبين تبريز ثلاثة أيام
 وبينها وبين أربل سبعة أيام وأما بحيرة أرمية فتذكر أن شاء الله في بحيرة
 أرمية، والنسبة إلى أرمية أرموي وأرمي وينسب إليها جماعة منهم أبو عبد
 الله الحسين بن عبد الله بن محمد بن الشؤبخ الأرموي نزل مصر وتوفي
 بها سنة ٤٦٠، وأبو الفضل محمد بن عمر بن يوسف الأرموي البغدادي
 سمع أبا الحسين محمد بن علي بن المهدي القاضي وأحمد بن محمد بن

بعد فراغه من الجزيرة سنة عشرين صلحاً على مثل صلح الرها وطولها
ست وثلاثون درجة وعرضها اربع وثلاثون درجة ورُبْع، وأرزن الروم
بلدة اخرى من بلاد ارمينية ايضاً اهلبا أرمن وهي الآن اكبر واعظم من
الأولى ولها سلطان مستقل بها مقيم فيها وولاية ونواح واسعة كثيرة الخيرات
واحسان صاحبها الي رعيته بالعدل فيهم ظاهر الا ان الفسق وشرب الخمر
وارتكاب الخطور فيها شايح لا ينكره منكر ولا يستوحش منه مبصر،

أرشق بالفتح ثم السكون وفتح الشين المعجمة وقاف جبل بارض 1, 278
موقان من نواحي اذربيجان عند البذ مدينة بابك الخرمي قال ابو تمام
يمدح ابا سعيد محمد بن يوسف الثغري

فَتَى هَزَّ الْقَنَا فَحَوَى سَنَا	بِهَا لَا بِالْأَحَاطَى . وَأَجْدُودُ
إِذَا سَفَكَ الْحَيَاءُ الرَّوْعُ يَوْمًا	وَفِي دَمٍ وَجْهَ يَدِمِ الْوَرِيدُ
قَضَى مِنْ سُنْدَابَا كُلَّ نَحْبٍ	وَأَرْشَقَ وَالسُّيُوفُ مِنَ الشُّهُودِ
وَأَرْسَلَهَا إِلَى مَوْقَانَ رَهْوًا	تُثِيرُ النَّقْعَ أَكْدَرَ بِالْكَدِيدِ

أرقانيا هو اسم لبحر الخزر وله اسماء غير ذلك ذكرت في بحر الخزر 1, 210
وارسطاطاليس يسميه ارقانيا كذا قال ابو الريحان،

أرم بالضم ثم السكون صقع باذربيجان اجتمع فيه خلق من الأرمن 1, 216
وغيرهم لقتال سعيد بن العاصي لما غزاها فبعث اليهم سعيد جريز بن عبد
الله البجلي فهزمهم واصلب زعيمهم،

أرمية بالضم ثم السكون وباء مفتوحة خفيفة وهاء قال الفارسي اما قولهم 1, 218

اردبيل بن ارميني بن لئطى بن يونان ورطلها كبير وزنه الف درهم
واربعون درهماً وبينها وبين سراًو يومان وبينها وبين تبريز سبعة ايام وبينها
وبين خلخال يومان ينسب اليها خلق كثير من اهل العلم في كل فن.

1, 199 اَرْدَشَاطُ فِي كِتَابِ الْفَتْوحِ وَسَارِ حَبِيبِ بْنِ مُسَلِّمَةَ مِنْ اَرْجِيشِ فَاتِي

اردشاط وهى قرية القرمز فاجاز نهر الاكراد ونزل مرج ذبيل،
1, 205 اَرَزَنْجَانُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَفَتْحِ الزَّاءِ وَسُكُونِ النُّونِ وَجِيمِ وَالْف

نون واهلها يقولون ارزنگان بالكاف وهى بلدة طيبة مشهورة نزهة
كثيرة الخيرات والاهل من بلاد ارمينية بين بلاد الروم وخلاط قرية
من ارض الروم وغالب اهلها ارضي وفيها مسلمون وهم اعيان اهلها وشرب
الخمر والفسق بها ظاهر شائع ولا اعرف احداً نسب اليها،

1, 205 اَرَزَنْجَانُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَفَتْحِ الزَّاءِ وَنُونِ قَالَ أَبُو عَلِيٍّ وَأَمَّا اَرَزَنْ

وأدرم فلا تكون الهزئة فيما الا زائدة فى قياس العربية ويجوز فى
اعرابها ضربان احدهما ان يُجَرَّدَ الْفِعْلُ مِنَ الْفَاعِلِ فَيُعْرَبُ وَلَا يُصْرَفُ
والآخر ان يبقى فيما ضمير الفاعل فيحكى وهى مدينة مشهورة قرب
خلاط ولها قلعة حصينة وكانت من اعرم نواحي ارمينية وأما الآن فبأفنى

1, 206 ان الخراب ظاهر فيها وقد نسب اليها قوم | من اهل العلم منهم ابو

عسان عياش بن ابراهيم الارزنى حدث عن الهيثم بن عدى وغيره ويحيى
بن محمد الارزنى الاديب صاحب الخط المليح والضببط الصحيح والشعر

الفصح وله مقدمة فى النحو وهو الذى ذكره ابن الججاج فى شعره فقال

ورثته
مبتنة فى دفتري بخط يحيى الارزنى، وقد فتحت على يد عياض بن غنم

سنة سبع عشرة وستماية فوجدتها في فضاء من الارض فسيح يتسرب في
ظاهرها وباطنها عدة اناجر كثيرة المياه ومع ذلك فليس فيها شجرة واحدة
من شجر جميع الفواكه لا في ظاهرها ولا في باطنها ولا في جميع الفضاء
الذي هي فيه واذا زرع او غرس فيها شيء من ذلك لا يفلح هذا مع
صحة هوائها وغذوبة ماءها وجودة ارضها وهو من اعجب ما رأيت فانه
حتى السبب وانما تجلب اليها الفواكه من وراء الجبل من كل ناحية مسيرة
يوم واكثر واقبل وبينها وبين بحر الخزر مسيرة يومين بينهما غيضة اشبه اذا
دهمهم امر التجاوا اليها فتحنهم وتعصمهم ممن يريد اذاعهم فهي معقلهم
ومنها يقطعون الخشب الذي يصنعون منه قصاع الخلنج والصواني وفي المدينة
صناع كثيرة يرسم اصلاحه وعمله وليس المجلوب منه من هذا البلد
بالجيد فانه لا توجد منه قط قطعة خالية من عيب مصلحة وقد حضرت I, 198
عند صناعه والتمست منهم قطعة خالية من العيب فعرفوني ان ذلك معدوم
انما الفاضل من هذا المجلوب من الري فاني حضرت عند صناعه ايضا
فوجدت السليم كثيرا ، ثم نزل عليها التتر وبادوهم بعد انفصالي عنها
وجرت بينهم وبين اهلها حروب ومانعوا عن انفسهم احسن ممانعة حتى
صرفوهم عنهم مرتين ثم عادوا اليهم في الثالثة فضعفوا عنهم فلبوا اهلها عليها
وفتحوها عنوة واوقفوا بالمسلمين وقتلوهم ولم يتركوا منهم اجدا وقعت
عينهم عليه ولم ينج منهم الا من خفي نفيه عنهم وخرّبوها خرابا فاحشا
ثم انصرفوا عنها وهي على صورة قبيحة من الخراب وقلة الامل والآن
عادت الى حالتها الاولى واحسن منها وهي في يد التتر قيل ان اول من
اشياها فيروز الملك وسمّاها بأذن فيروز وقال ابو سعد لعلها منسوبة الى

I, 183 أرَانُ بالفتح وتشديد الراء والف ونون اسم اعجمي لولاية واسعة وبلاد كثيرة منها جَنْزرة وهي التي تسميها العامة كَنْجَة وبردعة وشمكور ويطلقان وبين اذربيجان واران نهر يقال له الرس كلما جاورة من ناحية المغرب والشمال فهو من أران وما كان من جهة المشرق فهو من اذربيجان . قال نصر اران من اصقاع ارمينية يذكر مع سيسجان

I, 196 أَرَجِشُ بالفتح ثم السكون وكسر الجيم وياء ساكنة وشين معجمة مدينة قديمة من نواحي ارمينية الكبرى قرب خَلَاطٍ واكثر اهلها أرمن نصارى طولها ست وستون درجة وثلاث وربع وعرضها اربعون درجة وثلاث وربع ينسب اليها الفقيه الصالح ابو الحسن علي بن محمد بن منصور بن داوود الأَرَجِشِي مولده في خاتقاه ابي اسحاق من اعمال ارجيش ثقة للشافعي واقام بحلب معيداً بمدرسة الزجاجين قاناً باليسير من الرزق فاذا زادوه عليه تيمناً لم يقبله ويقول في الواصل الى كفاية وكان مقباره اثني عشر درهما لقيته واقمت معه في المدرسة فوجدته كثير العبادة لازماً للصمت وقد ذكرته لما اعجبني من حسن طريقته .

I, 197 أَرْدَبِيلُ بالفتح ثم السكون وفتح الدال وكسر الباء وياء ساكنة ولام من اشهر مدن اذربيجان وكانت قبل الاسلام قصبه الناحية طولها ثمانون درجة وعرضها ست وثلاثون درجة وثلاث وثلاثون دقيقة طالعا السماك بيت حياتها اول درجة من الحمل تحت اثنتي عشرة درجة من السرطان يقابلها مثلها من الجدى بيت ملكها مثلها من الحمل ناقبتا مثلها من الميزان وهي في الاقاليم الرابع وقال ابو عون في زيجته طولها ثلاث وسبعون درجة ونصف وعرضها ثمان وثلاثون درجة . وهي مدينة كبيرة جداً رأيتها في

اردبيل وهي يومئذ مدينة اذربيجان وكان مرزبانها قد جمع المقاتلة من
 اهل باجروان وميمذ والبدّ وسراو وشيز والميانج وغيرها فقاتلوا المسلمين
 قتالاً شديداً اياماً ثم ان المرزبان صالح حذيفة على جميع اذربيجان على
 ثمانماية الف درهم ورن على ان لا يقتل منهم احداً ولا يسبي ولا يهدم
 بيت نار ولا يعرض لاکراد البلاشجان وسبلان وميان رودان ولا يمنع
 اهل الشيز خاصة من الزن في اعيادهم واظهار ما كانوا يظهرونه ثم انه
 غزا موقان وجيلان فأوقع بهم وصالحهم على اتاوة، ثم ان عمر رضه عزل
 حذيفة وولى عتبة بن فرقد على اذربيجان فاتاها من الموصل ويقال بل
 اتاها من شهرزور على الشك الذي يعرف بمعاوية الاذرى فلما دخل
 اردبيل وجد اهلها على العهد وقد انتصت عليه نواح فزأها وظفر وغنم
 فكان معه ابنه عمرو بن عتبة بن فرقد الزاهد، وعن الواقدى غزا المغيرة
 ابن شعبة اذربيجان من الكوفة سنة اثنتين وعشرين ففتحها عنوة ووضع
 عليها الخراج، وروى ابو المنذر هشام بن محمد عن ابي مختف ان
 المغيرة بن شعبة غزا اذربيجان في سنة عشرين ففتحها ثم انهم كفروا
 فزاهم الاشعث بن قيس الكندي ففتح حصن جابروان وصالحهم على صلح
 المغيرة ومضى صلح الاشعث الى اليوم، وقال المدايني لما هزم المشركون
 بناوند رجع الناس الى امصارهم وبقي اهل الكوفة مع حذيفة فزأ بهم
 اذربيجان فصالحهم على ثمانماية الف درهم ولما استعمل عثمان بن 1, 174
 عفان رضه الوليد بن عتبة على الكوفة عزل عتبة بن فرقد عن اذربيجان
 فنقضوا فزاهم الوليد بن عتبة سنة خمس وعشرين وعلى مقدمته عبد الله
 ابن شيبيل الاحمسي فاغار على اهل موقان والتبريز والطيلسان فغنم وسبا ثم
 صالح اهل اذربيجان على صلح حذيفة.

جَرَّتْ فِي الْبَحْرِ دَاخِلَهُ مَسِيرَةَ يَوْمَيْنِ وَهِيَ تَغْلِبُ عَلَى مَاءِ الْبَحْرِ حَتَّى
يُجْمَدَ فِي الشِّتَاءِ لِعَدْوِيَّتِهِ وَيُفْرَقُ بَيْنَ لَوْنِهِ وَلَوْنِ مَاءِ الْبَحْرِ،

أَجْكَانُ بَضْمُ الْهَمْزَةِ وَتَخْفِيفُ الْجِيمِ وَآخِرُهُ نُونٌ بَلِيدَةٌ بِأَذْرَبِجَانَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ 1, 131
تَبْرِيزَ عَشْرَةِ فَرَسَخٍ فِي طَرِيقِ الرِّيِّ وَأَيْتَاهَا وَعَلَيْهَا سَوْرٌ وَبِهَا سَوَاقٌ إِلَّا أَنَّ
الْخَرَابَ غَالِبًا عَلَيْهَا،

أَذْرَبِجَانُ بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ وَيُفْتَحُ الرَّاءُ وَكِرَ الْبَاءُ الْمَوْحَدَةُ وَبَاءُ 4, 171
سَاكِنَةٌ وَجِيمٌ هَكَذَا جَاءَ فِي شَعْرِ الشَّمَاخِ

تَذَكَّرْتَهَا وَهَنَا وَقَدْ حَالَ دُونَهَا قُرَى أَذْرَبِجَانَ الْمَسَالِحُ وَالْجَالُ

وَقَدْ فَتَحَ نِقْمٌ الذَّالَ وَسَكَّنُوا الرَّاءَ وَمَتَّ آخَرُونَ الْهَمْزَةَ مَعَ ذَلِكَ وَرَوَى

عَنْ | الْبَلْبِ وَلَا اعْرِفَ الْمَهْلَبَ هَذَا أَذْرَبِجَانُ بِمَدِّ الْهَمْزَةِ وَسُكُونِ الذَّالِ 4, 172

فِيَلْتَقِي سَاكِنَاتِي وَكِبَرُ الرَّاءِ ثُمَّ بَاءُ سَاكِنَةٌ وَبَاءٌ مَوْحَدَةٌ مَفْتُوحَةٌ وَجِيمٌ وَالثَّبُّ وَنُونٌ

قَالَ أَبُو عَوْنٍ إِسْحَاقُ بْنُ عَلِيٍّ فِي زَيْجِهِ أَذْرَبِجَانُ فِي الْأَقْلِيمِ الْخَامِسِ

طُولُهَا ثَلَاثٌ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً وَعَرْضُهَا أَرْبَعُونَ دَرَجَةً نَالُ النُّحُويُّونَ النَّسَبَةَ

إِلَيْهِ أَذْرِي بِالتَّحْرِيكِ وَقِيلَ أَذْرِي بِسُكُونِ الذَّالِ لِأَنَّهُ عِنْدَهُمْ مَرْكَبٌ مِنْ

أَذْرَابِجَانَ فَالنَّسَبَةُ إِلَى الشُّعْطَرِ الْأَوَّلِ وَقِيلَ أَذْرِي كَقَوْلِهِ قَدْ جَاءَ وَهُوَ اسْمٌ

اجْتَمَعَتْ فِيهِ خَمْسٌ مَوَانِعٌ مِنَ الصَّرْفِ الْمَجْمَعَةِ وَالتَّعْرِيفِ وَالتَّانِيثِ وَالتَّرَكِيبِ

وَلِحَاقِ الْأَلْفِ وَالنُّونِ وَمَعَ ذَلِكَ فَانَّهُ إِذَا زَالَتْ عَنْهُ أَحَدَى هَذِهِ الْمَوَانِعِ

وَهُوَ التَّعْرِيفُ صَرَفٌ لِأَنَّ هَذِهِ الْأَسْبَابَ لَا تَكُونُ مَوَانِعَ مِنَ الصَّرْفِ إِلَّا

مَعَ الْعِلْمِيَّةِ فَإِذَا زَالَتْ الْعِلْمِيَّةُ بَطَلَ حُكْمُ الْبَوَاقِي وَلَوْلَا ذَلِكَ لَكَانَ مِثْلُ

قَائِمَةٍ وَمَانِعَةٍ وَمُطِيعَةٍ غَيْرِ مُنْصَرَفٍ لِأَنَّ فِيهِ التَّانِيثَ وَالْوَصْفَ وَلَكَانَ مِثْلُ

هذا رجل من ياخوج وماجوج وهم منّا على ثلاثة اشهر يحول بيننا وبينهم
البحر وانهم قوم كالبهايم الهائلة عراة حفاة ينكح بعضهم بعضاً يخرج الله
تعالى لهم في كل يوم سمكة من البحر فيجئ الواحد بمديّة فيجتز منها
بقدر كفايته وكفاية عياله فان اخذ فوق ذلك اشتكى بطنه هو وعياله
وربما مات ومانوا بأسرهم فاذا اخذوا منها حاجتهم انقلبت وعادت الى البحر
وهم على ذلك وبيننا وبينهم البحر وجبال محيطة فاذا اراد الله اخراجهم
انقطع السمك عنهم ونصب البحر وانفتح السد الذي بيننا وبينهم، ثم قال
ملك واقام الرجل عندي مدة ثم علقته به علة في نحره فمات بها وخرجت
فرايت عظامه فكانت هائلة جداً قال المؤلف رحمه الله تعالى هذا وامثاله
هو الذي قدمت البراءة منه ولم اضمن صحته وقصة ابن فضلان وانفاذ
المقتدر له الى بلغار مدونة معروفة مشهورة بأيدي الناس رايت بها عدة نسخ
وعلى ذلك فان نهر اتل لا شك في عظمه وطوله فانه ياتي من اقصى
الجنوب فيمر على البلغار والروس والخزر وينصب في بحيرة جرجان وفيه
يسافر التجار الى ويسو ويجلبون الوبر الكثير كالفندر والسمور والسنجاب
وقيل ان مخرجه من ارض خرخيز فيما بين الكيماكية والغزبية وهو الحد
بينهما ثم يذهب مترباً الى بلغار ثم يعود الى برطاس وبلاد الخزر حتى
يصب في البحر الخزري وقيل انه يتشعب من نهر اتل نيف وسبعون
نهرًا ويبقى عمود النهر يجري الى الخزر حتى يقع في البحر ويقال ان
مياهه اذا اجتمعت في موضع واحد في اعلاه انه يزيد على نهر جيحون
1, 114. وبلغ من كثرة هذه المياه وغزارتها وجدة جريها انها اذا اتت الى البحر

وفي أبرشتويم وهضمتها طلعت على الخلافة بالسعود

وذكره ابو تمام ايضا في موضع اخر من شعره بمدحه فقال

ويوم يَظَلُّ العزُّ يحفظُ وسطه بِسْمِ العَوَالِي والنَّفوسِ تَضِيحُ

شققت الي جباره حومة الوغا وقنعتة بالسيف وهو مقنع

لدى سندبایا لا تهاب وأرشق وموقان والسمر اللدان يززعز

وابرشتويم والكذاج وملققي سنابكا والخيل تردى وتمزع

اتل بكسر اوله وثانيه ولام بوزن ابل اسم نهر عظيم شبيه بدجلة في 112 بلاد انخرر ويمر ببلاد الروس وبلغار وقيل اتل قسبة بلاد الخزر والنهر منسمى بها قرات في كتاب احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد رسول المقتدر الى بلاد الصقالبة وهم اهل بلغار بلغني ان فيها رجلا عظيم الخلق جدا فلما سرت الى الملك سألته عنه فقال نعم قد كان في بلدنا ومات ولم يكن من اهل البلد ولا من الناس ايضا وكان من خبره ان قوما من التجار خرجوا الى نهر اتل وهو نهر بيننا وبينه يوم واحد كما يخرجون وكان هذا النهر قد مد وطغى مائه فلم اشعر الا وقد وافاني جماعة فقالوا ايها الملك قد قفا على الماء رجل ان كان من امة تهرب منا فلا مقام لنا في هذه الديار وليس لنا غير التحويل ، فركبت معهم حتى

سرت الى النهر ووقفت عليه واذا برجل طوله انا عشر ذراعا بذراعي واذا 113 راسه كأكبر ما يكون من التدور وانفه اكبر من شبر وعينه عظيمتان واصابعه كل واحدة شبر فراغنى امره وداخلني ما داخل القوم من الفرع فاقبلنا نكلمه وهو لا يتكلم ولا يزيد على النظر الينا فحملته الى مكاني وكتبت الى اهل ويسو وهم منا على ثلاثة اشهر اسألهم عنه فعرفوني ان

I, 58 أَيْل قلعة بناحية الزَّوْزَان من قلاع الأكراد البُخْتِيَّة معروفة عن عزِّ

الدين أبي الحسن علي بن عبد الكريم الجَزْرِي.

I, 70 أُنَى بالنون المكسورة قلعة حصينة ومدينة بأرض أرمينية بين خلاط

وَكَنْجَة،

I, 78 أَبْخَازُ بالفتح ثم السكون والخاء معجمة والفاء وزاء اسم ناحية من

جبل القَبْقُ المتصل بباب الأبواب وهي جبال صعبة المسلك وَعَرَّة لا

مَجَالٍ للخيل فيها تُجاور بلادَ اللان يسكنها أمةٌ من النصارى يقال لهم

الكَرَج وفيها تجمَعوا ونزلوا إلى نواحي تَقْلِس فصرُّوا المسلمين عنها

وملكوها في سنة ٥١٥ ولم يزالوا متمكنين عليها وأَبْخَازُ مَعاقِلهم حتى

قصدهم خوارزمشاه جلال الدين في سنة ٦٢١ فأوقع بهم واستنقذ تَقْلِس

من أيديهم وهرب ملكتهم إلى أبخاز وكان لم يبق من بيت الملك غيرهاه

I, 80 أِبْرَشْتَوِيْم بالفتح ثم السكون وفتح الراء وسكون الشين المعجمة وفتح

التاء فوقها نقطتان وكسر الواو وياه ساكنة وميم هو جبل بالبد من أرض

موقان من نواحي أذربيجان كان يَأْوِي إليه بابك الخرمي فقال أبو تمام

يصدح أبا سعيد محمد بن يوسف الثغري

من کتاب معجم البلدان

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური
წყაროების კომისიის გამოცემანი

- წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტე. თბილისი, 1960.
- წიგნი II: ნ. კეჭალმაძე, არიანე. თბ., 1961.
- წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. I. თბ., 1961.
- წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი I. თბ., 1961.
- წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის ისტორია. თბ., 1961.
- წიგნი VI: ნ. ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. I. თბ., 1964.
- წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსულ წყაროები (XI—XVI სს.) საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. თბ., 1962.
- წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. II. თბ., 1962.
- წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტეს „ანაბაზისი“ (მზადდა დასაბეჭდად).
- წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტ. V. თბილისი, 1963.
- წიგნი XIII: ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე დრასხანაკერტელი „სომხეთის ისტორია“. (იბეჭდება).
- წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II. თბ., 1964. I
- წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ., 1964.

Этери Титовна Сихарулидзе

СВЕДЕНИЯ ЯАҚУТА О ГРУЗИИ И КAVKAZE

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი გ. წერეთელი

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შალამბერიძე

მხატვარი გ. ნადირაძე

ტექნიკური ნ. ჯაფარიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 9.12.1964; ქალაქის ზომა 60x92¹/₄;
ნაბეჭდი თაბახი 13.50; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8.94;
ფე 02862; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 701;
ფასი 85 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе № 3/5